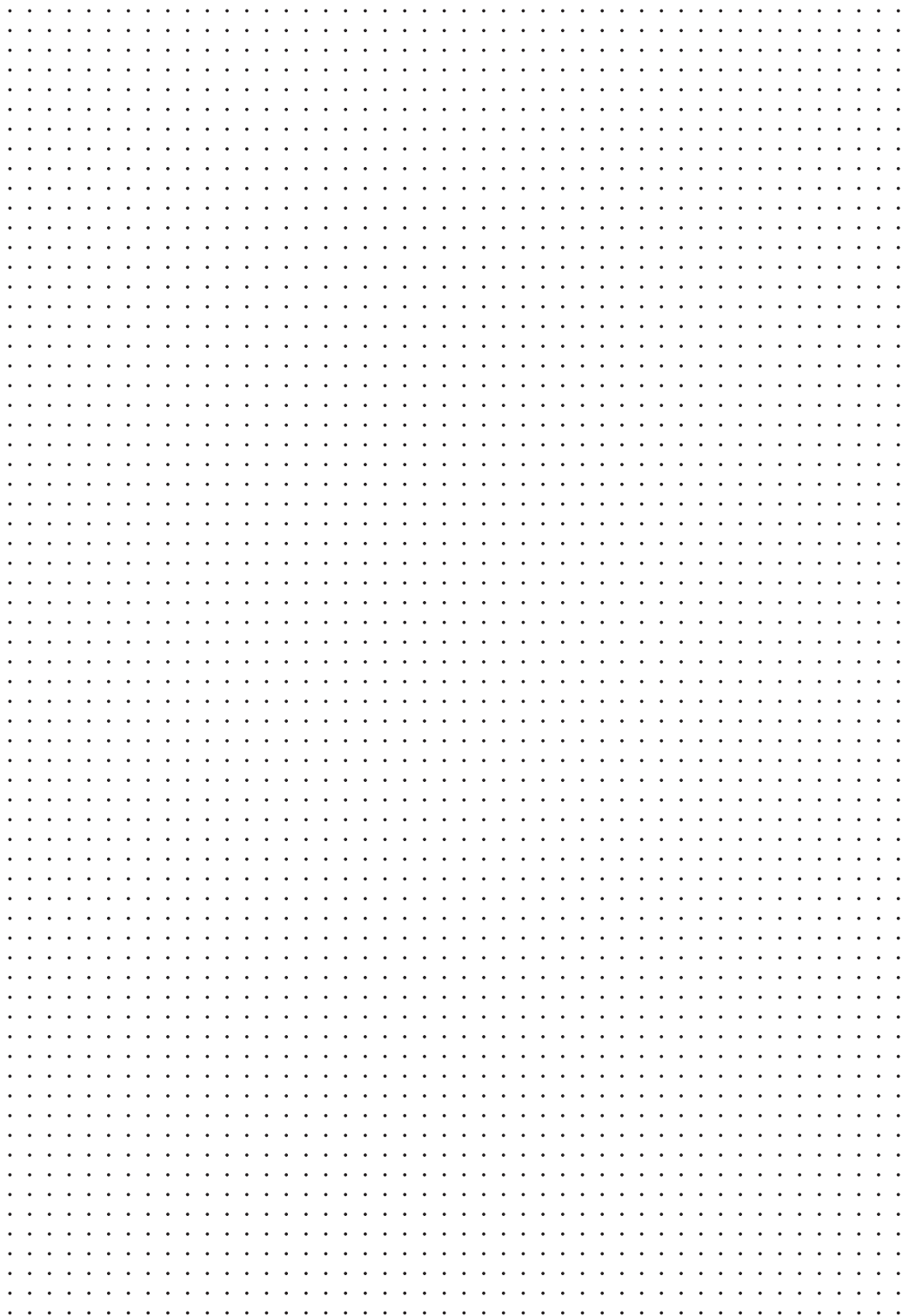

UN
DP

STUDIJA O HUMANOM RAZVOJU – SRBIJA 2010.

**IZVORI I ISHODI
SOCIJALNOG
ISKLJUČIVANJA**

Slobodan Cvejić
Marija Babović
Gazela Pudar
STUDIJA O HUMANOM RAZVOJU – SRBIJA 2010
IZVORI I ISHODI SOCIJALNOG ISKLJUČIVANJA
Prvo izdanje
Izdavač
UNDP Srbija

Recenzenti
Prof dr Mina Petrović
Mr Danilo Vuković

Prevod delova studije
Ljubica Gavanski

Redaktorka
Ivanka Andrejević

Dizajn i prelom
Benussi Design

Štampa
DMD Štamparija

ISBN 978-86-7728-159-5

Tiraž
200

Stavovi izneseni u ovoj publikaciji jesu stavovi autora, i ne predstavljaju nužno i stavove Ujedinjenih nacija, uključujući UNDP, ili država članica UN-a

PROGRAM UJEDINJENIH NACIJA ZA RAZVOJ (UNDP)

STUDIJA O HUMANOM RAZVOJU - SRBIJA 2010

IZVORI I ISHODI SOCIJALNOG ISKLJUČIVANJA

Autori: dr Slobodan Cvejić, dr Marija Babović, mr Gazela Pudar

Beograd, 2011

ZAHVALNICA

Nacionalna studija o humanom razvoju pripremljena je tokom 2009-2010 i oslanja se na kompleksna istraživanja i analize. Prilikom prikupljanja podataka, primenjeno je nekoliko metodologija, a brojni idnikatori su mereni kako bi se dobila što realnija slika stanja humanog razvoja u Srbiji. Mnogo je ljudi doprinelo pripremi ove studije. Pre svega, profesor Slobodan Cvejić, glavni autor, koji je odigrao ključnu ulogu u organizaciji i koordinaciji članova tima i koji je obezbedio svu potrebnu metodološku podršku. Potom, profesorka Marija Babović i Gazela Pudar, svojom posvećenošću, profesionalnim radom i stručnim doprinosom.

Posebnu podršku u pripremi metodologije istraživanja pružili su Danilo Vuković, Jaroslav Kling i Dotcho Mihailov.

Max Sppor, Susanne Mlcher, Branka Andjelković, Paul Stubbs, Daniel Varga i Jelena Tadžić pomogli su u editovanju studije.

Posebna zahvalnica u realizaciji istraživanja namenjena je Udruženju paraplegičara i kvadriplegičara "Dunav", Savezu paraplegičara i kvadriplegičara Srbije, Gradskoj organizaciji slepih Beograda, Labris-u i Gayten-u iz Beograda, Dugi iz Šapca, Nacionalnoj službi za zapošljavanje, Savezu nezaposlenih Beograda, Odboru za ljudska prava iz Valjeva, Organizaciji ApsArt iz Beograda, Upravi za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije, Kazneno popravnom zavodu u Valjevu, Kazneno popravnom zavodu u Zabeli, Jeleni Tadžić, Ivani Ćirković, Milki Damjanović, Irmu Lutovac i Nataši Ivanović.

Na kraju, ne manje važno, želeli bismo da se zahvalimo svim anonimnim učesnicima ovog istraživanja i fokusiranih grupnih diskusija, koji su bili otvoreni za razgovor o njihovoj socijalnoj isključenosti i diskriminaciji i koji su nas, uloživši ovaj napor, podržali da utičemo na poboljšanje procesa i institucionalnih rešenja koja vode višem stepenu humanog razvoja.

SADRŽAJ

SKRAĆENICE	8
SAŽETAK	11
UVOD: Tematski okvir	15
PRVI DEO: KONCEPTI I STANJE	
POGLAVLJE 1: Konceptualni okvir humanog razvoja i socijalne uključenosti	17
POGLAVLJE 2: Promena osnova humanog razvoja u Srbiji	21
DRUGI DEO: ANALIZA SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI I HUMANOG RAZVOJA U SRBIJI	
POGLAVLJE 3: Ekonomska isključenost kao ishod i proces	29
POGLAVLJE 4: Politička uključenost kao komponenta humanog razvoja	54
POGLAVLJE 5: Isključenost iz društvenog života i socijalnih usluga kao ishod i proces	76
POGLAVLJE 6: Isključenost iz kulturnog života kao ishod i proces i isključivanje zasnovano na kulturnim osobinama	94
TREĆI DEO: ZAKLJUČCI I PREPORUKE	
POGLAVLJE 7: Socijalna isključenost kao prepreka humanom razvoju u Srbiji	114
POGLAVLJE 8: Zaključne preporuke	121
REFERENCE	133
PRILOZI	
Prilog 1: Neki pokazatelji razvoja u Srbiji	143
Prilog 2: HDI za 2010. godinu	147
Prilog 3: UNDP anketa o socijalnoj uključenosti	153
Prilog 4: Izveštaj sa fokusiranih grupnih diskusija	154

SKRAĆENICE

AAOM – Alternativna akademska obrazovna mreža
AP – Autonomna pokrajina
BDP – Bruto društveni proizvod
BND – bruto nacionalni dohodak
CESID – Centar za slobodne izbore i demokratiju
CIE – Centralna i istočna Evropa
CIVICUS – Svetsko udruženje za građansku participaciju
CLDS – Centar za liberalno demokratske studije
CPM – Centar za prava manjina
CSR – Centar za socijalni rad
DA – Demokratska alternativa
DFID – Odeljenje za međunarodni razvoj Ujedinjenog kraljevstva
DS – Demokratska stranka
EC/EK – Evropska komisija
EU – Evropska unija
FGD – fokusirana grupna diskusija
GSS – Građanski savez Srbije
HBS/APD – Anketa o potrošnji domaćinstva
HDI – Indeks humanog razvoja
HDR – Izveštaj o humanom razvoju
IDP/IRL – Interno raseljena lica
IMF – Međunarodni monetarni fond
JIM – Memorandum o socijalnoj uključenosti
LFS/ARS – Anketa o radnoj snazi
LGBT – lezbo-gej-bi-transseksualna populacija
LS – Liberalna stranka
LSMS/AŽS – Anketa o životnom standardu
LSV – Liga socijaldemokrata Vojvodine
MICS – Anketa sa višestrukim klasterima pokazatelja
MOP – Materijalno obezbeđenje porodice
MZ – Mesna zajednica

NS – Nova Srbija
NSZ – Nacionalna služba za zapošljavanje
NVO – Nevladina organizacija
OCD – Organizacije civilnog društva
OEBS – Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju
OECD – Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj
OMK – Otvoreni metod koordinacije
OSI – Osobe sa invaliditetom
PISA – Program za međunarodno testiranje učenika
PKM – Paritet kupovne moći
RRA – Republička radiodifuzna agencija
RS – Republika Srbija
RZR – Republički zavod za razvoj
RZS – Republički zavod za statistiku
SB – Savet bezbednosti
SDI – Strane direktne investicije
SDP – Socijaldemokratska partija
SILC – Anketa o prihodima i uslovima života
SIPRU – Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva
SKGO – Stalna konferencija gradova i opština
SPS – Socijalistička partija Srbije
SUP – Sekretarijat za unutrašnje poslove (policija)
UN – Ujedinjene nacije
UNDP – Program za razvoj Ujedinjenih nacija
UNESCO – Agencija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu
UNHCR – Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice
UNICEF – Fond Ujedinjenih nacija za decu
USAID – Agencija za međunarodni razvoj Sjedinjenih država
WEF – Svetski ekonomski forum
WVS – Svetsko istraživanje vrednosti

SAŽETAK

Na 20-godišnji jubilej izveštaja UN o humanom razvoju i u evropskoj godini borbe protiv siromaštva Srbija je dobila priliku da izradi nacionalnu studiju o efektima siromaštva na humani razvoj. Studija meri dostignuća u oblasti humanog razvoja i ispituje faktore koji predstavljaju podsticaj odnosno prepreku. Koncept humanog razvoja, koji se empirijski istražuje u Srbiji od 1996, koristi se u ovom izveštaju u širem okviru politika socijalnog uključivanja. U ovom pogledu, socijalno uključivanje se ovde shvata i kao proces i kao cilj opšte razvojne politike. Politike socijalnog uključivanja u EU formulisane su u pokušaju da naprave ravnotežu između ekonomskog rasta i socijalne pravde, odnosno da obezbede legitimnost evropskog socijalnog sistema i održivost njegovog razvoja kroz bolje uključivanje građana u institucionalni okvir i razvojne procese.

Izveštaj se zasniva na relevantnim statističkim i istorijskim podacima koji pružaju širok okvir za analizu, kao i na podacima iz ankete sprovedene krajem 2009. (u daljem tekstu: „Anketa o socijalnoj isključenosti“), koji omogućavaju paralelnu analizu raznih faktora isključenosti, kao i tačnu identifikaciju osnovnih faktora višestruke isključenosti iz procesa i ishoda humanog razvoja. Ovi podaci su ilustrativno i sadržinski dopunjeni nalazima iz fokusiranih grupnih diskusija (FGD) koje su u okviru istog regionalnog istraživanja obavljene sa 4 ugrožene kategorije stanovništva koje nisu u dovoljnom broju obuhvaćene anketnim uzorkom (nalazi iz FGD su prilog ovom izveštaju). Anketa o socijalnoj isključenosti i FGD su organizovane od strane regionalnog centra UNDP u Bratislavi u okviru regionalnog projekta u kojem su učestvovali Kazahstan, Makedonija, Moldavija, Srbija, Tadžikistan, Ukrajina i Uzbekistan (više o ovom projektu i anketi vidi u prilogu).

Vrednosti indikatora humanog razvoja u Srbiji su porasle u poslednjih nekoliko godina i dostigle prosečnu vrednost zemalja u regionu (Jugoistočne Evrope) (UNDP, 2008). Neki indikatori socijalne uključenosti, kao što su stope zaposlenosti i nezaposlenosti, nisu davali dobar signal, ali su pokazivali znake poboljšanja pre nego što je svetska ekonomska kriza pogodila i Srbiju u 2009. Neki drugi indikatori, kao stopa siromaštva i učešće u obrazovanju, su bili mnogo bolji.

Međutim, kada se posmatra u relativnom smislu, situacija sa socijalnom uključenošću nije dobra. Čak i tako nerafiniran indikator kakav je bio indeks humanog razvoja (HDI), koji sumira po jedan generalni indikator za zdravlje, obrazovanje i ekonomsku razvijenost, pokazuje značajno niži skor za stanovnike Jugoistočne Srbije. Što se tiče indikatora socijalne uključenosti, zaposlenost je veoma niska, a nezaposlenost među najvišima u Evropi. Učešće dugoročno nezaposlenih osoba je veoma visoko. Siromaštvo je veoma visoko u nekim grupama ili regionima (Romi, ruralne oblasti, Južna Srbija), a veliki broj građana

je tik iznad linije siromaštva i veoma osetljiv na efekte krize. Odustajanje od srednjeg obrazovanja je još uvek nisko, ali raste poslednjih godina. Takođe, rastući broj građana nema zdravstveno osiguranje. Ukupna slika socijalne uključenosti je lošija nego u EU ka kojoj Srbija teži.

Uzroci ekonomske isključenosti su višestruki. Pre svega, sami procesi transformacije sistema koji podrazumevaju ekonomsko restrukturiranje (u svojinskom i sektorskom pogledu) istiskuju pojedine grupe sa tržišta rada zbog toga što njihove kvalifikacije ili drugi resursi ne odgovaraju potrebama novog sistema. Dalje, politike kojima se sistem oblikuje ili institucije preko kojih on funkcioniše, iz različitih razloga mogu biti selektivne, neadekvatne (u smislu isključivanja interesa pojedinih grupa) ili tek neefikasne (u smislu neodgovarajuće implementacije pravila, mera i programa) sa stanovišta stvaranja ravnopravnih šansi za uključivanje najšire populacije u ekonomske tokove. Napokon, prakse kroz koje se odvija ekonomski život mogu biti diskriminatorne zbog nekih dubljih vrednosnih činilaca, kulturnih obrazaca obeleženih stereotipima i predrasudama prema pojedinim društvenim grupama.

Posledice ekonomske isključenosti su takođe višestruke. Kao što je ranije ukazano, ekonomska isključenost visoko korelira sa siromaštvom. Siromaštvo je takođe multidimenzionalni fenomen i pored nedovoljnosti finansijskih resursa podrazumeva različite oblike materijalne deprivacije, odnosno nemogućnosti da se zadovolje osnovne egzistencijalne potrebe. Isključenost sa tržišta rada ukida socijalne beneficije koje imaju funkciju osiguranja u slučaju bolesti, starosti, invaliditeta, povećavajući rizike od dugoročne ili isključenosti tokom kasnijih životnih faza. Dalje, ekonomska isključenost, preko finansijskog siromaštva i materijalne deprivacije umanjuje šanse za razvoj ljudskih resursa kroz adekvatne forme osnovnog, dopunskog, doživotnog obrazovanja, umanjuje šanse za uključivanje u različite socijalne mreže i doprinosi oblikovanju osobene kulture siromaštva koju odlikuje osećanje nemoći, obeshrabrenosti, nedostatak samopoštovanja a otuda često i pasivizam.

Razvoj institucija demokratskog društva smatra se nužnim preduslovom slobodnog humanog razvoja, a aktivno učešće građana u političkom životu ključnim kanalom uticaja na uslove sopstvenog slobodnog razvoja. Brojni sukobi i afere u političkoj sferi, koji su rezultirali čestim izborima, dovode do povlačenja građana iz arene političke participacije. Primetno je da na nivou opšte populacije postoji izvesna apstinencija kada je u pitanju učešće na izborima.

Politička isključenost građana na veoma ozbiljan način podriva legitimnost političkih institucija i inicijativa, kao i efikasnost države. Rezultati istraživanja jasno pokazuju da isključenost dovodi do pada poverenja u institucije, koje uzrokuje dalji porast apstinencije iz političkog života.

Politički kontekst je još uvek najveća prepreka razvoju političke participacije. Brojni faktori, kao što su politički sukobi i rivalstvo, sporo uspostavljanje pravne i efikasne države, usporena decentralizacija, te slabi institucionalni mehanizmi kontrole doprinose sporosti razvoja participativnog demokratskog društva. Percepcija nemoći od strane gra-

đana utiče bitno na smanjenu participaciju i organičava mogućnost izbora, jer građani ne uviđaju različite opcije koje bi potpomogle njihov humani razvoj. Empirijski podaci pokazuju da građani nemaju pun i neometan pristup pravima i uslugama koje im po pravu, definisanim zakonima, pripada. Takođe, neka prava nisu na odgovarajući način definisana zakonima.

Što se tiče pristupa socijalnim uslugama, postoji više koraka koje jedna osoba treba da načini da bi stigla do podrške koja joj treba, kao što je pribavljanje informacije o ponuđenoj usluzi i uslovima za njeno dobijanje, obraćanje pružaocu usluge na odgovarajući način (priprema dokumentacije, poštovanje rokova, itd.), redovno korišćenje usluge... Na svakom od ovih koraka mogu se pojaviti problemi koji u krajnjoj instanci proizvode isključenost i ugrožavaju humani razvoj.

U oblasti pravne i administrativne regulative, značajne promene su započete u mnogim područjima socijalnog staranja, kao što su socijalna zaštita, penzijsko osiguranje, zdravstvena zaštita, obrazovanje... Ove promene su uokvirene u odgovarajućim zakonima, strategijama i akcionim planovima. Mnogi od ovih zakona i strategija su redefinisani od 2000. na ovamo da bi se usvojile lekcije koje su naučene u međuvremenu i da bi se istakla potreba za intersektorskim pristupom u unapređenju socijalnog uključivanja (npr. povezivanje zdravstvene zaštite sa obrazovanjem za ranjive kategorije stanovništva kao što su Romi, ili povezivanje socijalne zaštite sa aktivnim merama zapošljavanja, itd.). U ovom području samo neki manji pokretači isključenosti su aktivirani samim zakonima (npr. prevelika uslovljenost novčanih transfera u socijalnoj zaštiti).

Druga komponenta socijalnih usluga zahvaćena reformama je bila izgradnja institucionalnih kapaciteta. Ovo je mesto sa kojeg stiže najviše problema sa socijalnim uključivanjem. Uopšteno govoreći, problem nije u fizičkoj dostupnosti usluga (osim problema fizičkih barijera za osobe sa invaliditetom), nego pre svega u tome što mnogi dobri zakoni i akcioni planovi nisu primenjivani u praksi. Preduslovi za održivost novih institucionalnih rešenja i mera politike nisu dovoljno razvijeni. Postoji opšti problem nedostatka finansijskih sredstava koji je narastao u tekućoj ekonomskoj krizi. Drugi problem je mala sposobnost lokalnih administracija da uspešno upravljaju resursima potrebnim za inkluzivni razvoj na svom području. Samo deo problema je finansijske prirode, dok drugi deo leži u nedostatku znanja i inicijative da se postave procedure za uspešno socijalno uključivanje. Veliki deo ovog problema je uslovljen kulturnim obrascima. Paternalističke, etatističke i autoritarističke vrednosti nasleđene iz ranijih društvenih uređenja ometaju inicijativu i autonomnu aktivnost i održavaju vertikalno ustrojstvo institucija koje ograničava efikasnost njihovog funkcionisanja. Takođe, ove vrednosti usporavaju iskorenjivanje diskriminatorskih praksi u pružanju usluga.

Konačno, deo problema sa socijalnim uključivanjem leži u samim korisnicima socijalnih usluga i realnim okolnostima u kojima oni žive. U eri novih komunikacionih tehnologija i jačanja virtuelnih zajednica, za one koji nemaju znanje, tehničku opremu i druge resurse potrebne za naprednu komunikaciju, izbor oblika društvenosti postaje ograničen.

S druge strane, znanje je važan faktor socijalnog uključivanja čak i u 'običnim' društvenim situacijama, u kontaktu sa fizički dostupnim institucijama i organizacijama, kada neko zahteva garantovano pravo ili traži određenu socijalnu uslugu. Istraživanje politika i socijalnih usluga u Srbiji je pokazalo da su čitave društvene grupe često socijalno isključene baš zbog nedostatka informacija ili znanja o odgovarajućim institucionalnim procedurama (Romi, IRL, starije osobe, seosko stanovništvo).

Značaj kulture za razvoj celokupnog društva nije prepoznat u dovoljnoj meri. Pažnja se najčešće usmerava na političke i ekonomske aspekte isključenosti, zanemarujući uticaj kulturnih normi koje preovlađuju u društvu na ekonomske i političke aktivnosti. Kulturna isključenosti u dugoročnom pogledu ostavlja teške posledice po humani razvoj. Umanjene mogućnosti ranjivih grupa za pristup obrazovnim, zdravstvenim i kulturnim institucijama dovode do smanjenja mogućnosti izbora pojedinaca. Ovakvo stanje se prenosi i na druge oblasti ljudskog života i doprinosi ekonomskoj, političkoj i ukupnoj društvenoj isključenosti.

Kulturna isključenost se posmatra kroz dva aspekta. Prvi je institucionalno zasnovana isključenost koja se može analizirati preko državne legislativne i politike. Ona se prepoznaje kroz prakse kojima se pojedincima i grupama ne dozvoljava ili otežava da iskazuju svoj pozitivni kulturni identitet. Drugi aspekt predstavlja isključenost koju proizvode vrednosti i stavovi. Ovaj oblik isključivanja se prvenstveno prepoznaje kroz predrasude i stereotipe koji opstaju u društvu, čak i ako nisu u skladu sa dominantnim normama, a usmereni su prema pojedincima i grupama koji ne pripadaju dominantnoj kulturi.

Smanjene šanse Roma, izbeglica i osoba sa invaliditetom su najveća posledica kulturne isključenosti. Smanjene šanse ukazuju na postojanje nejednakosti u pristupu socijalnim uslugama, te na taj način ugrožava postizanje socijalne kohezije društva koja se vidi kao krajnji domet inkluzivne politike.

Izloženi podaci pokazuju da je u službama na koje su ugrožene osobe najviše upućene (zdravstvo, socijalne ustanove) prisutan visok nivo iskazivanja predrasuda i diskriminativnog ponašanja.

UVOD

Tematski okvir

Na 20-godišnji jubilej izveštaja UN o humanom razvoju i u evropskoj godini borbe protiv siromaštva Srbija je dobila priliku da izradi nacionalnu studiju o efektima siromaštva na humani razvoj. Nije 2010. godina obeležena samo ovim temama nego i novinama u njihovoj analizi. S jedne strane, ove godine je u brojnim istraživanjima i analizama u Srbiji napravljen iskorak od teme siromaštva ka široj i relevantnijoj temi socijalne uključenosti kao višedimenzionalnoj pojavi i procesu koji određuje položaj pojedinaca u sistemu blagostanja i stepen opšte kohezije u jednom društvu. S druge strane i metodologija za merenje humanog razvoja je doživela niz inovacija koje su istakle višedimenzionalnost ovog koncepta i uvele preciznije merenje koje omogućuje finije razvrstavanje zemalja prema dostignućima na dimenzijama humanog razvoja.

U ovoj studiji predstavljeno je stanje humanog razvoja u Srbiji 2010. Studija meri dostignuća u oblasti humanog razvoja i ispituje faktore koji predstavljaju podsticaj odnosno prepreku. Koncept humanog razvoja, koji se empirijski istražuje u Srbiji od 1996, koristi se u ovom izveštaju u širem okviru politika socijalnog uključivanja. U ovom pogledu, socijalno uključivanje se ovde shvata i kao proces i kao cilj opšte razvojne politike. Politike socijalnog uključivanja u EU formulisane su u pokušaju da naprave ravnotežu između ekonomskog rasta i socijalne pravde, odnosno da obezbede legitimnost evropskog socijalnog sistema i održivosti njegovog razvoja kroz bolje uključivanje građana u institucionalni okvir i razvojne procese.

Koncept socijalne uključenosti stigao je u Srbiju zajedno sa procesom harmonizacije sa evropskim zakonima, institucijama i procesima. Pogrešno bi bilo reći da ništa na ovom polju nije urađeno pre nego što je učinjen ovaj formalni korak. Poboljšanje društvene kohezije u direktnoj je vezi sa dubljim promenama u ekonomskoj i socijalnoj sferi (i stoga neizbežno zavisi od njih). Međutim, ove promene se u Srbiji odigravaju tokom dve decenije neujednačenim tempom i bez veoma jasnih ciljeva. Zato bi pravila i administrativni instrumenti koji se nude u procesu pristupa EU mogli biti korisni za Srbiju u pokušaju da postavi efikasnije i ciljno orijentisane politike koje bi uticale na povećanje socijalnog uključivanja. Uzimajući u obzir osnovno opredeljenje evropske socijalne politike ka Otvorenom metodu koordinacije (OMK) i imajući u vidu da je 2010. godina borbe protiv siromaštva i društvene isključenosti, ovaj izveštaj ima za cilj da podrži napore Srbije da se pridruži evropskim procesima socijalnog uključivanja i da ponudi opšti pogled na strukturalne, sistemske i situacione pokretače, kao i na individualne i sistemske ishode siromaštva i

socijalne uključenosti odnosno isključenosti u Srbiji. Zato je koncept humanog razvoja u ovoj studiji blisko povezan sa konceptom socijalnog uključivanja, u teoretskom i metodološkom smislu, kako je dalje objašnjeno u konceptualnom okviru.

Izveštaj se zasniva na relevantnim statističkim i istorijskim podacima koji pružaju širok okvir za analizu, kao i na podacima iz ankete sprovedene krajem 2009. (u daljem tekstu: „Anketa o socijalnoj isključenosti“), koji omogućavaju paralelnu analizu raznih faktora isključenosti, kao i tačnu identifikaciju osnovnih faktora višestruke isključenosti iz procesa i ishoda humanog razvoja. Ovi podaci su ilustrativno i sadržinski dopunjeni nalazima iz fokusiranih grupnih diskusija (FGD) koje su u okviru istog regionalnog istraživanja obavljene sa 4 ugrožene kategorije stanovništva koje nisu u dovoljnom broju obuhvaćene anketnim uzorkom (nalazi iz FGD su prilog ovom izveštaju). Anketa o socijalnoj isključenosti i FGD su organizovane od strane regionalnog centra UNDP u Bratislavi u okviru regionalnog projekta u kojem su učestvovali Kazahstan, Makedonija, Moldavija, Srbija, Tadžikistan, Ukrajina i Uzbekistan (više o ovom projektu i anketi vidi u prilogu).

U prvom poglavlju izveštaja objašnjena je bliskost koncepata humanog razvoja i socijalne uključenosti. Zajednički ontološki koreni i politički ciljevi prepoznati su kod oba pojma i definisana je veza između procesa i ishoda uključenosti.

Kako izgradnja politike socijalne uključenosti zavisi od mnoštva faktora i podrazumeva balansiranje između aktivnih pokretača isključenosti, raspoloživih sredstava za borbu protiv njih, nasleđenih vrednosti i praksi i uvezenih političkih modela, u drugom poglavlju dajemo kratak pregled transformacije sila isključenosti i institucionalnih odgovora u glavnim podsistemima u Srbiji (ekonomskom, političkom, društvenom i kulturnom) nakon 2000.

Od 3. do 6. poglavlja izveštaja pažnja je usmerena na trenutno stanje humanog razvoja i socijalne isključenosti u četiri oblasti: ekonomiji, politici, socijalnim uslugama i socijalnom povezivanju i kulturi. U svakom od ova četiri poglavlja ponuđena je analiza procesa i ishoda isključivanja, zasnovana na različitim izvorima podataka, uključujući „Anketu o socijalnoj isključenosti“. Pruženi su empirijski dokazi za prepoznavanje glavnih pokretača isključivanja na svakom pojedinačnom polju i njihovih ishoda.

U sedmom poglavlju data je opšta analiza isključivanja sa ciljem da se prepozna međusobna veza između raznih tipova isključivanja u različitim domenima, kako u smislu ishoda tako i pokretača, kao i njihov međusobni odnos u ciklusima ugroženosti. Na osnovu analize iz prethodnih poglavlja u osmom poglavlju su ponuđene preporuke za kreiranje relevantnih politika, kombinovanje sredstava i prilagođavanje institucija kako bi se efikasno bavile ne samo ishodima već i pokretačima isključivanja.

PRVI DEO: KONCEPTI I STANJE

POGLAVLJE 1.

Konceptualni okvir humanog razvoja i socijalne uključenosti

U našoj analizi trenutnog stadijuma razvoja u Srbiji koristimo pristup koji za glavni cilj razvoja uzima dobrobit pojedinaca. Ovakav pristup zahteva unapređenja u oblastima teorije, metodologije i donošenja javnih politika. Pristup humanog razvoja stavlja pojedinca u centar interesovanja istraživača i stvaralaca javnih politika. Međutim, ovaj pristup takođe uzima u obzir lične i kontekstualne elemente koji su relevantni za dobrobit pojedinca. To znači da se, pored individualnih karakteristika kao što je nivo obrazovanja, zdravstveno stanje, bogatstvo ili stavovi, u obzir uzimaju i drugi faktori poput održivog razvoja, društvene nejednakosti, nivoa bezbednosti u zajednici, razvoja nacionalne privrede, itd. To su faktori koji mogu biti podsticaj ili prepreka razvoju kapaciteta pojedinca. Analitičkim terminima rečeno, ako hoćemo da razdvojimo ishod i proces humanog razvoja, koristimo individualne aspekte da bismo izmerili dostignuća, a kontekstualne aspekte kako bismo objasnili proces. Takođe, uz formalno regulisane aspekte društvenog života, koji obuhvataju institucije, organizacije, zakone, norme, itd., ispitujemo i neformalne aspekte, kao što su vrednosti, poverenje, neformalne ekonomske aktivnosti, društvene grupe, porodične veze, neformalno povezivanje, itd., zato što oni mogu da utiču na proces humanog razvoja u istoj meri u kojoj i formalni aspekti. Drugim rečima, zanimaju nas svi aspekti društvenog života koji mogu doprineti procesu i/ili ostvarenju humanog razvoja.

Kako bi se procenio nivo humanog razvoja u nekoj zemlji, regionu ili u okviru društvene grupe, neophodno je postaviti standarde i definisati šta je razvijeno ljudsko biće odnosno šta je zajednica sa visokim nivoom humanog razvoja. Koncept humanog razvoja prolazi vremenom kroz stalnu transformaciju u skladu sa napretkom u oblasti ljudskih prava, tehnološke modernizacije i ekonomskog rasta. Međutim, taj napredak nije ravnomerno raspoređen među zemljama odnosno unutar zemalja i regiona. Zbog toga nije moguće postaviti fiksiran prag na skali humanog razvoja. Nivo humanog razvoja procenjuje se relativnim terminima, kroz poređenje sa najvišim standardima u okviru relevantnog okvira (zajednica koja je takođe i administrativna jedinica, npr. država, region ili svetski sistem), ili poređenjem sa dostignućima pojedinca ili grupe u različitim oblastima (obrazovanju, zdravlju, ekonomskom razvoju, itd) sa najvišim dostignućima koja se mogu očekivati u nekoj datoj sredini. Na ovaj način merimo dostignuća u humanom razvoju za svakog

pojedince, grupu ili zemlju u poređenju sa virtuelnim (teorijskim) i realističnim (empirijskim) maksimumom. U ovom konkretnom slučaju koristimo istorijsko i institucionalno okruženje karakteristično za Srbiju.

Naravno, koncept humanog razvoja više je od teorijskog razmatranja odnosno seta metodoloških standarda. On je i sredstvo za razvoj politike koje teži poboljšanju društvene, kulturne i ekonomske sredine i doprinosi ljudskoj dobrobiti. Prema tome on treba da bude praktičan i zasnovan na stvarnim političkim instrumentima razvijenim na nacionalnom nivou. Strateški politički cilj Srbije jeste pridruživanje Evropskoj uniji, a državna administracija radi na postizanju ovog cilja već nekoliko godina, trudeći se da zadovolji standarde koje je Evropska komisija postavila. U skladu sa tim, najprikladniji konceptualni okvir za oblast humanog razvoja jeste koncept socijalnog uključivanja. Nekada ova dva koncepta nisu imala isti cilj, jer se humani razvoj fokusirao na pojedince i njihov životni standard, dok se socijalna uključenost bavila poboljšanjem društvene kohezije, kao jednim od tri osnovna cilja za EU na putu ka stvaranju najrazvijenije i najkompetitivnije svetske ekonomije. Međutim, koncept socijalne uključenosti promenio se od 2008. godine. Sa razvojem OMK, veći akcenat stavljen je na individualnu dobrobit i jednakost. OMK je takođe uveo nove dimenzije i mere socijalne isključenosti/uključenosti i proširio opseg politike koja se sada preklapa sa oblašću politike humanog razvoja kakvom je danas razumemo, a to je ono što omogućava uklapanje ova dva koncepta na operativnom nivou.

Perspektiva socijalne isključenosti ima zajednički fokus i sa pristupom zasnovanim na ljudskim pravima. Ova dva pristupa imaju zajedničko interesovanje za jednakost, nediskriminaciju i značaj inkluzivne participacije.

U ovom smislu se perspektiva socijalne isključenosti bavi upravom, građanskim pravima, institucionalnom dimenzijom isključenosti, kao i organizacijama, institucijama i procesima koji doprinose isključenosti. Integrisanje principa zaštite ljudskih prava u razvojno programiranje jeste način za rešavanje specifičnih oblika socijalnog isključivanja i jačanje politika uključivanja.

Očigledno je da pristup humanog razvoja i pristup socijalne uključenosti imaju još nešto zajedničko osim iste orijentacije i istih pravila funkcionisanja. Humani razvoj, pristup zasnovan na ljudskim pravima i socijalno uključivanje proizilaze iz moralnog ili filozofskog uverenja u unutrašnju vrednost ljudskog života i posvećenosti dostojanstvu i jednakosti svih ljudskih bića. Svaki od ovih konceptualnih okvira stavlja dobrobit ljudi u društveni i politički kontekst i pretpostavlja aspekte interakcije između pojedinca i društva koji se ne mogu svesti na novčano-metričke zamene. Takođe oni izražavaju – eksplicitno ili implicitno – zainteresovanost društva da obezbedi socijalne politike koje propisuje država da bi podržala realizaciju društvenog ugovora i ponovno uspostavljanje „solidarnosti“ kao moralne veze koja je nekada držala društvo na okupu (de Haan and Sturm, 2000).

Korišćenje koncepta humanog razvoja u svrhu kreiranja politika zasniva se na pet ključnih principa:

- **EFIKASNOST/PRODUKTIVNOST:** optimalno korišćenje ljudskog kapitala kroz ulaganje u obrazovanje, zdravlje, težnje i veštine ljudi, uz efikasno raspoređivanje resursa. Humani razvoj usmeren je na rast i produktivnost.
- **JEDNAKOST:** distributivna pravda i pravična raspodela prihoda i imovine kroz jednak pristup mogućnostima.
- **ODRŽIVOST:** briga ne samo za sadašnje generacije već i za one koje će doći u budućnosti, što podrazumeva ekonomske, ekološke, kulturne i socijalne faktore koji mogu da održe stabilan humani razvoj.
- **OSNAŽIVANJE/PARTICIPACIJA:** omogućiti ljudima da dostignu nivo individualnog razvoja koji im dozvoljava da samostalno naprave društveno prihvatljive izbore. Sloboda ima kako konstitutivnu vrednost (vrednost po sebi) tako i instrumentalnu vrednost (kao sredstvo za dostizanje efikasnosti i pravednosti).
- **POVERENJE I SOLIDARNOST:** razvoj vrednosti i praksi koje doprinose društvenoj koheziji i razumevanju za ugrožene pojedince i grupe (oni kojima su potrebni posebni podsticaji kako bi pristupili mehanizmima uključivanja i ostvarili proklamovana prava).

U ovom izveštaju koristimo definiciju **humanog razvoja** kao *procesa proširivanja prava ljudi da izaberu ko žele da budu i šta žele da rade kroz unapređenje svojih sposobnosti i delovanja*. On se odnosi na procese i ishode razvoja ljudi, razvoja od strane ljudi i razvoja za ljude.

Socijalno uključivanje definiše se kao *pristup društvenim resursima, institucijama i procesima koji omogućavaju obnavljanje i umnožavanje resursa grupa i pojedinaca u društvu na način koji im omogućava da zadovolje svoje potrebe, ostvare svoja prava, prošire svoje izbore i razviju svoje kapacitete, kao i da dostignu barem najniži prihvatljivi životni standard u društvu i aktivno učestvuju u životu zajednice*¹.

Ova dva koncepta se sada spajaju na nivou projektovanja politika. Humani razvoj ističe značaj pristupa obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i drugim uslugama socijalne zaštite,

¹ Prema predlogu stručnjaka SeConS-a za upotrebu u Srbiji, Vlada Srbije, 2009:12.

kao i osnovna politička prava i slobode, uključujući rodnu ravnopravnost i slobodu kretanja i učešća u aktivnostima zajednice uz samopoštovanje i bez stida. Nedostatak obrazovanja, loša zdravstvena nega, neadekvatan ekonomski status, narušavanje političkih sloboda i zanemarivanje građanskih prava mogu da ograniče slobode ljudi. Koncept socijalnog uključivanja koji se danas koristi u EU širi je od ekonomije i pitanja radne snage, jer koncept socijalnog uključivanja prepoznaje značaj društvenih procesa uključivanja odnosno isključivanja i ulogu kako neformalnih tako i formalnih institucija. Danas se potpuno učešće u životu zajednice, kao i faktori koji mogu da spreče učešće shvataju šire. Odgovornost države i drugih aktera, uključujući i njihovu dužnost da identifikuju i rešavaju pitanja društvenih i političkih prepreka, takođe se šire definišu nego u prošlosti.

Dve gorepomenute sličnosti koriste se u našoj analizi kako bi se postigla operativna sinergija ova dva koncepta. Tačke spajanja su sledeće:

- Socijalno isključivanje je faktor koji može da ograniči slobode i izbore, kako u smislu procesa tako i u vidu ishoda.
- Isključivanje otežava izbore i mogućnosti i ograničava humani razvoj.
- Iz tačke gledišta humanog razvoja, društvena isključenost jeste proces i ishod koji utiče na širok spektar mogućnosti za ljudsko ispunjenje.
- Prema tome, cilj koji treba postići jeste društveno uključivanje.

U političkim terminima, ova dva koncepta su komplementarna: humani razvoj usmeren je više na ono što treba postići; socijalna uključenost usmerena je na to kako to postići.

Takođe, socijalna uključenost uvodi procesnu dimenziju isključenosti (agense, grupe i institucije koje isključuju) u koncept humanog razvoja. Perspektiva socijalne uključenosti može da pomogne u preradi strategija kako bi se humani razvoj postigao kroz rešavanje pitanja diskriminacije, isključivanja, nemoći i neodgovornosti koji leže u korenu siromaštva i drugih razvojnih pitanja. Prepreke socijalnom uključivanju postoje na institucionalnom nivou (diskriminacija, nedostatak infrastrukture, odsustvo usluga ili, u slučaju osoba sa invaliditetom, nedostatak pristupa zgradama ili školama), na nivou zajednice (predrasude, marginalizacija), odnosno na individualnom nivou (nedostatak obrazovanja, povlačenje, odbijanje ili strah). Prema tome, prvi imperativ jeste da se identifikuju socijalno isključene grupe ljudi, njihove karakteristike, kao i socijalni, politički, kulturni i ekonomski procesi koji bi mogli da dovedu do stvaranja i reprodukcije isključenosti i nejednakosti.

Još jedna važna stavka koja treba da doprinese razvoju realističnog pristupa jeste naglasak na ostvarivanju prava, participaciji, inkluzivnim procesima i njihovoj definiciji.

Participacija je preduslov uključenosti kao suprotnosti socijalne isključenosti. Postojanje zakona i institucija samo su neki od brojnih preduslova za postizanje uključenosti (participacije). Isto važi i za političku otvorenost, dijalog i pravednu distribuciju moći, vrednosti i (inkluzivnih) normi, itd.

Na kraju, posebnu pažnju poklanjamo činjenici da je u mnogim slučajevima isključenost multidimenzionalna. Mnogi teški slučajevi socijalne isključenosti obuhvataju ekonomske, kulturne, političke i društvene faktore koji su u interakciji i kreiraju začarani krug uskraćenosti. U takvim slučajevima mere kojima se rešava samo jedna dimenzija isključenosti osuđene su na neuspeh ili pružaju samo trenutno olakšanje sa ograničenim dejstvom. Kako bi se u takvim slučajevima obezbedio humani razvoj potreban nam je međusektorski pristup na više nivoa. Zbog toga u našoj analizi posebnu pažnju ukazujemo interakciji između ekonomskih, političkih, društvenih i kulturnih aspekata humanog razvoja.

POGLAVLJE 2.

Promena osnova humanog razvoja u Srbiji

U ovom poglavlju dajemo kratak pregled uzroka i dinamike isključivanja i stalnih promena u onome što pokreće isključivanje u Srbiji. Cilj je da se ispitaju specifične lokalne karakteristike koje utiču na uspostavljanje novog društvenog poretka u Srbiji, kako bi se napravio zajednički istorijski okvir za tematsku analizu humanog razvoja i svrsishodnu interpretaciju međusobne zavisnosti kulturnih, političkih, ekonomskih i društvenih faktora humanog razvoja.

Tokom proteklih 20 godina srpsko društvo prolazi kroz opsežnu i dalekosežnu transformaciju. Ove promene događaju se kroz više simultanih procesa transformacije: od socijalističkog ka kapitalističkom društvenom sistemu, od industrijskog ka postindustrijskom društvu, od relativno izolovanog društva ka otvorenom društvu izloženom procesima globalizacije, od ograničenog suvereniteta federalnih republika ka državnom suverenitetu. Svaki od ovih procesa podrazumevao je brojne promene koje su često menjale pravac što je dovelo do fragmentisane, diskontinualne, kontradiktorne i loše sinhronizovane slike transformacije srpskog društva.

2.1 Istorijska promena u podsticajima i preprekama socijalnoj uključenosti

Period nakon 2000. u Srbiji može se opisati kao period **obnovljene transformacije**. Prvi reformski dokument *Program reformi Republike Srbije* (2001) definisao je tri osnovna cilja, sva tri suštinski orijentisana na povećanje socijalne uključenosti:

1. Oporavak privrede kroz transformaciju tržišta,

-
2. Uspostavljanje moderne države zasnovane na vladavini prava i borbi protiv korupcije i organizovanog kriminala,
 3. Borba protiv siromaštva i unapređenje socijalne zaštite za ugrožene grupe.

I tokom ovog perioda ostaci Miloševićevog režima (pa čak i strukturni elementi ranijih društvenih formi, kao što je brojnost poljoprivrednog stanovništva) usporavali su promene i humani razvoj. To se videlo u činjenici da je organizovani kriminal ugrožavao same temelje vlasti, kao i u kulturi korupcije i nedostatku poverenja u institucije koje je ostalo visoko čak i nakon što su Miloševićevi protivnici došli na vlast. Političke i institucionalne promene spore su i umereno efikasne, a iako se primenjuju u svim oblastima, opšti proces transformacije prilično je nedosledan (European Commission, 2010).

Tokom prve dve godine reaktivirane transformacije (2001-2002) postignuta je makroekonomska stabilnost i otvoren proces ključnih sistemskih promena. Srbija je započela proces integracije u međunarodnu zajednicu i važne međunarodne organizacije. Stvoren je zakonski okvir za transformaciju vlasništva. Zahvaljujući strukturnim promenama, restruktuisanju bankarskog sektora, ubrzanju privatizacije i stranim investicijama², sve većoj produktivnosti (u proseku za 6,2% godišnje) koja se uglavnom postiže smanjenjem skrivene nezaposlenosti (procenjena na 30-40% u privredi i javnom sektoru), ovaj period je stvorio relativno visoke stope ekonomskog rasta (CLDS, 2008: 29, EC, 2008: 3). Međutim, uprkos rastu, Srbija nije uspeła da dostigne BDP koji je imala 1989. ni do 2007. BDP je 2007. bio za 32% niži nego 1989.

Transformacija vlasničke strukture skoro je završena do kraja ovog perioda³. Samo 5,3% ukupnog broja zaposlenih radilo je u društvenim preduzećima (RZR, 2008: 6), a sektor malih i srednjih preduzeća rastao je ujednačenim tempom⁴. Što se tiče restrukturisanja sektora, industrijski i poljoprivredni sektor su se povukli, dok je sektor usluga nastavio da raste. Većina dinamičkih segmenata u sektoru usluga tokom ovog perioda bili su transport, skladištenje, trgovina i finansijske usluge. Ipak, pored toga što su važni izvozni sektori, poljoprivreda i prehrambena industrija su ostale značajna komparativna prednost privrede. Brza ekonomska transformacija izazvala je privremeno opadanje trendova na tržištu rada. Ove promene na tržištu rada predstavljaju neke od faktora koji su doveli do socijalnog isključivanja određenih grupa. Zaposlenost je opala za 3% u periodu od 2001. do 2006., a tek 2007. je tržište rada pokazalo prve pozitivne trendove (porast zaposlenosti

2 Direktne strane investicije dostigle su u proseku 3 milijarde evra, a strani zajmovi 2 milijarde evra (EC, 2008).

3 Učešće sektora društvenog vlasništva u BDP-u opao je sa preko 60% (1998) na 3,4% u 2001. (RZS 2003:83).

4 Tokom ovog perioda broj malih i srednjih preduzeća povećan je za skoro 30% a radnji za 38%. Ove dve kategorije činile su 99,8% preduzeća u zemlji, obezbeđivale 65% poslova i 58% bruta. Takođe je procenjeno da je u periodu od 2004. do 2007. ovaj sektor generisao 149.000 novih radnih mesta (Krstić, Corbanese, 2008: 4).

od 0,3%). Stopa nezaposlenosti u Srbiji još uvek je među najvišima u regionu, a značajno je viša od 6,8%, kolika je kod evropske dvadesetsedmorka (EC, 2008).

Tokom perioda reaktivirane transformacije plate rastu. Realne neto zarade 2007. bile su 2,8 puta veće nego u 2001: skočile su sa 90 na 347 evra. Međutim, porast zarada i porast vrednosti doveli su do smanjene konkurencije i rasta uvoza, iako je deficit u trgovini već bio visok (Arandarenko, Nojković, 2007).

Ekonomska nejednakost niža je nego devedesetih. Gini koeficijent porastao je sa 0,29 u 2002. na 0,34 u 2005., i vratio se na 0,30 u 2008. (RZR, 2008: 11)⁵. Nejednakost potrošnje koja se meri odnosom decila P90/P10 bila je 3,66 2007., što je neznatno povećanje sa 3,64 u 2002. (RZS, 2008: 16). Međutim, uprkos varirajućem stepenu nejednakosti, ukupna stopa siromaštva opala je tokom ovog perioda. Stopa siromaštva opala je sa 14% u 2002. na 6,6% u 2007., a dubina siromaštva sa 3% na 1,3% (RZS, 2008). Smanjenje siromaštva objašnjava se rastom realnih zarada i efikasnijim targetiranjem populacije na koju utiču socijalna davanja. Međutim, procenjuje se da je siromaštvo veće nego što prikupljeni podaci ukazuju, zato što uzorak koji se koristi ne uključuje dovoljan broj predstavnika najugroženijih grupa, poput izbeglica, raseljenih lica i Roma. Podaci iz Ankete o životnom standardu (LSMS) ukazuju da u grupe najizloženije riziku od siromaštva spadaju: ruralno stanovništvo (posebno u centralnoj i jugoistočnoj Srbiji), osobe sa niskim kvalifikacijama (bez osnovne škole), nezaposleni radnici, radnici u neformalnoj privredi, stari, deca, velika domaćinstva, itd. (*ibid*).

Ovi ekonomski trendovi zahtevali su temeljnu transformaciju socijalnih usluga (obrazovanja, zdravstvene zaštite, pomoći pri zapošljavanju, socijalna zaštita, itd). Potreba za balansiranjem između transformacije javnog sektora i budžetskih ograničenja, s jedne strane, i velikog broja ljudi koji zavise od budžeta i intervencije države (nezaposleni, penzioneri, siromašni), s druge, često su dovodili do loših kompromisa i usporavali proces transformacije. Na ovaj način mnogi pokretači socijalnog isključivanja održavaju se u životu. Međutim, sada je evidentno da su neki procesi koji se odvijaju veoma značajni za razvoj fleksibilnijeg modela socijalnih usluga i naprednije socijalno uključivanje.

- Pre svega, tu je proces postepene *decentralizacije*. Novi ustav i zakoni su važni za uspešno funkcionisanje lokalnih institucija (zakon o lokalnoj samoupravi, poreski i drugi fiskalni zakoni, socijalna zaštita i obezbeđivanje socijalne sigurnosti građana, itd). Time je otvoren prostor za angažman mnogih aktera koji mogu da pokrenu uključivanje na lokalnom nivou. Takođe je ovime stvorena osnova za izradu i usvajanje lokalnih strategija i akcionih planova u lokalnim samoupravama u mnogim oblastima važnim

5 U poređenju sa državama članicama EU, Srbija ima nižu gini vrednost od Letonije (0,38), Bugarske, Portugala, Rumunije (0,36), Litvanije, Velike Britanije (0,34), Estonije, Italije, Grčke (0,33), Poljske (0,32) i Španije (0,31), ali više od ostalih zemalja EU. (Eurostat, http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_sic2&lang=en)

za socijalno uključivanje (zapošljavanje, unapređenje položaja Roma, unapređenje položaja izbeglica i interno raseljenih lica, žena, starih, itd). Međutim, kako je često slučaj sa zemljama koje kasne u modernizaciji, stvaran problem jeste primena ovih akcionih planova, zbog budžetskih ograničenja i institucionalnih kapaciteta (loša uprava, nedostatak ljudskih resursa, loša tehnička i kompjuterska oprema, itd). Ovi problemi odnose se na pitanja obrazovanja, kulture, ekonomske situacije, itd. Na ovaj način pitanja i procesi isključivanja direktno su povezani sa ostalim aspektima humanog razvoja na jedan operativan (praktičan) način.

- Takođe, proces reformi socijalnih usluga postaje sve *participativniji*. Ovaj proces nije samo pod kontrolom kreatora politika i stručnjaka, već udeo imaju i donosioci odluka i sami korisnici. Ovakav mehanizam garantuje realistična rešenja i sveobuhvatniju pokrivenost izvora isključivanja.
- Diverzifikacija i širi spektar usluga postižu se i kroz delimičnu *privatizaciju usluga* (privatno obrazovanje, privatne zdravstvene usluge, privatne stacionarne usluge socijalne zaštite) i prenos nekih usluga na NVO-e (obuka zaposlenih, određene socijalne usluge). Država je i dalje nosilac razvoja sistema i poboljšava kvalitet usluga postavljajući standarde i pravila za akreditaciju. Transformacija napreduje na svim poljima socijalnih usluga namenjenih poboljšanju socijalnog uključivanja građana.
- Konačno, na delu je i *transformacija ključnih sistema* socijalne zaštite i socijalnih usluga. Ova transformacija je od vitalnog značaja za povećanje socijalne kohezije i uspostavljanje inkluzivnijeg društva. Ovim promenama su obuhvaćeni: socijalna zaštita (Arandarenko et al. 2008), penzioni sistem (Matković, G. et al., 2009), tržište rada, zdravstvena zaštita, obrazovanje (Arandarenko et al., 2008) i stanovanje (Petrović, 2004; Petrović, 2006; Petrović, 2009).

Na političkom planu je oslabila reprodukcija pokretača isključivanja prenetih iz vremena Miloševićeve vladavine, ali je još uvek prisutna. Žestoki politički sukobi koji su opterećivali politički život u Srbiji još od uvođenja višepartijskog sistema, nisu prekinuti 2000. Poslednjih 10 godina se mogu okarakterisati kao period nestabilnih koalicionih vlada, čestih parlamentarnih izbora i preraspodele političke moći. Spore promene, politički skandali i kriminal uticali su negativno na prvobitno poverenje glasača u novu vladu i nove političke stranke. Skupština je pokazala razne nedostatke uključujući i nepravilnosti u postupku glasanja, isključivanje poslanika sa sednica parlamenta, kršenje pravila i opštu neefikasnost. Politička situacija stabilnija je od izbora 2008., na kojima su se konačno formirala dva bloka oko Demokratske stranke i Srpske napredne stranke, koja je nastala izdvajanjem iz Srpske radikalne stranke. Još jedan značajan momenat bila je javna potvrda evropske orijentacije Srbije od strane svih vodećih političkih stranaka, uključujući i Socijalističku partiju Srbije

(SPS), koju je nekada predvodio Slobodan Milošević. Većina građana je 2008. konačno izglasala proevropsku političku koaliciju, ali još uvek postoji značajan broj građana koji neguje tradicionalističke i autoritarne vrednosti i pokazuje političku netoleranciju i neprijateljstvo prema drugim etničkim grupama i kulturama, ponekad na agresivan i nasilan način.

Nakon 2000., a posebno nakon atentata na premijera Đinđića 2003., građansko društvo je postajalo sve pasivnije uprkos činjenici da su mnoge uspešne inicijative potekle iz nevladinog sektora (pokretanje izrade različitih razvojnih strategija i donošenja važnih zakona). Civilni sektor nije uspeo da zadobije status nezamenjivog partnera vlade koji je u stanju da uspostavi saradnju na svim nivoima u najboljem interesu građana. Vlada koja je uspostavljena nakon izbora 2008. odredila je saradnju sa civilnim sektorom kao jedan od svojih prioriteta u procesu izgradnje države zasnovane na vladavini prava, ali i dalje ne postoji institucionalni okvir niti strategija za saradnju između države i civilnog društva. Kancelarija za evropske integracije Vlade Srbije održava vezu sa oko 80 organizacija na osnovu Memoranduma o saradnji u procesu evropskih integracija, međutim, ovo je samo još jedan primer *ad hoc* pristupa saradnji sa civilnim sektorom (Jelinčić ed., 2006: 61). Planirano osnivanje kancelarije za saradnju sa organizacijama civilnog sektora još uvek nije zaživelo.

Nakon inicijalnog reformskog impulsa u 2000, proces transformacije u kulturi je postepeno zastao. Tek 2007. je Ministarstvo kulture počelo da radi na novim prioritetima i strategijama. U međuvremenu, donet je novi zakon o kulturi i ratifikovan je veliki broj međunarodnih konvencija (Konvencija o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza).

Najviše uznemirujuće otkriće u oblasti socijalnih vrednosti jesu rezultati nedavno sprovedenih anketa koji ukazuju na visok stepen negativnih stavova prema manjinama među mladima, što potvrđuje radikalizaciju stavova mladih (Pešić, 2004:32). Još jedno uznemirujuće otkriće ukazuje na to da 50,5% građana veruje da je multinacionalna struktura zemlje izvor tenzija. Razlike među regionima u ovom smislu su značajne: skoro 65,3% populacije u Vojvodini smatra heterogenost prednošću, dok se 59,1% stanovništva centralne Srbije plaši kulturne heterogenosti (Pešić, 2004:33).

* * *

Srbija je bila pred kraj najintenzivnije faze ekonomske tranzicije kada se suočila sa globalnom ekonomskom krizom u poslednjem tromesečju 2008. Prvi efekat bilo je smanjenje stranih pozajmica, što je dovelo do opadanja domaće potražnje i imalo za posledicu smanjenu ekonomsku aktivnost. Visok nivo ukupne potražnje tokom perioda reaktivacije tranzicije proizveo je visoke stope rasta u privredi. Međutim, takođe je došlo do visokog deficita u bilansu plaćanja. Zahvaljući deviznim rezervama, odsustvu visoko rizičnih finansijskih instrumenata i restriktivnoj monetarnoj politici, srpska privreda uspeła je da pregrmi prvu fazu ekonomske krize do kraja 2008. Međutim, posledice po realni sektor su ogromne. U uslovima nedovršene tranzicije kriza je primorala Srbiju da se suoči sa velikim brojem makroekonomskih faktora rizika: ukupna potrošnja koja je veća od proizvodnje,

visoki deficit u trgovini s inostranstvom, opadanje potražnje za izvozom, opadanje direktnih stranih investicija, niži obim sredstava za zajmove, kao i više kamatne stope. Tranzicioni model koji je na snazi od 2001. učinio je ekonomski sistem Srbije ranjivim.

Tokom prvih sedam meseci 2009. aktivnosti u realnom sektoru, kao i spoljna trgovina, su opadale u poređenju sa istim periodom 2008. Po prvi put od početka reaktivacije tranzicije u Srbiji je stopa rasta bila negativna. Stopa rasta BDP-a u 2009., prema procenama Ministarstva finansija (2009: 14) bila je 2,0%. Fizički obim industrijske proizvodnje u periodu od januara do jula 2009. smanjio se za 17% u poređenju sa istim periodom prethodne godine. Najviše je na meti bila prerađivačka industrija (22%). U istom periodu je vrednost završenih građevinskih radova opala za 18%, promet u turizmu za 8% (broj turista u poseti), devizni priliv od turizma bio je za 19,2 miliona evra niži, obim trgovine na malo opao je za 9%, izvoz za 23%, a uvoz za 31% (*ibid*).

Tokom 2009. kao posledica ekonomske krize, zabeleženi su trendovi povećanja siromaštva i isključivanja sa tržišta rada. Stopa siromaštva povećala se između 2008. i 2009. sa 4,7 na 7,4, dok se istovremeno dubina siromaštva povećala sa 1,1 na 1,6 (Matković, Mijatović, Petrović, 2010: 37). Ukupna zaposlenost opala je za 6,9% između aprila 2008. i aprila 2009. (*ibid*, 2010: 23). Prema rezultatima Ankete o radnoj snazi iz aprila 2009., stopa nezaposlenosti skočila je sa 14,7% na 16,4% u poređenju sa prethodnom godinom. 2010. godina je potvrdila očekivanje da će stopa nezaposlenosti nastaviti da raste iz dva razloga: zbog zaposlenih koji su izgubili poslove, što bi moglo da se ublaži fleksibilnijom politikom zarada (smanjenjem realnih zarada), kao i zbog ograničenih mogućnosti da nezaposleni nađu zaposlenje (Krstić, 2009). Porast nezaposlenosti zabeležen je uglavnom među osobama sa osnovnim i srednjim obrazovanjem (Matković, Mijatović, Petrović, 2010: 28).

Vlada Republike Srbije usvojila je program mera protiv efekata ekonomske krize koji se sastoji iz pet delova:

- 1.** Mere intervencije za stimulaciju ekonomskog rasta kroz porast domaće potražnje, likvidnosti, stimulacije izvoza i ulaganja;
- 2.** Mere usmerene na najugroženije društvene kategorije;
- 3.** Racionalizacija troškova na svim nivoima;
- 4.** Infrastrukturne mere kroz ulaganje u koridore X i VII, rekonstrukcija lokalne infrastrukture, društveni stanovi, modernizacija javnih preduzeća, razvoj ruralne infrastrukture, itd;
- 5.** Praćenje programa i prilagođavanje nastalim ekonomskim problemima.

Još uvek je prerano za procenu uticaja ovih mera, ali je jasno da se kriza nastavila i tokom 2010. Očekuje se rast BDP od 1,5%, ali su pad vrednosti dinara i inflacija učinile realne zarade znatno manjim nego prethodnih godina, a porast zaposlenosti se očekuje tek od 2011. godine (IMF, 2010). Osim toga, još uvek se reprodukuju neki od temeljnih pokretača socijalnog isključivanja koji su nasleđeni iz prethodnih sistema. Zbog toga se mogu očekivati brojne poteškoće u socijalnom uključivanju i humanom razvoju.

2.2. Trend humanog razvoja u Srbiji

U periodu nakon 2000. porast vrednosti indeksa humanog razvoja je ujednačen, međutim Srbija još uvek zaostaje za zemljama EU, kao i za zemljama kandidatima. Vrednost indeksa humanog razvoja (HDI) Srbije, računat po staroj metodologiji, je u 2006. bio 0,821, dok je kod drugih zemalja kandidata iznosio 0,823, a kod evropske dvadeset sedmorke bio je 0,916. Uz to je povećanje vrednosti HDI Srbije uglavnom bilo pod uticajem promena ekonomskih indikatora, tj. BDP-a iskazanog u kupovnoj moći, dok se kod promena obrazovnih i demografskih aspekata humanog razvoja vidi neznatan napredak (RZR, 2008: 78). Nakon zastoja tokom devedesetih godina dvadesetog veka, došlo je do uravnoteženog rasta prosečnog životnog veka i muškaraca i žena, iako su i dalje ispod nivoa zemalja članica EU.

Sličan trend rasta indeksa, sa nešto nižim skorovima, dobija se i kada se primeni nova metodologija za računanje HDI. Nova metodologija i skorovi koje je ostvarila Srbija su detaljnije prikazani u prilogu ovom izveštaju. Ovde dajemo samo kraći pregled.

Srbija se 2010. godine nalazi na 60. mestu od 169 zemalja, sa HDI vrednošću od 0,735 i spada u grupu zemalja visoke razvijenosti (drugi kvartil svih zemalja u kojima se izračunava ovaj indeks).

Ovo predstavlja pad za jedno mesto u odnosu na 2005. godinu i svrstava Srbiju na sličnu poziciju na kojoj su Bugarska, Belorusija, Albanija i Rusija i nešto lošije od Crne Gore, Rumunije i Hrvatske. Zaostatak za poslednje tri navedene zemlje Srbija pravi u indikatorima znanja i pristojnog životnog standarda, tj. u prosečnom i očekivanom trajanju školovanja i u bruto nacionalnom dohotku prema kupovnoj moći.

Prema novouvedenom indikatoru, HDI korigovan za meru nejednakosti, Srbija ima nešto bolju poziciju zbog veoma niske vrednosti Gini koeficijenta u periodu 2000-2010⁶. Ovom korekcijom Srbija gubi 10,8% vrednosti originalnog HDI i ostvaruje skor od 0,656.

Indeks rodne nejednakosti nije izračunat po novoj metodologiji za Srbiju u Svetskom izveštaju o humanom razvoju.

⁶ Vrednost gini koeficijenta u Srbiji u ovom periodu je bila 28,2, što je svrstava u grupu zemalja sa najnižim nejednakostima. U grupi zemalja čiji Gini koeficijent je u ovom periodu bio niži od 30 su uglavnom bivše socijalističke zemlje i skandinavске zemlje, zatim Austrija, Nemačka i Japan.

Prema novom indeksu multidimenzionalnog siromaštva (deprivacije na sve tri dimenzije humanog razvoja – zdravstvenoj, obrazovnoj i ekonomskoj) Srbija ima skor 0,003, što je među najnižim izmerenim. Ovakvu deprivaciju trpi 0,8% stanovnika, a u riziku je još dodatnih 3,6%.

2.3. Mogućnosti za merenje i praćenje socijalne uključenosti i humanog razvoja u Srbiji

Vredi pomenuti da su se poboljšali institucionalni kapaciteti i izvori podataka za analizu socijalnog isključivanja i merenje humanog razvoja u Srbiji tokom protekle decenije. Do sada je HDR u Srbiji rađen četiri puta: 1996. i 1997. (oba puta SR Jugoslavija), 2005. (Srbija i Crna Gora) i 2008. (Republika Srbija). Takođe, započeta je procedura priključivanja evropskom procesu za socijalno uključivanje i OMK. Institucionalna podrška za razvoj politike socijalnog uključivanja otelotvorena je u Timu za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva (SIPRU) pri kabinetu podpredsednika Vlade. Republički zavod za statistiku (RZS) redovno proizvodi izveštaje na osnovu komparativnih anketa na velikim uzorcima (LFS, HBS, LSMS). U ovom trenutku, RZS je u procesu pripreme pilot Ankete o prihodi-ma i uslovima života (SILC) u Srbiji tokom 2010. u bliskoj saradnji sa Vladom (SIPRU), što će obezbediti pouzdanu bazu podataka, pogodnu za komparativnu analizu, kako vremensku, tako i po državama (EU i pridruženim zemljama) i po regionima Srbije⁷. Tokom proteklih nekoliko godina povećana je upotreba podataka RZS, zahvaljujući poboljšanju kapaciteta i efikasnosti RSZ, kao i napora vlade i međunarodnih organizacija (UNDP, SB) da se izgrade kapaciteti za kreiranje politika na osnovu evidencije. Ipak, treba skrenuti pažnju da čitav niz indikatora u zvaničnoj statistici još uvek nije moguće disagregirati tako da se prati stanje socijalne uključenosti za različite osetljive grupe (decu, žene, ruralna područja, itd.).

Sada u Srbiji postoje već brojni instituti i organizacije za društvena i politička istraživanja, koje takođe istražuju socijalno isključivanje. Na kraju, postoji i projekat podržan od strane Evropske komisije (EK) kroz koji je pokrenuta debata o pitanjima socijalnog uključivanja u Srbiji među donosiocima politika, stručnjacima, pružiocima usluga, pripadnicima ugroženih grupa i u široj javnosti. Očekuje se da će ove aktivnosti dovesti do pripreme Memoranduma o socijalnoj uključenosti (JIM) i Nacionalne strategije socijalnog uključivanja.

⁷ U trenutku pisanja ovog izveštaja, Skupština Srbije usvojila je Zakon o statističkoj regionalizaciji koji definiše regione u skladu sa NUTS pravilima, čime će se unaprediti regionalna uprava i rešiti problemi međunarodne uporedivosti srpskih statističkih podataka.

DRUGI DEO: ANALIZA SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI I HUMANOG RAZVOJA U SRBIJI

POGLAVLJE 3.

Ekonomska isključenost kao ishod i proces

3.1. Koncepti: Ekonomska isključenost i humani razvoj u Srbiji

Ekonomska isključenost i humani razvoj u savremenoj Srbiji mogu se adekvatno razumeti samo ukoliko se analiziraju u kontekstu transformacijskih i razvojnih procesa. Ekonomski rast je jedan od ključnih preduslova humanog razvoja. Međutim, samo inkluzivni rast može biti i održivi rast jer omogućuje pristup resursima i aktivnostima na osnovu kojih građani mogu da obezbede svoju reprodukciju na zadovoljavajućem nivou i ostvare razvoj svojih potencijala, a time istovremeno obezbede i kvalitetnije ljudske resurse za procese samog ekonomskog rasta. U tom smislu, rast je inkluzivan samo ukoliko je praćen smanjenjem siromaštva. Ekonomska isključenost se može razumeti kao *isključenost pojedinaca, domaćinstava i čitavih društvenih grupa iz razvojnih sektora ekonomije, ili čak iz tržišnih sektora ekonomije, kao i procesa distribucije ekonomskih resursa, usled čega oni bivaju sprečeni da zadovolje svoje potrebe, osvare svoja prava, razviju svoj ljudski kapital i dostignu zadovoljavajući standard i kvalitet života.*

Ekonomske promene opisane u poglavlju 2. radikalno su izmenile ekonomski sistem, a time i osnovu reprodukcije čitavog društva. Na taj način su promenjeni i uslovi pod kojima pojedinci, domaćinstva i društvene grupe obezbeđuju sopstvenu reprodukciju uključivanjem u sferu ekonomskih aktivnosti. Društvo Srbije se nedvosmisleno transformisalo u društvo tržišne ekonomije. U takvom tipu društva ekonomska participacija primarno podrazumeva pristup različitim tipovima tržišta koja omogućuju pojedincima, domaćinstvima i društvenim grupama da obezbede resurse neophodne za sopstvenu reprodukciju, zadovoljavajući životni standard i razvoj sopstvenih ljudskih potencijala. Stoga se kao kriterijum u oceni ekonomske uključenosti/isključenosti, nameće pristup različitim tržištima: tržištu rada, tržištima roba i usluga, finansijskim, tržištima nekretnina. Svakako najvažniji je pristup tržištu rada, s obzirom da kroz zaposlenost u različitim oblicima, pojedinci i njihova domaćinstva ostvaruju ekonomske resurse kojima obezbeđuju životni standard, zadovoljavaju potrebe i često povećavaju šanse za druge oblike socijalne uključenosti (ostvarivanje socijalnih prava, učešće u različitim socijalnim mrežama i sl.).

U ovom poglavlju biće identifikovane društvene grupe koje su izložene rizicima ili stanju ekonomske isključenosti, mehanizmi preko kojih se odvija ekonomsko isključivanje, uzroci i posledice ekonomske isključenosti. Problem ekonomske isključenosti biće pre svega analiziran u svetlu isključenosti sa tržišta rada i otežanog pristupa finansijskim tržištima, dok će siromaštvo i materijalna deprivacija biti analizirani u delu o posledicama ekonomske isključenosti.

3.2. Ko i kako je isključen? Isključenost iz ekonomske transformacije i razvoja

Ekonomska recesija koja je Srbiju zahvatila od kraja 2008. godine i u punoj formi se ispoljila tokom 2009. iznova je pogoršala ekonomske uslove i povećala rizike od ekonomske isključenosti i siromaštva upravo za one grupe koje su već bile suočene sa teškoćama uključivanja u razvojne ekonomske procese preko tržišta rada ili u dobiti od ekonomskog razvoja kroz (re)distribuciju ekonomskih dobitaka. Društvene grupe koje se suočavaju sa rizicima ekonomske isključenosti prema jednom ili oba kriterijuma su: prisilni migranti, Romi, osobe sa invaliditetom, mladi, ruralno stanovništvo, osobe niskih kvalifikacija, a rizicima od ekonomske isključenosti generalno su više izložene žene nego muškarci. Kategorija prisilnih migranata obuhvata oko 100 000 izbeglica (lica izbeglih sa teritorije Hrvatske i BiH tokom ratnih sukoba početkom 1990ih godina), 205 000 interno raseljenih lica sa Kosova i oko 45.000 lica⁸ koja su vraćena u Srbiju na osnovu ugovora o readmisiji iz zapadno-evropskih zemalja. Preciznih podataka o veličini romske populacije u Srbiji nažalost nema. Procene se kreću od 108 000 (popisni podaci iz 2002) do preko 400 000 (različite procene domaćih i međunarodnih nevladinih organizacija). Informacija o veličini populacije sa invaliditetom takođe se temelji na procenama a ne preciznim evidencijama. U Strategiji za unapređenje položaja osoba sa invaliditetom (Službeni glasnik RS 1/2007) procenjuje se da u Srbiji živi između 700 000 i 800 000 osoba sa invaliditetom, od čega je 330 000 lica radnog uzrasta (15-64 godina starosti). Populacija mladih (15-24 godina) obuhvata preko 860 000 lica, od čega je 240 000 aktivnih a 108 000 nezaposlenih (RZS, ARS, 2009). Ruralna populacija čini 43% ukupnog stanovništva Srbije, a preko 1 400 000 lica u Srbiji nema kvalifikacije ili poseduje niske kvalifikacije. U ovom poglavlju analiza će primarno biti usmerena na probleme isključenosti sa tržišta rada i finansijskih tržišta.

Isključenost sa tržišta rada

Vrednosti osnovnih indikatora tržišta rada za opštu populaciju dobijeni Anketom o radnoj snazi i Anketom o socijalnoj isključenosti koja je radjeno za potrebe ove studije se donekle razlikuju, pre svega zbog karakteristika uzoraka (tabela 3.1.).

Tabela 3.1.

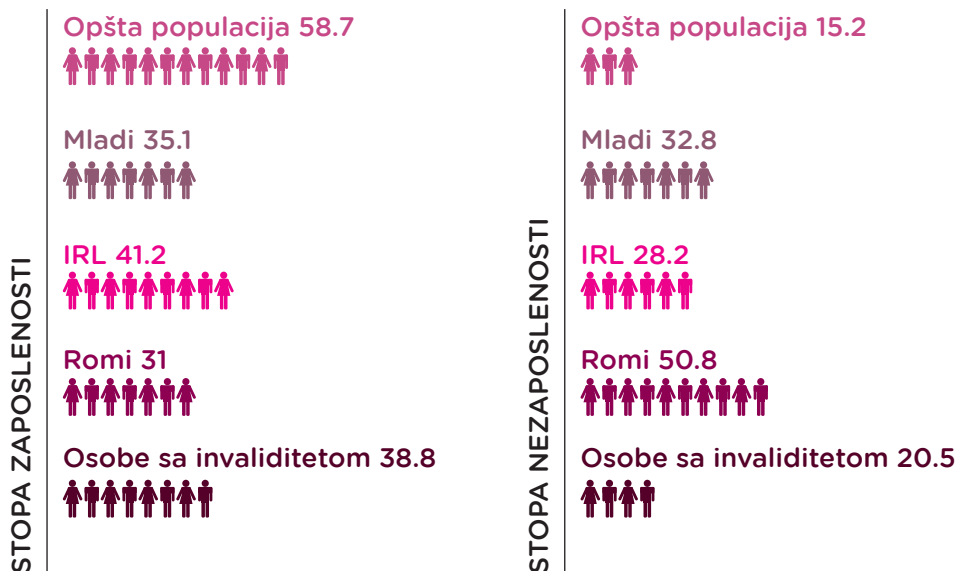
Osnovni pokazatelji tržišta rada za opštu populaciju prema različitim izvorima

INDIKATOR	Opšta populacija	
	ARS 2009	HDR 2009
Stopa aktivnosti	60,5	69,2
Stopa zaposlenosti	50,0	58,7
Stopa nezaposlenosti	17,4	15,2
Stopa neaktivnosti	39,5	30,7

Međutim, oba izvora ukazuju na izrazito nepovoljniji položaj na tržištu rada mlade populacije (19-24 godina starosti), interno raseljenih lica, Roma i osoba sa invaliditetom (grafikon 3.1.).

Grafikon 3.1.

Pokazatelji tržišta rada za opštu populaciju i različite grupe – stanovništvo radnog uzrasta (15-64).

Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti

Mladi (15-24g.) imaju dva puta višu stopu nezaposlenosti u odnosu na prosečnu stopu u Srbiji. Pritom, tendencije ukazuju na produblјivanje jaza između stope nezaposlenosti mladih i prosečne stope tokom poslednjih godina. Mladi su češće zaposleni sa skraćenim radnim vremenom ili na privremenim poslovima, u neformalnoj ekonomiji, što znači da je i kvalitet njihovog zaposlenja lošiji od kvaliteta zaposlenja ostalih starosnih grupa.

Nepovoljan položaj na tržištu rada beleže i grupe prisilnih migranata: izbeglice koje su za vreme ratnih sukoba početkom 1990ih došle u Srbiju iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine i interno raseljena lica koja su u Srbiju došla za vreme sukoba na Kosovu 1999⁹ i povratnici kojima je odbijen azil u zemljama Zapadne Evrope a koji se vraćaju na osnovu ugovora o readmisiji. Stopa nezaposlenosti izbeglica smanjena je sa 22% u 2002. na 18.1% u 2007. godini (Krstić, 2009). Međutim, podaci iz istraživanja položaja izbeglica na tržištu rada ukazuju da je usled otežanog zapošljavanja tokom perioda dužeg od jedne ipo decenije, u ovoj grupi znatno više zastupljena samozaposlenost nego u opštoj populaciji (Grupa 484, 2007). Interno raseljena lica sa Kosova, čiji je položaj na tržištu rada naglo pogoršan nakon raseljenja 1999. godine odlikuje značajno niža stopa zaposlenosti i značajno viša stopa nezaposlenosti u odnosu na prosek Srbije. Podaci o povratnicima na osnovu ugovora o readmisiji nisu dostupni. Prema procenama Saveta Evrope u Srbiju po ovom osnovu treba da bude vraćeno između 50 000 i 100 000 lica, među kojima je većina pripadnika romske nacionalnosti (Vlada RS, 2009). Retka istraživanja na ograničenim uzorcima pokazuju da se ova populacija suočava sa ozbiljnim problemima integracije, uključujući i izražene probleme u zapošljavanju (usled nedostatka dokumenata, kvalifikacija, odgovarajućeg socijalnog kapitala i sl.) (Grupa 484, 2005).

Osobe sa invaliditetom odlikuje izrazito visoka stopa neaktivnosti (69% prema AŽS, 2007, a 51% prema Anketi o socijalnoj isključenosti). To se može objasniti činjenicom da je većina ovih lica obeshrabrena u pronalaženju posla, pa ga i ne traži. Veoma mali broj osoba sa invaliditetom (tek 23.202) je prijavljen na evidenciju Nacionalne službe za zapošljavanje. Osnovni razlog visoke obeshrabrenosti osoba sa invaliditetom da traže posao vezana je za predrasude poslodavaca u zapošljavanju ovih osoba i manjak njihove volje da prilagode radno okruženje potrebama OSI. Pored toga, osobe sa invaliditetom se plaše da će izgubiti prava iz socijalne zaštite kada se zaposle. Još uvek je rano za realnu procenu efekata Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, ali je indikativno da je od prijavljenih kod NSZ programima za podršku zapošljavanju obuhvaćeno tek 4.664 osobe, a da su od jula do septembra 2010. posao pronašle 82 osobe sa invaliditetom (Politika, 20.11.2010).

„Slepi, ne samo slepi nego sva lica sa invaliditetom se zapošljavanju na tri načina: preko zakona, preko prijatelja i slučajno, ako taj posao niko drugi ne želi da prihvati“. (Učesnik FGD, slepa osoba)

⁹ Broj izbeglica se tokom poslednje decenije i po smanjio sa skoro 600.000 na 86.336 (zahvaljujući povratku ili sticanju državljanstva Srbije). Broj raseljenih lica međutim, gotovo je nepromenjen i iznosi preko 205.000 (podaci UNHCR iz avgusta 2009).

Anketa o socijalnoj isključenosti ukazala je da pored ozbiljnih prepreka u zapošljavanju romsku populaciju karakterišu i izrazito nepovoljni uslovi zaposlenosti. Tek 30% zaposlenih Roma ostvaruje pravo na socijalno osiguranje kroz zaposlenost, 60% radi bez socijalnog osiguranja a 10% ne zna da li ostvaruje ovo pravo na svom radnom mestu. Preko polovine zaposlenih Roma (52%) angžovano je u neformalnim oblicima rada u obliku rada za poslodavce bez formalnog ugovora ili kroz neformalnu samozaposlenost, a 60% je angžovano u nekvalifikovanim zanimanjima.

U ruralnoj populaciji isključenost sa tržišta rada javlja se u dvostrukom obliku: kao nemogućnost zapošljavanja izvan gazdinstva (pre svega u nepoljoprivrednom sektoru) i kao nemogućnost organizovanja tržišne poljoprivredne proizvodnje u okviru porodičnog gazdinstva. Istraživanje o socijalnoj isključenosti u ruralnim oblastima Srbije¹⁰ (Cvejić et al., 2010) pokazalo je da polovina seoske zaposlene populacije radi isključivo u okviru porodičnog gazdinstva. Među njima, tek 40% obavlja poljoprivrednu proizvodnju za tržište dok su preostali angžovani u nisko produktivnom poljoprivrednom radu na malim gazdinstvima čiji se proizvodi troše u domaćinstvu. Pored toga, značajan deo stanovništva angžovanog u ovakvom obliku rada nalazi se u statusu pomažućih članova domaćinstva (37% od ukupnog broja zaposlenih u poljoprivredi ili 19% od ukupnog broja zaposlenih). Izrazitu većinu ove kategorije koja predstavlja neplaćenu radnu snagu čine žene (74%). Studija o specifičnostima i problemima žena radno angžovanih u statusu pomažućih članova u porodičnoj poljoprivrednoj proizvodnji ukazala je na značajne posledice ovakvog radnog statusa. Marginalizovan radni status kod ovih žena proizvodi niz prepreka u pristupu socijalnim pravima (zdravstvenom, penzijsko-invalidskom osiguranju) i isključuje ih iz širih socijalnih mreža (up. Babović, Vuković, 2008).

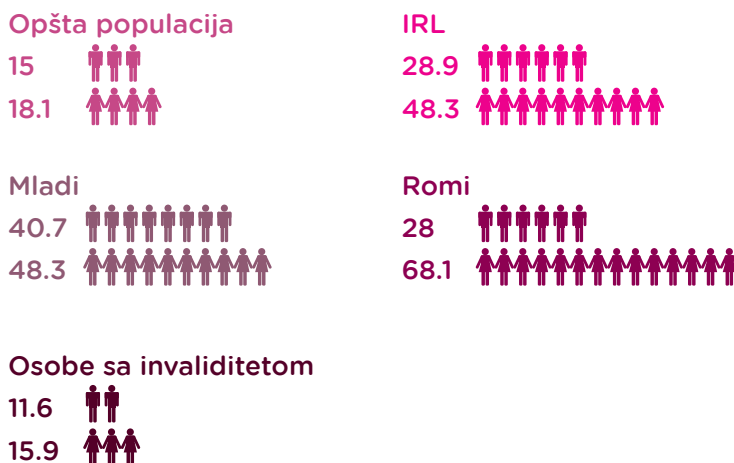
Napokon, važno je istaći da se položaj žena na tržištu rada pogoršavao tokom čitavog perioda post-socijalizma. Naime, tržište rada se još u periodu socijalizma odlikovalo visokim učešćem žena u radnoj snazi (up. Arandarenko, 1997: 31). Sa slomom socijalističkog načina reprodukcije, tegobama ekonomske blokirane transformacije 1990ih nastupio je period istiskivanja žena sa tržišta rada, i njihovog povlačenja u sferu privatnosti, u kojoj su preuzele ulogu socijalne brige o porodici u izrazito nepovoljnim uslovima propadanja životnog standarda i kraha institucija socijalne brige (više o tome u Blagojević, 2002, Milić, 2004). Sa ulaskom u period intenzivne transformacije nakon 2000. položaj žena na tržištu rada dodatno je pogoršan procesima privatizacije i ekonomskog restrukturiranja. Podaci iz Ankete o radnoj snazi pokazuju da je 2005. godine ovo pogoršanje trendova u zaposlenosti žena dostiglo najnižu tačku (Babović, 2007), da bi nakon toga trendovi počeli da ukazuju na postepeno poboljšanje (stopa nezaposlenosti žena u 2005. godini iznosila je 27.4%

¹⁰ Ruralne oblasti definisane su u ovom istraživanju u skladu sa OECD metodologijom što znaci da su iz uzoračkog okvira izostavljene one teritorijalne jedinice koje imaju gustinu stanovništva veću od 150 stanovnika po km², koje imaju proporciju stanovništva koje živi u gradskim naseljima 50% ili više i koje imaju veliki administrativni centar (preko 20.000 stanovnika).

da bi u 2009. pala na 18.1%, - RZS, ARS: 2006, 2009). Šanse za zapošljavanje žena u nepoljoprivrednom sektoru nisu još uvek povoljne. Prema podacima Ankete o socijalnoj isključenosti stopa nepoljoprivredne zaposlenosti žena iznosila je 48,9%, a učešće žena među zaposlenima u nepoljoprivrednom sektoru 45,6%. Rodne razlike ostaju posebno izražene u značajno nižoj stopi zaposlenosti žena i većem učešću neaktivnih lica među ženama. Rizicima isključenosti sa tržišta rada posebno su izložene žene nižih kvalifikacija, žene koje su izgubile posao u četrdesetim godinama starosti, mlade žene, a naročito žene iz marginalizovanih društvenih grupa (grafikon 3.2.).

Grafikon 3.2.

Stope nezaposlenosti muškaraca i žena iz opšte populacije i različitih ugroženih grupa - stanovništvo radnog uzrasta (15-64)

Izvor: Za opštu populaciju, mlade i Rome ARS, 2009, za IRL i osobe sa invaliditetom AŽS 2007.

Još jedan veliki problem u karakterizaciji problema u Srbiji čini veliko učešće dugoročne nezaposlenosti. U 2009. je prema ovom indikatoru u Srbiji socijalno isključeno bilo 11% lica, i ona su činila 65,5% ukupnog broja nezaposlenih (Praćenje socijalne uključenosti u Srbiji, 2010).

Ekonomska isključenost ima posebno teške posledice kada pogodi čitavo domaćinstvo. Prema podacima Ankete o socijalnoj isključenosti u 2009. godini 17% domaćinstava sa članovima radnog uzrasta (15-64) nije imalo nijednog zaposlenog člana. Procenat domaćinstava bez ijednog zaposlenog posebno je veliki među romskom populacijom (69% domaćinstava iz uzorka) i interno raseljenim licima (46% domaćinstava iz uzorka).

Međutim, pored objektivnih pokazatelja položaja na tržištu rada značajan je i subjektivni osećaj sigurnosti zaposlenja kod lica koja su u vreme istraživanja bila zaposlena. Is-

pitanici su svesni nesigurnih uslova na tržištu rada pa je 37% formalno zaposlenih i 61% neformalno zaposlenih procenilo da će u predstojećem periodu verovatno izgubiti posao. U slučaju gubitka zaposlenja, 40% zaposlenih ispitanika bi se našlo u teškoj ekonomskoj situaciji zbog nedovoljne ušteđevine, kojom ne bi bili u stanju da finansiraju život ni dva meseca. Upravo među licima koja procenjuju da će verovatno ostati bez posla, procenat osoba sa nedovoljnom ušteđevinom je značajno veći – 51%.

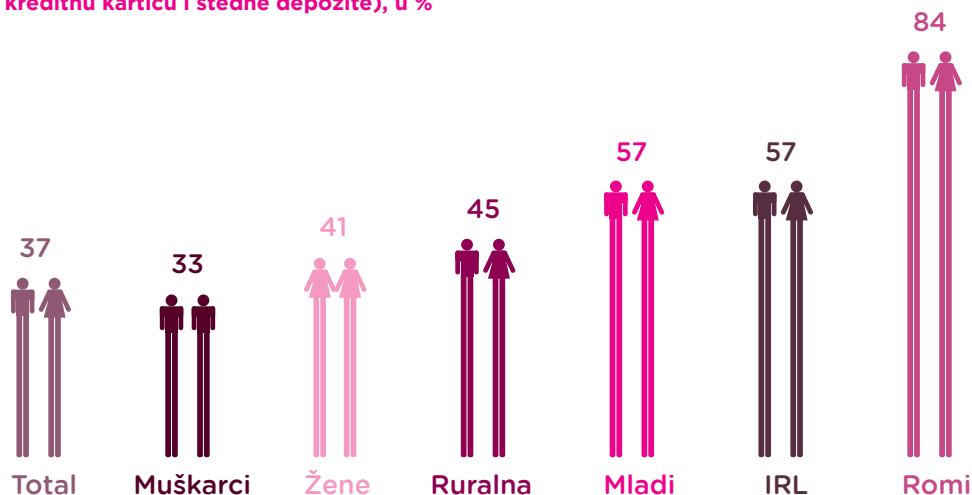
Isključenost iz finansijskih tržišta

Finansijska isključenost predstavlja nedostatak mogućnosti pojedinih društvenih grupa da ostvare pristup formalnom finansijskom sistemu (Santiago et al, 2005). Finansijska uključenost nekada se definiše kao ponuda dostupnih finansijskih usluga za grupe pod rizikom od socijalne isključenosti od strane formalnog finansijskog sistema, poput novčanih isplata u zemlji i iz inostranstva (remittances), štednji, pozajmicama i osiguranju (Thorat, 2007). Inkluzivni finansijski sistem olakšava alokaciju resursa i time smanjuje troškove kapitala. Pristup odgovarajućim finansijskim uslugama može značajno unaprediti svakodnevno upravljanje i raspolaganje novcem, otkloniti uticaj neformalnih izvora pozajmica koje su često eksploatatorske. Finansijski sistem povećava efikasnost i blagostanje tako što obezbeđuje sredstva za sigurne oblike štednje i novčane transakcije (Sarma, 2008).

Podaci iz Ankete o socijalnoj isključenosti pokazuju da ranjive grupe imaju otežan pristup institucijama finansijskog sistema. U celom uzorku 37% ispitanika nema bankovni račun otvoren na svoje ime, a procenat osoba bez bankovnog računa među ranjivim društvenim grupama je značajno veći (grafikon 3.3.).

Grafikon 3.3.

Osobe koje ne poseduju bankovni račun na svoje ime (uključujući i kreditnu karticu i štedne depozite), u %

Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti, 2009.

Podaci dalje ukazuju da je tek 31% ispitanika tražilo pozajmicu od banke, po 2% od lizing kuće/druge finansijske institucije i od državne organizacije, a 8% je tražilo neformalnu pozajmicu od osobe izvan porodice. Među osobama koje su tražile pozajmicu od banke 92% je dobilo pozajmicu, a među onima čiji je zahtev odbijen kao najčešći razlozi navedeni su: odbijanje banke da prihvati garanciju, nepovoljno ocenjen biznis plan, nepovoljna kreditna istorija ili neposredovanje potrebnih dokumenata. Među Romima i IRL značajno je manji procenat osoba koje su uopšte potraživale pozajmicu od banke (6% Roma i 14% raseljenih), pri čemu je u romskom poduzorku značajno manji procenat uspeo i da dobije pozajmicu (70% od onih koji su aplicirali).

Istraživanje o socijalnoj isključenosti u ruralnoj Srbiji pokazalo je da su iz finansijskog tržišta isključena mala gazdinstva, čiji fizički kapital nije dovoljna garancija bankarima (Cvejić, S, et al., 2010). Gazdinstva Zapadne i Jugoistočne Srbije, mala gazdinstva i nepoljoprivredna gazdinstva znatno su manje aktivna na finansijskom tržištu u odnosu na Centralnu Srbiju i Vojvodinu, kao i poljoprivredna i mešovita gazdinstava. Takođe, veći interes za kreditima i investiranjem nije primetan kod gazdinstava čiji su nosioci mlađi članovi iako je državna podrška kreditiranju poljoprivrede predviđala povoljnije uslove za gazdinstva čiji je nosilac mlađi od 45 godina. Kao razloge zbog kojih nisu konkurisali za kredite, ispitanici su u najvećem procentu navodili visoke kamatne stope i neizvesnost prihoda iz kojih bi kredit otplaćivali, što i objektivno i jesu najrizičniji faktori na finansijskom tržištu u Srbiji generalno (Ibid).

3.3. Zašto su isključeni? Uzroci ekonomske isključenosti

Uzroci ekonomske isključenosti su višestruki. Pre svega, sami procesi transformacije sistema koji podrazumevaju ekonomsko restrukturiranje (u svojinskom i sektorskom pogledu) istiskuju pojedine grupe sa tržišta rada zbog toga što njihove kvalifikacije ili drugi resursi ne odgovaraju potrebama novog sistema. Dalje, politike kojima se sistem oblikuje ili institucije preko kojih on funkcioniše, iz različitih razloga mogu biti selektivne, neadekvatne (u smislu isključivanja interesa pojedinih grupa) ili tek neefikasne (u smislu neodgovarajuće implementacije pravila, mera i programa) sa stanovišta stvaranja ravnopravnih šansi za uključivanje najšire populacije u ekonomske tokove. Napokon, prakse kroz koje se odvija ekonomski život mogu biti diskriminatorne zbog nekih dubljih vrednosnih činilaca, kulturnih obrazaca obeleženih stereotipima i predrasudama prema pojedinim društvenim grupama.

Ekonomske procese kao faktori isključenosti

Ekonomske procese koji se javljaju kao ključni faktori ekonomske isključenosti su:

- nedgovarajući ekonomski rast, odnosno ekonomski rast koji ne generiše više radnih mesta;

- restrukturiranje ekonomije koje istiskuje iz ekonomske sfere grupe neodgovarajućih kvalifikacija, kao i šireg skupa sposobnosti potrebnih za uključivanje u tržišnu ekonomiju;
- izražene regionalne nejednakosti usled kojih su čitave regije isključene iz procesa ekonomskog razvoja a njihovo stanovništvo ima znatno manje šanse za efikasno ekonomsko uključivanje.

Problemi neodgovarajućeg ekonomskog rasta generisani slabom konkurentnošću privrede¹¹, velikom udelu javne potrošnje u BDP a nedovoljnom udelu investicionih ulaganja, kao i ograničenom obimu stranih direktnih investicija (SDI), imaju za ishod manji obim ponude radnih mesta od ponude radne snage. To na tržištu rada stvara uslove pojačane konkurencije u kojoj marginalizovane grupe, kao i oni koji prvi put ulaze u potragu za zaposlenjem imaju uporedno nepovoljnije šanse.

Restrukturiranje ekonomije kroz sektorske promene i privatizaciju istisnulo je značajan deo populacije iz sfere ekonomskih aktivnosti. Osobe niskih kvalifikacija, zaposleni u industrijskom sektoru koji se tokom perioda tranzicije sužava, kao i zaposleni različitih profila brojnih preduzeća koja su likvidirana, privatizovana i restrukturirana, istisnuti su iz položaja zaposlenosti. U 2009. godini ukupan broj zaposlenih lica smanjen je za 5.5%, a do najvećeg pada broja radnih mesta došlo je u sektoru prerađivačke industrije (-8.4%) (RZR). Prema podacima Ankete o socijalnoj isključenosti među osobama koje su ostale bez posla najviše je manuelnih radnika: 24% kvalifikovanih i 18% nekvalifikovanih. Povratak u status zaposlenosti je istovremeno izrazito otežan upravo za manuelne radnike i osobe niskih kvalifikacija. Dugoročna nezaposlenost koja ukazuje na otežan pristup zaposlenju znatno je češće prisutna u kategorijama nižih obrazovnih kvalifikacija nego u kategorijama radne snage višeg obrazovanja. Tako je opšta stopa dugoročne nezaposlenosti u Srbiji iznosila 62% u 2009. godini, ali je stopa dugoročne nezaposlenosti među nezaposlenim licima bez kvalifikacija iznosila 100%, među nezaposlenima niskih kvalifikacija 75%, među osobama sa srednjim obrazovanjem 65% i visokim 52% (RZS, 2009). Dugotrajna nezaposlenost smanjuje šanse za ponovno zapošljavanje i nosi visoke rizike od trajnog isključivanja sa tržišta rada. Osobe nižih, zastarelih kvalifikacija slabo zastupljenih na strani potražnje radne snage, stoga češće pribegavaju nekvalitetnim oblicima samozaposlenosti u nastojanju da obezbede sredstva

11 Prema najnovijem izveštaju Svetskog ekonomskog foruma za 2010-2011. Srbija se na osnovu vrednosti indeksa kompetitivnosti nalazi na 96. mestu od 132 rangirane zemlje (World Economic Forum, 2010:15). Kao najvažniji faktori niske konkurentnosti navode se slaba efikasnost tržišnih institucija, nerazvijena infrastruktura, makroekonomska i politička nestabilnost, nedostatak radne etike, prepreke u dostupnosti kapitala i korupcija (Jakopin, E, 2008. nav prema EC, 2008). Slaba konkurentnost ogleda se i u malom obimu međunarodne trgovine. Obim izvoza u 2007. bio je i dalje skroman i činio je 28% BDP, a u strukturi izvoza dominirale su sirovine, poluproizvodi i poljoprivredni proizvodi (EC, 2008).

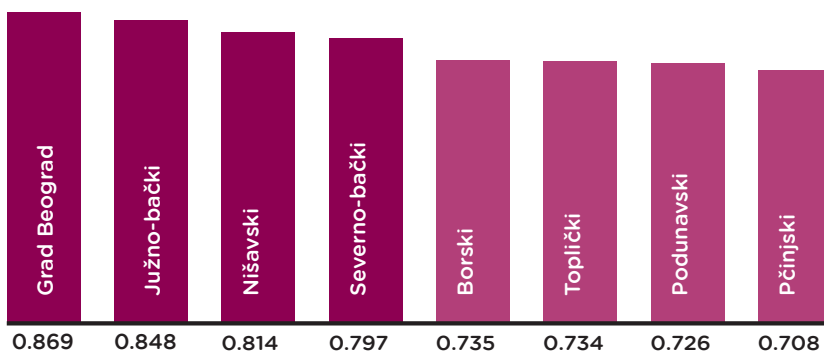
za život. Dok kod kategorija zaposlenih sa srednjim i visokim obrazovanjem većina radi u statusu zaposlenih radnika (76% zaposlenih sa srednjim i 88% zaposlenih sa visokim obrazovanjem), među zaposlenima nižeg obrazovanja (sa završenom osnovnom školom) tek je 34% u statusu zaposlenih radnika, dok je 43% samozaposleno, a 23% se nalazi u statusu pomažućih članova domaćinstva i obavlja rad bez novčane nadoknade (RZS, 2009).

Anketa o socijalnoj isključenosti ukazuje na prisustvo vrlo izraženih percepcija o pogoršanju uslova zapošljavanja u odnosu na period pre tranzicije (pre 1989). Naime, dve trećine ispitanika (66,6%) ocenjuje da su šanse da se dobije dobar posao danas manje nego pre dvadeset godina. Među ispitanicima koji nisu bili zaposleni u vreme istraživanja a koja nisu tražila posao tokom prethodnog meseca 9% je izjavilo da je odustalo do potrage za poslom zbog toga što su obeshrabreni prethodnim neuspešnim pokušajima.

Regionalne nejednakosti deluju u pravcu povećanih rizika od ekonomske isključenosti stanovništva u regionima isključenim iz razvojnih procesa. Srbija predstavlja zemlju sa najizraženijim regionalnim nejednakostima u Evropi.. Geografski, nejednakosti su veoma izražene između područja metropole (Beograda), Centralne Srbije i područja u Autonomnoj pokrajini (AP) Vojvodini na severu Srbije sa jedne strane i nerazvijenih regiona na Jugu, Istoku i Zapadu Srbije koje odlikuju procesi depopulacije, deindustrijalizacije, visoke stope nezaposlenosti, oslanjanje na poljoprivrednu proizvodnju u okviru malih gazdinstava i izraženo ruralno siromaštvo. Razlike u bruto dodatoj vrednosti po stanovniku kreću se u rasponu 7:1 na nivou regiona, a 16:1 na nivou okruga. Regioni Beograda i Vojvodine učestvuju u stvaranju nove vrednosti u privredi Srbije sa 76%. Stopa nezaposlenosti u južnom regionu od 39.5% značajno prevazilazi prosečnu stopu nezaposlenosti u Srbiji (17,4%). Razlike između ova dva regiona u zaradama po stanovniku javljaju se u srazmeri 3:1, dok se na opštinskom nivou one javljaju u srazmeri od 12:1. Najekstremnije razlike u pogledu trendova demografskog praznjenja zapažene su između Istočnog regiona (-18.3) i Beogradskog regiona (+32) (RZR). Regionalne razlike zabeležene vrednostima HDI na nivou okruga takođe su veoma izražene (grafikon 3.4.).

Grafikon 3.4.

Prva četiri i poslednja četiri okruga na skali vrednosti HDI u 2004 godini

Nerazvijenost infrastrukture, niski kapaciteti lokalnih administracija da obezbede povoljne uslove za nove investicije, uz nepovoljne demografske trendove deluju kao faktori isključivanja čitavih područja na Jugu, Istoku i Jugozapadu Srbije iz procesa ekonomskog razvoja.

Relevantne politike i institucije

U Srbiji su doneti važni zakoni kojima se stvaraju preduslovi za bolju ekonomsku integraciju marginalizovanih grupa, poput Zakona o zabrani diskriminacije, Zakona o ravnopravnosti polova, Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom i dr. Pored toga, usvojene su i neke ključne strategije kojima se definišu politike u pojedinim oblastima od značaja za ekonomsko uključivanje stanovništva. Najopštiji okvir predstavlja Strategija za smanjenje siromaštva usvojena 2003. godine, koja značajan prostor posvećuje problemima i merama zapošljavanja. Druga je Strategija održivog razvoja koja, međutim, za razliku od prve nije doživela jednaku posvećenost u implementaciji. Pored ove dve opšte strategije, potrebno je napomenuti i Nacionalnu strategiju zapošljavanja 2005-2010. godine, kao i akcioni plan zapošljavanja za period 2006-2008. godine. Donete su i strategije za društvene grupe koje se suočavaju sa velikim problemima i rizicima socijalne, pa i ekonomske isključenosti: Strategija za unapređivanje položaja Roma u Republici Srbiji, Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti, Nacionalna strategija za mlade, Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u RS, Nacionalna strategija za rešavanje pitanja izbeglica i interno raseljenih lica. Ove strategije predviđaju ciljeve i aktivnosti od značaja za unapređenje ekonomske integracije stanovništva, ili posebnih grupa. Međutim, hiperprodukcija strategija ne znači i da su politike unapređenja sistemskih uslova uvek adekvatno definisane, a još manje da se one sprovode na zadovoljavajući način. U Srbiji se u tom pogledu uočava intenzivno produkovanje strateških politika, ali sa implementacijom malog intenziteta i efikasnosti. Ovde je nemoguće ući u detaljnu analizu politika i njihove primene, pa će biti istaknuti samo ključni problemi.

Sa stanovišta problema ekonomske isključenosti od posebnog je značaja politika zapošljavanja, odnosno politika podrške prilagođavanju humanog kapitala stanovništva novim strukturama, institucijama, pravilima tržišne ekonomije. Iako su posledice na tržištu rada bile izuzetno velike i nepovoljne, kako zbog efekata prve faze blokirane tranzicije, tako i zbog efekata intenzivirane tranzicije u periodu 2001-2007, politici tržišta rada nije se do skora poklanjalo dovoljno pažnje. Kada su, nakon 2000. godine, započete intenzivne reforme, politika zapošljavanja nije prepoznata kao jednako važna drugim ekonomskim politikama, pa je i situacija na tržištu rada dodatno pogoršana ovakvim zapostavljanjem reforme tržišta rada. Nacionalna strategija zapošljavanja, kojom se ističe značaj politike zapošljavanja i aktivnih mera tržišta rada doneta je tek 2005. godine. Pored toga što su troškovi aktivnih mera zapošljavanja bili niski (tek 0.1% BDP - Arandarenko, Krstić, 2008), sama realizacija mera nije bila dovoljno efikasna zbog političkih i institucionalnih

problema. Promene na nivou ministarstva nadležnog za zapošljavanje, kao i Nacionalne službe za zapošljavanje kao glavne institucije za sprovođenje ovih mera povremeno su blokirali realizaciju mera usled centralizovanih odgovornosti. U prvim godinama tranzicije politika i mere aktivnog zapošljavanja sprovedeni su bez temeljnijih uvida u stanje, potrebe i procene efekata mera kod različitih grupa korisnika.

Na osnovu podataka različitih istraživanja uočeno je da su marginalizovane grupe ne samo izložene većim rizicima od isključenosti sa tržišta rada, već imaju otežan pristup upravo instituciji koja treba da podstakne njihovu integraciju u tržište rada. Naime, u opštem uzorku iz Ankete o socijalnoj isključenosti 6,3% nezaposlenih (2,9% urbanog i 9,2 ruralnog nezaposlenog stanovništva) nije prijavljeno na evidenciju NSZ. U uzorku raseljenih lica takvih je 13,3% a među Romima 24,5%. Među interno raseljenim licima koja nisu prijavljena na evidenciju dve trećine istaklo je da ne vidi svrhu prijavljivanja, jer jednostavno nema posla, a za četvrtinu neprijavljenih Roma najvažniji razlog je ne posedovanje potrebnih dokumenata. Zapažaju se i razlike u metodama traženja posla između opšte populacije i populacije Roma i interno raseljenih lica. Dok je u opštoj populaciji najčešće zastupljeno obraćanje NSZ u traženju posla (70% onih koji su tražili posao u poslednjih 5 godina obraćalo se NSZ a 66% prijateljima i poznicima¹²), kod Roma i IRL najčešće je oslanjanje na neformalne socijalne mreže (64% Roma tražilo je posao kroz socijalne mreže a 60% se obraćalo NSZ, dok se 70% IRL oslanjalo na socijalne mreže a 53% obraćalo NSZ). Pored toga, različita istraživanja su pokazala da je obuhvat marginalizovanih grupa aktivnim merama tržišta rada relativno slab. Tako je u 2006. u Šumadijskom okrugu u programe zapošljavanja bilo uključeno samo 5,2% nezaposlenih Roma (Ilić, Babović, Cvejić, 2007). Istraživanje o položaju interno raseljenih lica u Kragujevcu, Kraljevu i Vranju pokazalo je da je u ove programe bilo uključeno svega 8,5% interno raseljenih lica (SeConS, UNDP, 2009), a istraživanje o isključenosti u ruralnim oblastima Srbije pokazalo je da su programi zapošljavanja bili dostupni za svega 2,7% nezaposlenih iz seoskih sredina (Cvejić et al., 2010). Pored nedovoljnog obuhvata, kao problem je uočena i česta neprilagođenost programa potrebama korisnika ili njihovim potencijalima. Ista istraživanja pokazala su da je kod pojedinih grupa informisanost o programima slaba, kao i ocena korisnosti ovih programa od strane korisnika.

Značajan problem u ostvarivanju povoljnijih uslova za uspješnije ekonomsko uključivanje predstavlja i nedovoljna povezanost politika i institucija obrazovanja i zapošljavanja. Ova povezanost je od posebnog značaja za razvoj u pravcu ekonomije zasnovane na znanju, ali i za unapređenje ljudskih resursa, podizanja kapaciteta ne samo mladih koji iz obrazovanja ulaze na tržište rada, već i radne snage koja treba da se prilagodi novim dinamičkim ekonomskim uslovima. Sistematskog praćenja usklađenosti sistema obrazovanja sa potrebama tržišta rada na žalost nema, posebno ne u smislu obuhvata kako formalnog institucionalnog sistema obrazovanja tako i sve većeg sektora koji nudi usluge obrazovanja

¹² Pitanje je sa višestrukim odgovorima, zbog čega zbir prelazi 100%.

za tržište rada a koji često sprovode organizacije civilnog društva. Problem u ovoj oblasti ne predstavlja samo neadekvatnost kvalifikacione strukture ponude radne snage potrebama lokalnih ekonomija, već i relativno niski kapaciteti i spremnosti stanovništva da se kroz samozaposlenost i preduzetništvo uključe u sferu ekonomskih aktivnosti. Ranije pomenuta istraživanja pokazala su relativno niske spremnosti za formalno samozapošljavanje kod ranjivih grupa, ali da ironija bude veća, upravo ove grupe problem dugotrajne nezaposlenosti najčešće rešavaju kroz različite forme neformalne samozaposlenosti u nisko kvalifikovanim poslovima.

Za pojedine ranjive grupe previše komplikovane i neefikasne institucionalne procedure takođe predstavljaju značajnu prepreku za uključivanje na tržište rada.

„Ja sam osuđenik iz više puta, znači povratnik sam i sad sa prošle robije sam izašao 2006-te. Prijavio sam se u biro, oni su mi rekli da se javim u SUP. Ja sam bio u SUP-u, prijavio sam se tamo posle izdržane kazne. Otišao sam u SUP, oni me poslali u Sud. Ja sam otišao u Sud, kod sudije koji me je osudio, u vezi posla i mojeg boravka na slobodi. Ona kaže, mi ne možemo ništa nego moramo u SUP da te šaljemo ponovo, dođem tamo kod načelnika SUP-a, on mi kaže ti radi tvoj posao, mi ćemo naš, mi ne možemo da te zaposlimo.“
(Učesnik FGD, osuđenik povratnik)

Brojne institucije odlikuje nedovoljna efikasnost, zbog nedovoljnih kapaciteta, znanja, neodgovarajućih resursa ili previše krute centralizacije koja guši inicijativnost i inovacije. Pre svega institucije nadležne za nadzor i poštovanje zakona u sferi rada i zapošljavanja, poput inspekcije rada, pravosudnih organa i sl. mogu se smatrati uzrokom visoke zastupljenosti neformalnog rada, neprimerenih uslova rada koji ne mogu da obezbede ostvarivanje prava na odgovarajuću zaradu, socijalne doprinose, prava na plaćeno bolovanje, godišnji odmor i sl. Ovakvi oblici zaposlenosti stvaraju nesigurne uslove i povećavaju rizike od ekonomske isključenosti.

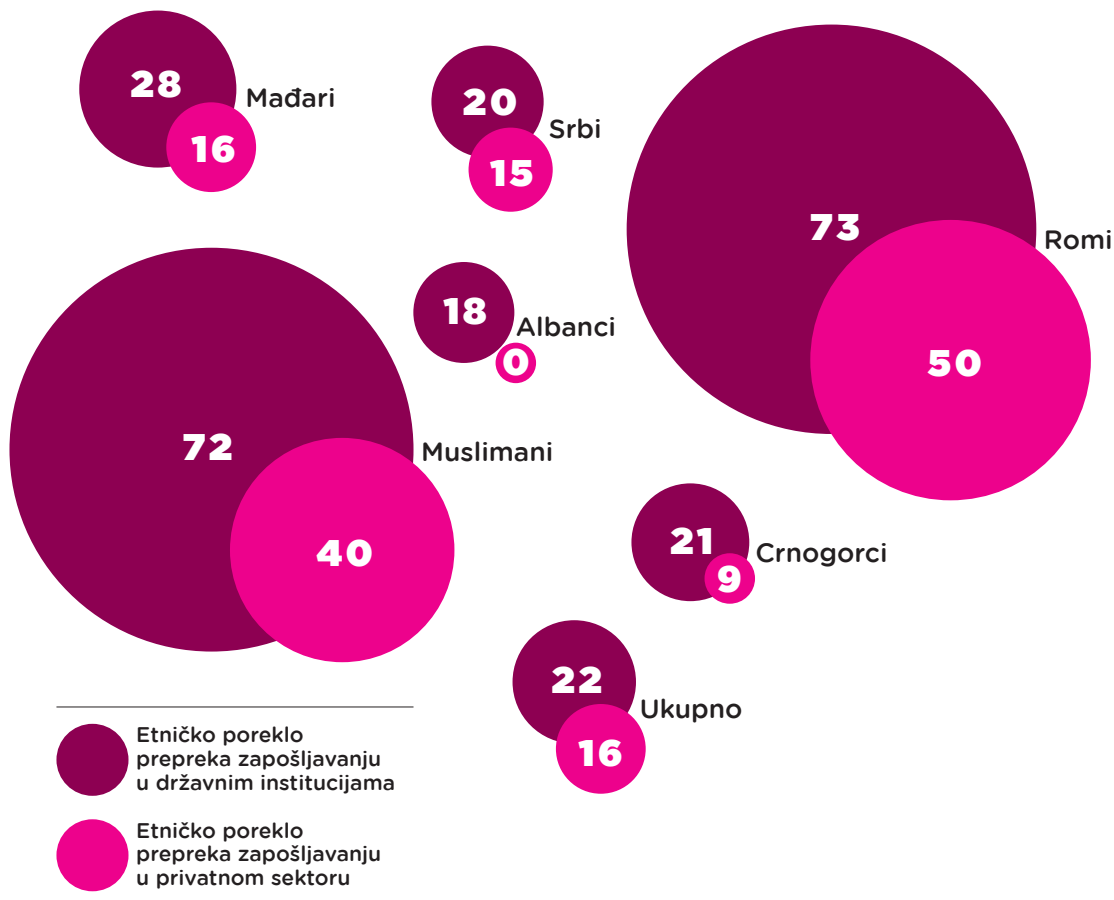
Diskriminacijske prakse na tržištu rada

Diskriminacijske prakse koje vode ekonomskom isključivanju pojedinih grupa nisu do sada dovoljno sistematski praćene u Srbiji. Stoga su i uvidi u ove faktore ekonomske isključenosti fragmentarni i nedovoljno precizni. Anketa o socijalnoj isključenosti zabeležila je prisustvo percepcija diskriminacije. U celom uzorku, 22% ispitanika smatra da etnička pripadnost predstavlja prepreku za zapošljavanje u državnim institucijama, 16% smatra da je etnička pripadnost prepreka zapošljavanju u privatnom sektoru, dok po 24% smatra da je seksualno opredeljenje prepreka za zaposlenje i u državnim institucijama i u privatnom sektoru. Međutim, učestalost percepcija diskriminacije na osnovu etničke pripadnosti zna-

čajno se razlikuje među pripadnicima etničkih grupa. One su najučestalije u populaciji Muslimana i Roma (grafikon 3.5).

Grafikon 3.5.

Percepcija diskriminacije u zapošljavanju na osnovu etničke pripadnosti kod pripadnika različitih etničkih grupa

Podaci iz istraživanja o položaju žena na tržištu rada (Babović, 2007) ukazuju na i dalje prisutne diskriminacijske prakse sa kojima se pri zapošljavanju suočavaju žene. Njihovo učešće u zapošljavanju u određenim sektorima znatno je niže od njihovog učešća u kategorijama nezaposlenih čiji profili odgovaraju datim sektorima, pa je u 2005. tako zabeleženo njihovo izrazito neadekvatno učešće u novozaposlenima u sektorima poljoprivrede, proizvodnje i prerade hrane, šumarstva i obrade drveta, geologije, rudarstva i metalurgije, hemije, nemetala i grafičarstva (tabela 3.2.).

Tabela 3.2.

Učešće žena u ukupnom broju nezaposlenih, ukupnom zapošljavanju kao i u ukupnom zadovoljenju potreba za radnicima po različitim područjima rada u Srbiji

PODRUČJA RADA	Učešće nezaposlenih žena u ukupnom broju nezaposlenih u decembru 2005.	Učešće žena koje su se zaposlile tokom prethodne godine u ukupnom broju lica koja su se zaposlila prethodne godine kumulativni podaci januar-december 2005.
Poljoprivreda, proizvodnja i prerađivanja hrane	60,0	35,6
Šumarstvo i obrada drveta	32,7	17,4
Geologija, rudarstvo i metalurgija	45,4	15,9
Mašinstvo i obrada metala	13,4	5,7
Elektrotehnika	14,6	9,1
Hemija, nemetali i grafičarstvo	71,6	42,3
Tekstilstvo i kožarstvo	88,3	84,1
Komunalne, tapetarske i farbarske usluge	22,4	74,7
Geodezija i građevinarstvo	36,1	14,1
Saobraćaj	18,4	7,5
Trgovina, ugostiteljstvo i turizam	69,3	62,9
Ekonomija, pravo i administracija	75,6	55,8
Vaspitanje i obrazovanje	79,1	75,6
Društveno-humanističko područje	73,2	70,0
Prirodno-matematičko područje	65,8	61,3
Kultura, umetnost i javno informisanje	75,5	56,6
Zdravstvo, farmacija i socijalna zaštita	83,1	82,3

Izvor: Nacionalna služba za zapošljavanje, navedeno prema Babović, 2007.

Pored toga, kvalitativno istraživanje sprovedeno u okviru istog projekta ukazalo je da se žene često susreću sa problemom da ih poslodavac odbije uz obrazloženje da je dato radno mesto «muško» (pre svega u industrijskim granama i zanimanjima). U pokušajima da se zaposle žene nailaze na problem diskriminacije prema starosti. Ispitanice su navele da poslodavci često postavljaju starosnu granicu kod prijema novih zaposlenih. Ona se nekada postavlja već na 35 godina starosti, što žene iznad ove granice stavlja u znatno

lošiji položaj pri zapošljavanju. Pojedine ispitanice starije od 50 godina navele su iskustva po kojima poslodavci postavljaju ovaj starosni limit, a službenici nacionalne službe za zapošljavanje ih čak obeshrabruju u nastojanjima da se ponovo zaposle, obrazloženjem da je gotovo nemoguće za njih pronaći novo radno mesto. U oglasima poslodavci često naglašavaju da traže osobe mlađe od 30 godina, atraktivnog izgleda. Pri obavljanju intervjua za prijem na radno mesto, poslodavci prelaze granicu privatnosti i ispituju žene o intimnim, porodičnim karakteristikama. Vrlo direktno ih ispituju o porodičnim planovima i obavezama: da li planiraju da rode dete (prvo, drugo, pa i treće), da li često idu na bolovanja ukoliko imaju dece, ili čak da li planiraju da se udaju ukoliko su neudate (Babović, 2007).

U istraživanju o položaju raseljenih lica na tržištu rada neposrednije su zabeležene i diskriminacijske inklinacije poslodavaca. Poslodavci su zamoljeni da zamisle situaciju u kojoj su se na konkurs pojavila dva kandidata istih kvalifikacija i motivisanosti za rad i upitani kome bi dali prednost: osobi mlađoj ili starijoj od 45 godina, muškarcu ili ženi, osobi bez radnog iskustva ili osobi sa radnim iskustvom, interno raseljenom licu ili starosedeoocu, pripadniku romske nacionalnosti ili pripadniku ne-romske nacionalnosti? Odgovori su prikazani u narednoj tabeli.

Tabela 3.3.

Davanje prednosti kandidatima određenih socijalnih kategorija

KOME BI DALI PREDNOST

Osobi mlađoj od 45 g.	Osobi starijoj od 45 g.	Svejedno
68%	2%	30%
Muškarcu	Ženi	Svejedno
23%	10%	67%
Osobi sa radnim iskustvom	Osobi bez radnog iskustva	Svejedno
70%	3%	27%
Starosedeoocu	Interno raseljenom licu	Svejedno
27%	1%	72%
Pripadniku ne-romske nacionalnosti	Pripadniku romske nacionalnosti	Svejedno
37%	2%	61%

Izvor: SeConS, UNDP, 2009.

Mada su prikazani rezultati ograničenog dometa zbog toga što je istraživanje sprovedeno samo na tri lokalna tržišta rada, obrasci su vrlo indikativni i može se pretpostaviti da su prisutni i u drugim sredinama.

Registrovana sklonost poslodavaca da pri zapošljavanju daju prednost osobama sa već izvesnim radnim stažom, stvara velike prepreke za prvi ulazak na tržište rada mladim osobama.

Moderatorka: mislim, kada apliciraš za posao, da li je to otežavajuća okolnost?

„Pa otežavajuća. Kad idem negde k'o sad, prosto me sramota kad kažem da imam 11 godina već završene škole, a nemam jedan dan radni staž. Prosto me je sramota.“

Moderatorka: šta vi mislite koji su još otežavajući uslovi?

„Setila sam se. Takođe radno iskustvo. A niko ne stekne radno iskustvo ako ga neko pre toga ne primi da bi stek'o to radno iskustvo. Ja napišem CV i tu gde je radno iskustvo stoji onako prazno. Ja kad donesem i kad pogledaju samo kažu doviđenja, prijatno.“ (Učesnica FGD, mlada nezaposlena osoba)

Za pojedine marginalizovane grupe, poput bivših osuđenika, traženje posla predstavlja izuzetno mukotrpan zadatak. Po izlasku iz zatvora, oni se suočavaju sa nemogućnošću pronalaska bilo kakvog stalnog posla, jer ih samo pominjanje prethodnog izdržavanja kazne automatski lišava mogućnosti zaposlenja.

„Izašao je konkurs za komunalce, za održavanje parka i ja uzmem, popunem te listiće i pošaljem, pustim to na šalteru tamo i sve u redu. Posle 2 dana oni mene zovu da idem na lekarski pregled. Pređem ja lekarski pregled, sve vadi krv, ovo - ono, sve što treba. Prošao sam to i sad kad smo otišli tamo isto jedan skup, slično ovome, i kažu oni: „Dobro, jel ima neko ovde osuđivan“?. Nisam smeo da mu kažem, plašio sam se da ako mu kažem da sam osuđivan da neće da me primi. Uzeo on listu i kaže: „O pa, ti si osuđivan i to ne jednom nego više puta“. Rekoh dobro, a otkud vama to? Kaže: „pa mi smo dobili to sve“. Dobro, pa zašto sam išao onda na lekarski pregled, ako ima neki problem.“ (Učesnik FGD, osuđenik povratnik)

Moderatorka: I koji vam je dao razlog?

Razlog, što sam više puta osuđivan. Samo zbog toga ne mogu da radim.“

Međutim, diskriminacija se ne javlja samo pri ulasku na tržište rada. Pojedine manjinske grupe se suočavaju i sa diskriminacijom tokom rada, onda kad uspeju da savladaju (često uz pomoću socijalne mimikrije) prepreke pri zapošljavanju. Različitost u odnosu na većinu u radnom kolektivu može biti povod da se ostvari delimična radna integracije, to jest da se i u uslovima radne integracije reprodukuje osobena socijalna isključenost, pa čak i izolacija, kao u sledećim primerima iz kvalitativnog istraživanja.

„Recimo, ja sam se pre tri meseca autovao na poslu, nisam primetio da odmah dođe do neke reakcije tipa: „X, jesi li stvarno peder?“ Smatram samo dobrim adekvatnim odgovorom „Što, jesi zainteresovan?“ Onda on ućuti, tajac... Mene su u početku izolovali da sam ručam u posebnoj prostoriji... Primećuje se ta neka negativna polarizacija, ali smatram da treba istaći šta si jer ako budemo tako se stalno povlačili, čemu onda? Gej sam, vi pričate o ribama, a ja ću o muškarcima... pre mesec dana sam dobio opomenu da, ukoliko budem i dalje potencirao svoju seksualnost, da će me najuriti iz firme. Ali, što sam naglasio, neću dozvoliti da me zovu pederom. Znači obrati mi se: „Ej ti, X.X.“, ali nemoj reći: „E, stigao onaj pederčić“, kao što su radili iz početka. A smatram kad su raspoloženi, onda se zezaju a kada su namrgođeni onda vređaju. To je nekad i navika, ukalpaju se i to je to.“ (Učesnik FGD, pripadnik gej manjine).

Moderatorka: Nisi nikad rekao da si doživeo diskriminaciju i slično?

„Pa ne znam kome da kažem, baš nekog briga što se meni sve to dešava, tako je to u ovoj državi“ (transseksualna osoba)

„Pa, mogu reći ja sam u svom udruženju dobio punu podršku ukoliko dođe do tako nečega, ali bude li došlo, znači, ja prvo letim sa posla pa ćemo se onda ganjati, a to je već daleko. Znači nema prevencije jednostavno, ok prihvaću to, šutnućeš me sa posla, pa te tužim zbog toga. Ako ste jedini homoseksualac, niko drugi neće posvedočiti da su vas prozivali. A i ne mogu svakako dokazati ako me preraspodeli da budem sekretarica, sad ću odjednom da kucam račune i tako“ (gej učesnik FGD).

3.4. Ishodi ekonomske isključenosti

Posledice ekonomske isključenosti su višestruke. Kao što je ranije ukazano, ekonomska isključenost visoko korelira sa siromaštvom. Siromaštvo je takođe multidimenzionalni fenomen i pored nedovoljnosti finansijskih resursa podrazumeva različite oblike materijalne deprivacije, odnosno nemogućnosti da se zadovolje osnovne egzistencijalne potrebe. Isključenost sa tržišta rada ukida socijalne beneficije koje imaju funkciju osiguranja u slučaju bolesti, starosti, invaliditeta, povećavajući rizike od dugoročne ili isključenosti tokom kasnijih životnih faza. Dalje, ekonomska isključenost, preko finansijskog siromaštva i materijalne deprivacije umanjuje šanse za razvoj ljudskih resursa kroz adekvatne forme osnovnog, dopunskog, doživotnog obrazovanja, umanjuje šanse za uključivanje u različite socijalne mreže i doprinosi oblikovanju osobene kulture siromaštva koju odlikuje osećanje nemoći, obeshrabrenosti, nedostatak samopoštovanja a otuda često i pasivizam.

Ekonomska isključenost kao finansijsko siromaštvo

Odnos ekonomske isključenosti i siromaštva nije jednoznačan niti jednosmeran. Ekonomska isključenost sa tržišta rada svakako predstavlja važan faktor siromaštva - istraživanja siromaštva u Srbiji pokazala su da su nezaposlenost i neaktivnost osnovni uzroci siromaštva i socijalne isključenosti. Domaćinstva gde je nosilac nezaposleno lice imala su manju potrošnju u proseku za 24% u urbanim područjima, odnosno, za 22% u ruralnim područjima, u odnosu na domaćinstva sa zaposlenim nosiocem (Krstić, 2008). Sa druge strane, siromaštvo je moguće posmatrati i kao relativno autonomni oblik ekonomske isključenosti zato što sprečava učešće na tržištima roba i usluga, stanova, sprečavajući time adekvatno zadovoljavanje potreba i životne uslove siromašnih. Treći analitički pristup pak može tretirati siromaštvo i kao uzrok ekonomske isključenosti sa tržišta rada, kao i drugih oblika socijalne isključenosti, zbog toga što u uslovima nedovoljnosti resursa, siromašnima biva ograničen pristup kvalitetnom ili visokom obrazovanju, informacijama, kreditima za investiranje u ekonomsku aktivnost, tehnologijama, pa i socijalnim mrežama koje imaju veliku ulogu u stvaranju funkcionalnih kanala u zapošljavanju. No, bez obzira na kom je od navedenih pravaca determinacije akcenat, siromaštvo je tesno povezano sa ekonomskom i šire, socijalnom isključenošću.

Siromaštvo je do sada praćeno u Srbiji preko Ankete o životnom standardu sprovedene prema metodologiji Svetske banke u tri navrata: 2002, 2003 i 2007 godine. Prema ovim procenama, stopa siromaštva u Srbiji je smanjena sa 14% u 2002. godini na 6.6% u 2007 godini (Krstić, 2008). Ekstremno siromaštvo je bilo gotovo jednako nuli, s obzirom da je kod izrazito malog dela populacije (uglavnom romske) zabeležena potrošnja ispod linije gladi. Istovremeno smanjene su dubina i oštrina siromaštva.

Međutim, već od 2008. godine beleži se ponovo porast siromaštva. Podaci Ankete o potrošnji domaćinstva za 2008. godinu pokazuju da je ispod apsolutne linije siromaštva živelo 7,9% stanovnika (što je u odnosu na prethodnu godinu porast od 0,2%), a relativna linija siromaštva (koja se određuje kao 60% medijane lične potrošnje po potrošačkoj jedi-

nici), pokazuje da je u Srbiji bilo siromašno 13,2% stanovništva (Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade RS). U 2009. ova stopa je iznosila 13,6% (Praćenje socijalne uključenosti u Srbiji, 2010), a merena prema SILC metodologiji (60% medijane prihoda, a ne potrošnje po ekvivalentnom odraslom) 17,7%.

Prema podacima Ankete o socijalnoj isključenosti s kraja 2009. godine u Srbiji je bilo siromašno 18,02% stanovništva. Relativna linija siromaštva definisana je i u ovom istraživanju kao 60% medijane lične potrošnje po potrošačkoj jedinici.¹³ Podaci dalje ukazuju da su siromaštvu značajno više izložena ruralna domaćinstva u odnosu na urbana, domaćinstva bez zaposlenih lica, kao i romska i domaćinstva interno raseljenih lica. Siromaštvu su nešto više izložena i domaćinstva sa decom u poređenju sa domaćinstvima bez dece, kao i domaćinstva čiji su nosioci žene, u poređenju s onima čiji su nosioci muškarci, ali razlike u ovim slučajevima nisu statistički značajne (Grafikon 3.6.).

Grafikon 3.6.

Opšta i specifične stope siromaštva

Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti, 2009.

Iako zaposlenost značajno smanjuje rizike od siromaštva, istraživanjem je registrovano 10,7% zaposlenih koji žive u domaćinstvima sa mesečnom potrošnjom ispod linije siromaštva. U 43% slučajeva ovi pojedinci su zaposleni kao kvalifikovani i nekvalifikovani manuelni radnici, najčešće sa ugovorom na neodređeno vreme (u 62% slučajeva) u privatnim preduzećima (u 60% slučajeva) i to u industriji (19% slučajeva), javnoj administraciji i socijalnim uslugama (14%), javnim i ličnim uslugama (13%) i poljoprivredi (11%).

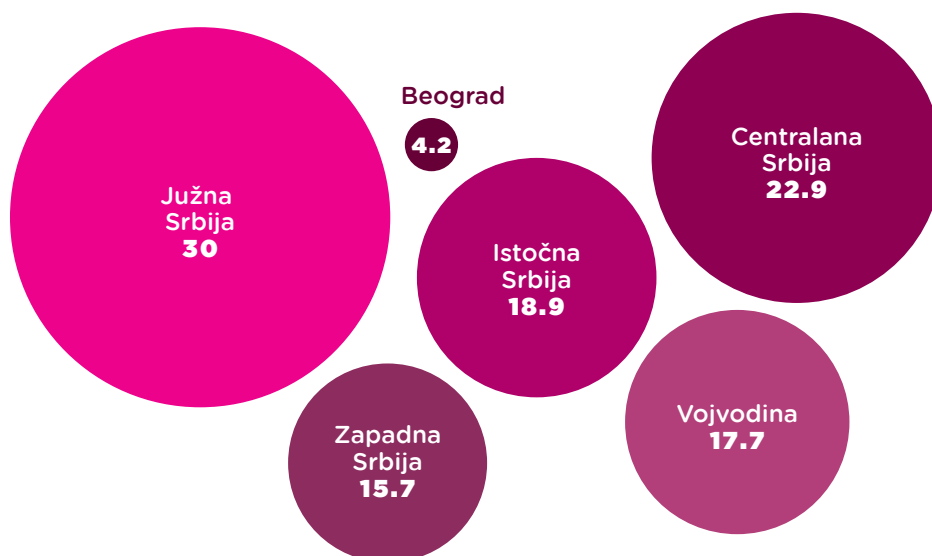
¹³ Linija siromaštva je definisana na 9.678 dinara. U definisanju potrošačke jedinice primenjena je OECD skala koja daje ponder 1 prvom odraslom, 0.5 ostalim odraslima starosti 14 i više godina i ponder 0.3 svakom detetu starosti ispod 14 godina.

Dok je među domaćinstvima iz ukupnog uzorka 26% bilo prinuđeno da pozajmljuje novac u poslednjih godinu dana, među siromašnim domaćinstvima takvih je bilo 45%. Iznos prosečne sume koja je pozajmljena za ceo uzorak iznosio je 73 800 dinara, dok je za siromašna domaćinstva iznosio 23 800 dinara. Pored toga, ruralna domaćinstva bila su češće prinuđena da pozajmljuju novac nego urbana (29% vs. 23%).

Važne razlike u stopama finansijskog siromaštva javljaju se i između regiona. Tako se u regionu Beograda registruje najniža stopa siromaštva a u regionu Južne Srbije najviša stopa siromaštva.

Grafikon 3.7.

Regionalne stope siromaštva

Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti, 2009.

Metodologija merenja siromaštva u istraživanju o socijalnoj isključenosti u ruralnoj Srbiji u 2009. godini razlikuje se od prethodne po tome što se temelji na merenju novčanih prihoda umesto na merenju potrošnje¹⁴. Na osnovu ove metodologije registrovano je 38,6% siromašnih domaćinstava i 38,7% siromašnih pojedinaca u ruralnoj Srbiji. Pokazalo se da

¹⁴ Linija siromaštva u ovom istraživanju definisana je kao 60% medijane ukupnih novčanih prihoda domaćinstva (bez prihoda u poljoprivrednim proizvodima za sopstvene potrebe) po potrošačkoj jedinici na nacionalnom nivou. Ovaj iznos je izračunat na osnovu Ankete o potrošnji domaćinstava koju sprovodi Republički zavod za statistiku i za prvih šest meseci 2009. godine iznosio je 9.096 dinara, a potrošačke jedinice su računane prema pomenutoj OECD skali ekvivalencije (vidi prethodnu fusnotu).

su rizicima siromaštva najviše izložena poljoprivredna, staračka i samačka domaćinstva. Takođe je zabeleženo da su velika gazdinstva u većoj meri izložena rizicima od siromaštva u poređenju s malim gazdinstvima, pre svega zbog velikih troškova proizvodnje (Cvejić, S. et al, 2010). Nažalost u Srbiji ista metodologija još nije primenjena na nacionalni uzorak pa nije moguće obezbediti komparativne uvide u raširenost i karakteristike urbanog i ruralnog siromaštva u skladu sa EU metodologijom merenja finansijskog siromaštva.

Siromaštvo je, međutim, multidimenzionalan fenomen i njegov finansijski aspekt nije dovoljan za potpunije uvide u karakteristike siromaštva. Različitim oblicima materijalne deprivacije pažnja će ipak biti posvećena nešto kasnije kada bude reči o posledicama ekonomske isključenosti.

Materijalna deprivacija

Materijalna deprivacija je retko i ne sasvim precizno istraživana u Srbiji. Anketa o životnom standardu beleži strukturu potrošnje domaćinstava različitog materijalnog standarda, ali ne i direktno deprivaciju u zadovoljavanju određenih egzistencijalnih, pa i drugih potreba. Struktura potrošnje najnižeg decila prema dohotku domaćinstva pokazuje da čak 69% ukupne potrošnje u domaćinstvu čine troškovi na stanovanje i ishranu. U domaćinstvima najvišeg decila ovi troškovi čine 42% ukupne potrošnje (Mijakovac, 2008). Ipak, ova metodologija ne omogućuje uvide u kvalitet potrošnje, već samo obim i strukturu. Ovde će biti izloženi dostupni podaci o sledećim aspektima materijalne deprivacije: stanovanju, ishrani i odevanju.

Za potrebe ove analize a na osnovu podataka Ankete o socijalnoj isključenosti primenjena je metodologija merenja materijalne deprivacije¹⁵ koja je vrlo slična metodologiji

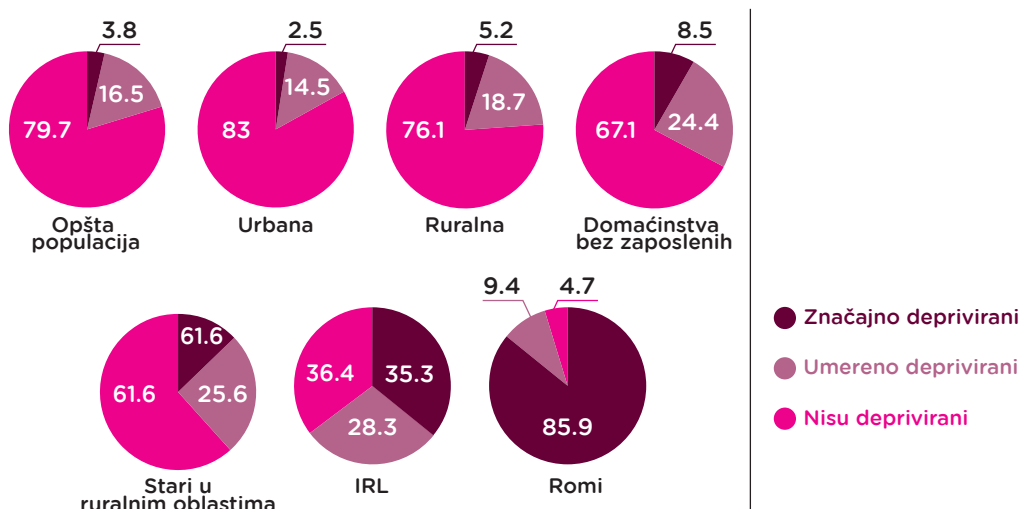
15 Kompozitni indeks sačinjen je od tri pojedinačna indeksa: 1. *Indeks deprivacije u zadovoljenju potreba* koji obuhvata sledeće varijable: 1) mogućnost da se kupi hrana za tri obroka dnevno, 2) mogućnost da se redovno plaćaju računi, 3) mogućnost da se kupe odeća i obuća kad je to potrebno, 4) mogućnost da se greju tokom hladnog vremena, 5) mogućnost da se kupe lekovi kad je potrebno, 6) mogućnost da se ugoste prijatelji uz posluženje, 7) mogućnost da se otputuje na važne porodične proslave. Kao deprivirani identifikovani su pojedinci koji su na 4 i više navedenih varijabli odgovorili sa 'nikada' ili 'retko'; 2. *Indeks deprivacije u opremljenosti stambenog prostora* obuhvata sledeći niz varijabli kojim se registruje posedovanje sledećih aparata u domaćinstvu: 1) TV aparata, 2) mobilnog telefona, 3) mašine za veš, 4) frižidera/zamrzivača, 5) telefonskog priključka, 6) radio aparata, 7) električne pegle, 8) kreveta za svakog člana domaćinstva, 9) nameštaja za dnevnu sobu, 10) usisivača. Depriviranima su smatrani svi koji su odgovorili da 'ne poseduju zato što ne mogu da priušte' 5 i više navedenih uređaja; 3. *Indeks deprivacije u stanovanju* koji obuhvata sledeće varijable: 1) do 12 kvadratnih metara stambenog prostora po članu domaćinstva, 2) ne posedovanje tekuće vode, 3) ne posedovanje unutrašnjeg WC-a i 4) ne posedovanje struje u stanu. Depriviranim su smatrani svi kod kojih je registrovan jedan od navedenih uslova. Kompozitni indeks na kraju je sačinjen tako što su svi kod kojih je registrovana vrednost 1 na kompozitnom indeksu identifikovani kao umereno deprivirani, a svi ispitanici kod kojih je registrovana vrednost 2 i 3 prepoznati kao veoma deprivirani.

primenjenoj u EU SILC istraživanjima. Njome se identifikuju četiri deprivacione dimenzije: 1. ekonomska (nemogućnost realizacije određenih potreba: ishrana, odevanje, odmor, plaćanje računa za stan, i sl.); 2. posedovanje trajnih potrošnih dobara; 3. stanovanje (infrastrukturna opremljenost stana i kvalitet prostora); 4. susedstvo (buka, zagađenost, bezbednost i sl.). Prve tri dimenzije su obuhvaćene kompozitnim indeksom materijalne deprivacije, dok 4 dimenzija nije obuhvaćena istraživanjem. Budući da je izbor konkretnih indikatora kontekstualan kako bi bio indikativan za siromaštvo i socijalnu isključenost u datoj društvenoj sredini, depriviranost je procenjena prema rasprostranjenosti posedovanja određenih dobara (Mack & Lamsley 1985). To znači da su dobra koja su postala deo standardne opremljenosti većine domaćinstava (preko 80%) smatrana diskriminativnim odnosno pretpostavljeno je da njihov nedostatak uslovljava depriviranost. I za ostale indikatore materijalne deprivacije se vodilo računa da budu diskriminativni za socijalnu isključenost (ispod usvojenih standarda) a ne za varijacije u standardu života među ruralnim stanovništvom ili u odnosu na urbanu populaciju. Takav pristup nalagao je cilj istraživanja, koji je fokusiran na identifikovanje najdepriviranijeg segmenta populacije.

U opštem uzorku 16,5% populacije je umereno (samo na jednoj dimenziji deprivacije), a 3,8% izrazito deprivirano (na 2 ili sve 3 dimenzije deprivacije). Međutim, materijalna deprivacija značajno je češće prisutna među ruralnom nego urbanom populacijom (pogotovo među starima na selu), natprosečno je zastupljena u domaćinstvima bez ijednog zaposlenog, a u izrazito visokom procentu sa ovim problemom se suočavaju interno rasejlena lica i Romi (grafikon 3.8.).

Grafikon 3.8.

Prisustvo materijalne deprivacije u opštem uzorku i marginalizovanim grupama

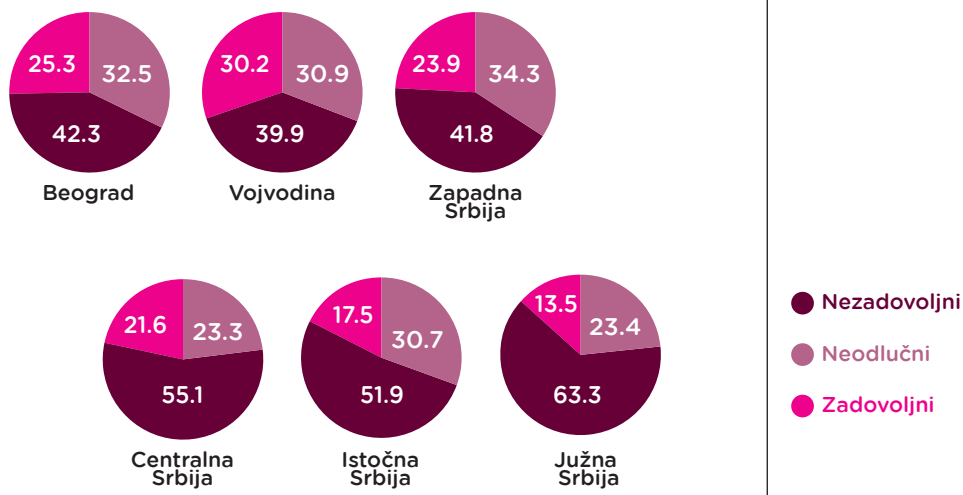
Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti, 2009.

Posebno zabrinjava podatak da čak 3/4 Roma iz uzorka nikad ili retko uspeva da kupi hranu za tri obroka dnevno što ukazuje na ugroženost najelementarnije egzistencijalne potrebe. Važno je i napomenuti da se na osnovu postojećeg indeksa materijalne deprivacije ne uočavaju statistički značajne razlike prema rodu, kao ni između različitih generacija (izuzev kod starih na selu).

Subjektivni pokazatelji siromaštva pokazuju, međutim, da je danas u Srbiji malo ko potpuno zadovoljan svojim materijalnim statusom. Tek 30% ispitanika koji žive u domaćinstvima kod kojih nije zabeležena materijalna deprivacija tvrdi da je zadovoljno svojim materijalnim standardom, dok 36,4% tvrdi da je nezadovoljno (ostali niti su zadovoljni niti nezadovoljni). Značajne regionalne razlike se mogu uočiti u ovom pogledu. Među ispitanicima iz Vojvodine najviše je onih koji su zadovoljni svojim životnim standardom, dok je takvih najmanje među ispitanicima iz Južne Srbije.

Grafikon 3.9.

Zadovoljstvo životnim standardom, prema regionima, 2009.

Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti, 2009.

Međutim, nezadovoljstvo se povećava sa materijalnom deprivacijom, pa je među umereno depriviranim 61,8% nezadovoljnih a među izrazito depriviranim 84,7% onih koji su nezadovoljni svojim životnim standardom. Kod depriviranih pojedinaca registruje se znatno češće percepcija lošijeg položaja u odnosu na većinu stanovništva u svom naselju, okrugu ili zemlji. Tako čak 80% izrazito depriviranih smatra da ima lošiji materijalni standard nego većina stanovnika u državi, dok je takvih među umereno depriviranim 62%, a među onima koji nisu deprivirani 42%. Nasuprot tome, podaci o subjektivnoj proceni

promene materijalnog standarda u odnosu na generaciju roditelja, ukazuju da je među onima koji nisu deprivirani više ispitanika navelo da se njihov materijalni standard pogoršao u odnosu na standard roditelja (27%), dok je takvih među umereno depriviranim 21%, a među izrazito depriviranim 14%. Ova subjektivna procena svakako nije dovoljno pouzdana za utemeljene zaključke o intergeneracijskoj pokretljivosti, ali ukazuje na moguće obrasce začaranog kruga siromaštva u kome se depriviranost prethodne generacije javlja kao snažno ograničenje za novu generaciju u pogledu izlaska iz siromaštva, bolje uključenosti i pozicioniranja u društvu.

Jedan od mogućih ishoda ekonomske isključenosti jeste inklinacija ka migriranju iz zemlje u potrazi za boljim životnim šansama, uključujući i one vezane za zaposlenje i obezbeđivanje boljeg životnog standarda. U opštem uzorku iz Ankete o socijalnoj isključenosti 19% ispitanika je navelo da će verovatno otići u inostranstvo u potrazi za zaposlenjem. Trećina među njima je spremna da se odseli u inostranstvo kako bi radila na mestima ispod svojih kvalifikacija ali za veću platu. Osim toga, trećina je već boravila u inostranstvu duže od tri meseca i to uglavnom zbog potrage za zaposlenjem.

Među licima kod kojih je registrovana izražena deprivacija potencijalnih emigranata je nešto više – 26%. Takođe, više ih je među muškarcima (21%) nego među ženama (17%) i najviše među mladima (čak 46% mladih starosti 19-24 godine). Nemogućnost zaposlenja u Srbiji deluje kao jak potisni faktor na šta ukazuje činjenica da je potencijalnih migranata među nezaposlenima 41%, dok ih je među zaposlenima tek 18%. Takođe ruralna populacija pokazuje nešto više zastupljene migratorne inklinacije nego urbana (21% vs. 17%), a kada se posmatra obrazovni profil potencijalnih migranata uočava se njihova najveća zastupljenost u grupama sa srednjim opštim obrazovanjem (23%) posebno u grupi sa postdiplomskim nivoom obrazovanja (31%). Interesantno je i da su među interno raseljenim licima potencijalni emigranti više zastupljeni nego među Romima (29% vs. 16%).

Pojedinci i domaćinstva razvijaju strategije za rešavanje problema ekonomske isključenosti u zavisnosti od resursa i mehanizama koji su im dostupni. Istraživanja o ekonomskim strategijama domaćinstava 2003. i 2007. godine pokazala su da je u ovom periodu došlo do izvesnih poboljšanja, te da je broj pasivnih domaćinstava (bez ikakvih tržišnih i netržišnih radnih aktivnosti), kao i broj domaćinstava koja upražnjavaju strategiju supstitucije (obavljanje isključivo netržišnih oblika proizvodnje i usluga za potrebe domaćinstva u uslovima nedostupnosti tržišnih formi pre svega zbog finansijske oskudice) smanjen, te da je broj domaćinstava koja temelje egzistenciju na različitim kombinacijama tržišnog rada povećan (Babović, 2010). S obzirom na efekte ekonomske krize i pogoršanje uslova na tržištu rada, može se očekivati da je u periodu nakon 2007. došlo do reverzibilnih trendova u ovom pogledu.

POGLAVLJE 4.

Politička uključenost kao komponenta humanog razvoja

4.1. Koncepti: Participacija u političkom životu – aspekti i nivoi političke participacije

Razvoj institucija demokratskog društva smatra se nužnim preduslovom slobodnog humanog razvoja, a aktivno učešće građana u političkom životu ključnim kanalom uticaja na uslove sopstvenog slobodnog razvoja. Iz tog razloga u ovom poglavlju ćemo obratiti pažnju na ključne demokratske procese i institucije koji se u Srbiji u poslednjih 20 godina razvijaju sa tegobama i uz mnogo izazova.

Politička participacija se posmatra kroz nekoliko kanala. Na prvom mestu je učešće u izbornom procesu kao najosnovniji vid političke participacije. Razmatra se i prisustvo političke afilijacije koja upućuje na izbornu participaciju. Stepenn dobrovoljne izborne apstinencije je takođe, bitan pokazatelj opšte političke participacije građana.

Pored toga, suština demokratije se ogleda u odgovornom vođenju javnih poslova i u skladu s tim, mogućnošću nadziranja vlasti od strane građana kao neposrednih korisnika i finansijera vlasti. Stoga se razmatra pristup građana kreiranju politika na nacionalnom (parlament, vlada, predsednik) i lokalnom nivou. Na ovaj način se institucije predstavničke demokratije dopunjavaju institucijama participativne demokratije, čime se potencira participacija građana i van osnovnog okvira – izbora.

Stanje sudstva i mogućnost ostvarivanja prava građana je još jedan oblik participacije koji je posmatran, kao i učešće građana u organizacijama civilnog sektora. Civilno društvo predstavlja veoma značajnu kariku političke participacije, na nekoliko načina. Angažman u civilnom sektoru je važan kanal političke participacije. Ovaj sektor poseduje nekoliko funkcija, kao što su kontrolna funkcija prema vladinom sektoru, edukativna, solidaristička, integrativna, civilizirajuća i pokretačka funkcija (Paunović ur, 2007: 21). Gledano u celini, razvoj civilnog društva ili trećeg sektora je nezaobilazan faktor razvoja demokratskog građanskog društva kao prostor „*autonomije i samoorganizovanja građana*“ (Paunović ur, 2007: 28).

Politička prava i izborni proces.

Pravo političkog udruživanja, glasanja i izbora na javne funkcije imaju svi građani Srbije. Srbija predstavlja jednu izbornu jedinicu u kojoj je zastupljen proporcionalni izborni sistem. U tom smislu, Srbija je višemandatna izborna jedinica, što onemogućava građane da neposredno biraju predstavnika koji će zastupati njihovu regiju-opštinu, već glasaju za listu partije ili koalicije.

Partije koje učestvuju na izborima moraju da pređu cenzus od 5%. Izmenama izbornog zakona 2004. godine partijama koje predstavljaju nacionalne manjine je ukinut ovaj prag i omogućen ulazak u parlament partijama koje osvoje onoliko glasova koliko je proporcionalno jednom poslaničkom mestu, prema tzv. prirodnom pragu. Međutim, ovakvo rešenje pogoduje partijama koje predstavljaju veće nacionalne manjina, poput Mađara i Bošnjaka.

Prirodni prag u Srbiji iznosi oko 15.000 glasača, što je mnogim predstavnicima nacionalnih manjina visoko postavljene cilje. Takođe, odredba zakona kojom je za prijavljivanje izborne liste potrebno 10.000 potpisa, smanjuje mogućnost kandidovanja malobrojnijih manjina. Ovaj problem je samo privremeno i to van zakona rešen odlukom Republičke izborne komisije o smanjenju potrebnih potpisa na 3.000, da bi u aprilu 2008. Ustavni sud poništio tu odluku i vratio stvari u prvobitno stanje (up. Bašić, Crnjanski, 2006).

Situacija je bitno drugačija na lokalnom nivou, gde visok demografski udeo nacionalnih manjina određuje i stabilno učešće u organima lokalne samouprave, što kroz sopstvene partije, što kroz partije građanske provincijencije (u Vojvodini). Međutim, potrebno je dalje razvijati sistem participacije u sredinama gde je njihov udeo u stanovništvu niži.

Pristup procesu kreiranja politika na lokalnom i nacionalnom nivou i njegovo nadgledanje

Kontrola vlasti se sprovodi na nekoliko načina. Jedan je putem delovanja poslanika kao neposrednih izabranika naroda, što se delom onemogućava primenom proporcionalnog izbornog sistema u Srbiji kao jednoj izbornoj jedinici, zatim delovanjem predsednika i same Vlade. Kontrola se sprovodi i putem delovanja civilnog društva koje koristi sve dostupne mehanizme, a koje mu pruža pravni okvir poput Zakona o dostupnosti informacija. I na kraju, nadziranje se vrši i preko formiranja posebnih regulatornih tela, sa ciljem nezavisnog praćenja aktivnosti vlade u određenim domenima.

Republički nivo

Građani i pravna lica mogu da koriste 4 oblika eksterne kontrole izvršne vlasti. Ako smatraju da im je povređeno neko od prava, mogu se obratiti Odboru Narodne skupštine za predstavljanje i predloge, posebnim regulatornim telima kao što su Zaštitnik građana ili Poverenik za informacije od javnog značaja ili pokrenuti upravni spor pred nekim od sudova.

Lokalni nivo

Na lokalnom nivou se, takođe, uočavaju različiti forme nadziranja izabrane vlasti. Predušlovi za uspešno učešće u upravljanju na lokalnom nivou su otvorenost lokalnih vlasti za pružanje informacija, dijalog i podelu odgovornosti sa građanima (Gradjanske inicijative, 2009:9).

Informisanje građana se može definisati kao pasivno (na inicijativu građana) i aktivno informisanje (angažman lokalnih vlasti). Takođe, konsultovanje sa građanima je jedan od mehanizama političke participacije građana na lokalnom nivou. Ostvaruje se putem zvanično definisanih kanala kao što su zborovi građana, učešća u radu tela samouprave i kroz peticije i javne kritike. Pored ovih kanala, postoje i nezvanični kanali, kao što su javne rasprave, ankete, internet forumi i sl.

Podela odgovornosti sa građanima se vrši kroz opštinski referendum, građansku inicijativu i mesne zajednice, što je definisano Zakonom o lokalnoj samoupravi i predstavlja jasno definisan okvir političke participacije na lokalnom nivou.

Ostvarivanje ljudskih i građanskih prava

Ustav Srbije garantuje svim građanima pravo na izražavanje, informisanje, udruživanje i okupljanje, pravo na peticiju, predlaganje zakona i referendum.

Ova prava su dalje operacionalizovana kroz nekoliko zakona donetih u poslednjoj deceniji. Međutim, u Srbiji je prisutan kolektivistički mentalitet koji prava pojedinca podređuje kolektivu i toleriše njihovo kršenje, što ukazuje na potrebu sistematičnije edukacije o ljudskim pravima. „Veliki broj razočaranih građana, među kojima najviše siromašno stanovništvo i pripadnici marginalizovanih grupa, ljudska prava doživljavaju kao apstraktni, ponekad i elitistički koncept, koji je daleko od njihovog svakodnevnog života“ (Zaštitnik građana, 2008: 11). Potrebno je izvršiti analizu stavova građana o ljudskim pravima i videti dokle se napredovalo u podizanju svesti o ovom pitanju.

Sudstvo

Sudstvo je bitna karika vlasti koja treba da omogući građanima ažurno ostvarivanje svojih prava. Ustav Srbije garantuje pravo na pravično suđenje i ove odredbe su usklađene sa Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Da bi se ocenilo stanje sudstva u Srbiji, potrebno je, na prvom mestu, videti u kojoj meri je sudstvo nezavisno od političkih uticaja, a zatim i sistem funkcionisanja, tj. mogućnosti ažurnog suđenja „u razumnom roku“.

Učešće u organizacijama građanskog društva i lokalnim mrežama

Savremene teorije o civilnom društvu stavljaju naglasak na ulogu civilnog društva u proizvodnji društvenog kapitala, shvaćenog kao spremnost na civilni angažman ljudi i uspostavljanje poverenja u društvo. Civilno društvo se vidi kao nosilac participativne demokratije, čiji su instrument organizacije civilnog društva. Participativna demokratija je bitna za društvo kao dopuna predstavničke demokratije, čiji je cilj kontinuirano učešće građana u političkom procesu, zagovaranje u procesu donošenja javnih politika i njihovo unapređivanje, kao i kontinuirano praćenje rada organa vlasti. Značaj civilnog društva je potvrđen i u dokumentima EU i Saveta Evrope, tj. Lisabonskom ugovoru i Preporukama Komiteta ministara državama članicama Saveta Evrope (Golubović, Anđelković, nd:5). Organizacije civilnog društva sve više preuzimaju ulogu pružalaca socijalnih usluga, ali i ulogu u formulisanju i sprovođenju javnih politika.

Generalno gledano, civilni sektor u Srbiji odlikuje spoljna determinisanost što proizvodi specifične efekte koji ograničavaju razvoj civilnog društva. „Autonomiju sužava finansijska zavisnost, solidarnost ugrožava orijentacija na zaradu, dobrovoljnost je takođe podređena potragom za prihodima, jednakost je ograničena organizacijskim profesionalizmom (koji je eo ipso hijerarhijski, pogotovo što je ovde u službi raspodele prihoda), a pluralizam je potisnut pravom tržišnom konkurencijom između NVO za donatorska sredstva.“ (Lazić, 2005: 91)

Na nivou Srbije može se uočiti nekoliko modela saradnje civilnog društva i države (Golubović, Anđelković, nd:13):

- Sporazum o saradnji - Kancelarija za evropske integracije i Tim potpredsednika Vlade za implementaciju Strategije za smanjenje siromaštva.
- Učešće u formulaciji nacionalnih i lokalnih strategija i strateških dokumenata – najčešće primenjivan model saradnje koji je doprineo nastanku preko 40 strateških dokumenata samo na nacionalnom nivou, dok je ovakva saradnja često primenjivana i na lokalnom nivou.
- Ugovaranje usluga koje pružaju organizacije civilnog društva – primer dobre prakse je Fond za socijalne inovacije Ministarstva za rad i socijalnu politiku, kao i implementacija Nacionalne strategije za mlade Ministarstva omladine i sporta.
- Pokrajinski i gradski/opštinski fondovi za razvoj neprofitnog sektora – 2004. je osnovan Fond za razvoj neprofitnog sektora AP Vojvodine, a slični projekti su pokrenuti u Beogradu, Nišu, Novom Sadu i Zrenjaninu.
- Forum za konsultacije – osnovan na inicijativu parlamentarnog Odbora za smanjenje siromaštva.
- Savet za civilno društvo - formiran pri Kabinetu Predsednika, kao savetodavno telo za pitanja od značaja za civilno društvo.
- Pokrenuto osnivanje vladine Kancelarije za saradnju sa organizacijama civilnog društva (OCD).

O tome u kojoj meri građani zaista participiraju u organizacijama civilnog društva i koji je njihov realni uticaj na donošenje odluka, biće reči u daljem izlaganju.

4.2. Ko i kako je isljučen? Analiza oblika i posledica isključenosti iz političke participacije

U Srbiji je pred poslednje parlamentarne izbore 2008. zabeleženo 6.749.688 birača, a glasalo je 4.141.176, odnosno 61,35%.

Izlaznost na izbore oscilira, te je uočljivo je da nakon velikog skoka izlaznosti od 74,68% u septembru 2000. uslovljenog specifičnošću situacije, dolazi do kontinuiranog pada koji traje do 2004. godine. Najniža izlaznost na izborima u Srbiji je zabeležena na neuspehim predsedničkim izborima u novembru 2003, kada je izašlo svega 38,80% birača. Nakon ovih izbora se kriva uzlasnosti opet postepeno penje, pa je tako na predsedničkim izborima 2008. zabeležena izlasnost od 61,38% (68,14% u drugom krugu), a na parlamentarnim 61,35%¹⁶.

¹⁶ <http://webzrs.stat.gov.rs/axd/Izbori/izlaznost.htm>

Istraživači CESID-a su u više navrata od 2002. do 2007. merili prinudnu apstinenciju, koja je posledica neažurnosti biračkih spiskova, bolesti i boravka van mesta prebivališta ili daleko od izbornog mesta. Ako se uračunaju i građani koji žive u dijaspori, CESID procenjuje da je prinudnih apstinenata oko 15-20% od ukupnog broja registrovanih birača (up. Vuković, 2007). S druge strane, dobrovoljni apstinenti čine od 10 do 50% izbornog tela, u zavisnosti od konkretnih izbora i procene njihove važnosti.

Partijska identifikacija se menjala tokom višepartijskog perioda, bivajući najniža nakon raspada koalicije Zajedno 1998. godine (31%), i najviša tokom mobilizacije za smenu režima 2000. U periodu nakon političkih promena, partijska identifikacija jedno vreme stagnira, da bi zatim opala krajem 2004. godine na 43% građana usled nezadovoljstva partijskim sukobima i tempom promena, a 2006. još niže na 37% građana (Atlagić, 2007: 125). Međutim, problem partijske identifikacije kao determinante političke participacije na izborima je veoma izražen u Srbiji, s obzirom na veoma visoku izbornu promenljivost koja je posledica skorog formiranja partija i nedovršenosti partijskog mozaika Srbije. Ilustracija ovakvog ponašanja je vrednost prosečne promenljivosti partijske podrške, koja je za 3 stranke sa najčešćim učešćem na izborima u periodu 1990-2003. iznosila 10,4%, što je 3 puta više nego u zemljama razvijene demokratije (Antonić, 2005: 124).

Kada je u pitanju položaj pojedinačnih grupa, uočava se napredak. Položaj nacionalnih manjina u političkom životu Srbije je znatno poboljšan nakon ukidanja cenzusa 2004. Međutim, i pre toga je dosta učinjeno na unapređenu učešća manjina, pa je tako 2002. usvojen Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, koji je predvideo osnivanje Nacionalnih saveta kao organa samouprave manjina. Članovi saveta se biraju preko elektora koje čine poslanici izabrani ispred određene manjine na različitim nivoima. Organi vlasti su u obavezi da zatraže mišljenje saveta o pitanjima koja utiču na život pripadnika nacionalnih manjina, što podiže uticaj nacionalnih manjina na donošenje odluka. Do 2007. godine, konstituisano je 14 saveta. Republički savet je ustanovljen 2004, a 2006. godine je ojačan formiranjem Službe za ljudska i manjinska prava Vlade RS i postavljanjem sekretara Saveta. U junu 2010. održani su izbori za Nacionalne savete nacionalnih manjina, od kojih je 16 birano na neposrednim izborima, a samo 3 putem elektorskih skupština.

Takođe, kao deo sistema lokalne vlasti, uspostavljeni su i Saveti za međunacionalne odnose koji se bave pitanjima međunacionalne ravnopravnosti, tj. ovlašćena su da daju mišljenje o pitanjima koja se tiču prava etničkih zajednica. Saveti se suočavaju sa nedovoljnom podrškom lokalne samouprave, pri čemu veliki problem predstavlja nedovoljno jasno definisanje statusa saveta i razlikovanje njihove uloge od uloge nacionalnih saveta. Zadatak unapređenja nacionalne ravnopravnosti nije dovoljno precizno definisan, tj. nije jasno da li Savet treba da se bavi pitanjima zaštite od diskriminacije ili politikama jednakih mogućnosti. Takođe, Saveti za međunacionalne odnose se suočavaju sa snažnim uticajem političkih partija, što dodatno otežava rad. U praksi je uticaj ovih saveta različit te je potrebno preciznije definisanje kanala naimenovanja i nadležnosti saveta. (Centar za istraživanje etniciteta, 2009: 5).

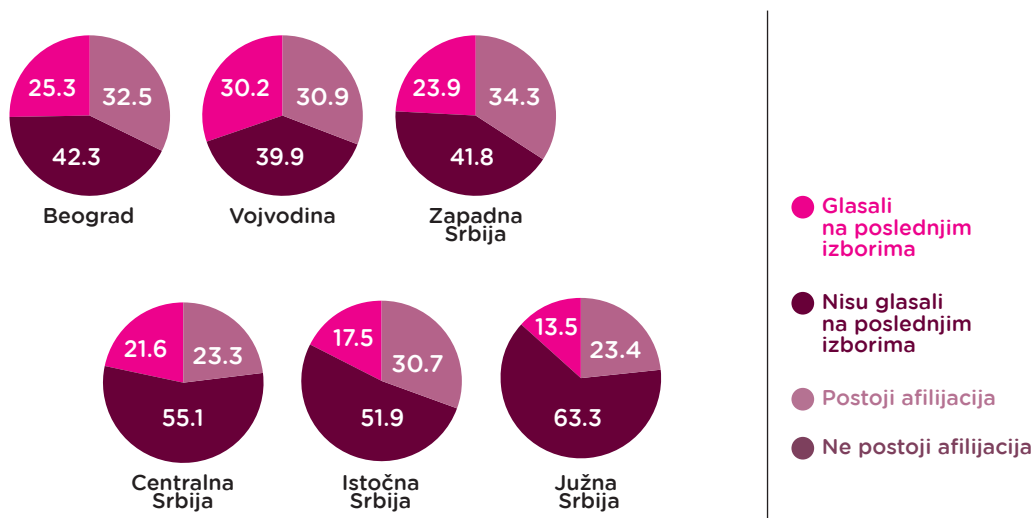
Kada je u pitanju položaj žena u predstavničkom sistemu Srbije, dosta se poštuje preporuka OEBS-a o 30% žena na izbornim listama. U odnosu na 2000. kada je u skupštini bilo 10,8% žena, nakon izbora 2008. procenat se popeo na 21,6%. Pri tome, učešće žena u parlamentarnom životu je dobilo na značaju izborom predsednika parlamenta i 3 od 6 potpredsednika iz redova ženskih poslanika. Žene imaju aktivno učešće i u partijskom životu nekoliko stranaka gde su formirane organizacije žena (DS, G17+, GSS, LSV, NS, SDP, LS i DA) i predviđeno je njihovo učešće u organima sa kvotom od 30%. Međutim, manjkavost koncepta kvota se ogleda u činjenici da ne postoji nikakva obaveza partija da nakon izbornih lista i u zakonodavnom telu imenuju najmanje 30% žena. Tako se u praksi dešava da slika parlamenta ne odgovara onoj na izbornim listama, odnosno da je procenat žena na izbornim listama samo poštovanje forme, ali ne i suštine.

Nalazi *Ankete o socijalnoj isključenosti* nisu pokazali značaj pola kod stavova koji su služili kao indikatori političke isključenosti¹⁷, što ukazuje na odsustvo vidljive političke isključenosti žena u Srbiji. Jednostavnije rečeno, nema razlike u percepciji isključenosti između žena i muškaraca. Zabeležen je određen uticaj regionalne i starosne pripadnosti kod pojedinih kategorija.

Istraživanje je pokazalo da je najveći broj apstinenata na poslednjim izborima locirano u Vojvodini (32,1%), a najmanje u istočnoj Srbiji (13,2%).

Grafikon 4.1.

Učešće na prethodnim izborima po regionima i politička afilijacija u %

Izvor: Anкета o socijalnoj isključenosti

17. Uticaj je meren preko Hi kvadrat testa, a indikatori su obuhvatili participaciju u političkom životu i stavove o reprezentativnosti vlasti, sudstvu, političkim vezama i kanalima zastupanja..

U skladu sa ovim je i nalaz koji pokazuje da je partijska afilijacija, koja je napred navedena kao pokazatelj političke participacije, najmanja u Vojvodini (33%). Najviša vrednost je zabeležena u južnoj Srbiji (48,10%).

Generalno gledano, tri dominantne grupe isključenih su Romi, izbegla lica i šire gledano, osobe sa invaliditetom. Za sve tri pomenute grupe je prisutan i problem diskriminacije, na svim nivoima, uključujući i diskriminaciju koju čine ustanove i institucije i diskriminaciju u ličnim kontaktima, o čemu ima više reči u poglavlju o kulturnoj participaciji.

Osobe sa invaliditetom se suočavaju sa višestrukim preprekama na putu ostvarivanja svojih ljudskih i građanskih prava. Posebno su ugrožena lica sa invaliditetom koja pripadaju marginalizovanim grupama po nekom drugom osnovu (Romi, stari, ruralna populacija). Prve teškoće su fizičke barijere, koje ih onemogućavaju da se zadovoljavaju svoja prava, kao što je pravo na slobodno kretanje usled nedostatka rampi ili pravo na informisanje zbog nedostatka sadržaja sa titlom ili na Brajevom pismu. Osobama sa invaliditetom je potrebna posebna asistencija i odgovarajuće službe podrške da bi mogli da ostvare pomenuta prava. Pored toga, osobe sa invaliditetom često i same ne poseduju svest o potrebi angažmana u zajednici, te se svojevolumeno isključuju iz društvenog života.

„Ja sam išao na otvaranje, prošle godine, na (ime opštine), navodno su napravili rampe i ja kao pokretan nisam mogao da se popnem. Namerno sam išao da im pokažem i onda su spuštali i spuštali...” (Učesnik FGD, osoba obolela od paraplegije, aktivista udruženja).

Izbeglice su isključene iz osnovnog vida političke participacije, jer im je uskraćeno pravo na glasanje usled neposredovanja državljanstva kao osnovnog preduslova. Ovo je prepreka i za slobodno kretanje van granica zemlje, s obzirom da ne mogu da poseduju pasoše. U još težoj situaciji višestruke isključenosti se nalaze Romi, jer mnogi od njih nemaju osnovna lična dokumenta (prijava boravka, izvodi iz matičnih knjiga) koja su preduslov za pristup i političkim, ali i socijalnim i ekonomskim pravima.

Pokazatelj ovakvog stanja je nalaz *Ankete o socijalnoj isključenosti* koji je pokazao da 22% onih Roma koji nisu izašli na izbore i 24,8% IDP, nisu to učinili zbog toga što nisu ispunjavali uslove za glasanje. Takođe, Romi i IDP u većem broju slučajeva nemaju stav o političkim pitanjima kao što je odlučivanje na referendumu (34,3%, odnosno 23% kod IDP), vaninstitucionanim aktivnostima (36,7%, kod IDP 30,3%) ili učešću u NVO (39,7%, kod IDP 30,9%). Ovakvo stanje ukazuje na njihovu preokupiranost osnovnim životnim problemima, odnosno preživljavanjem u kojoj se bavljenje političkim pitanjima ne vidi kao značajno.

Poslednje dve godine se javlja i nova marginalizovana grupa – lica u readmisiji. Povratnici se suočavaju sa problemom isključenosti zbog nedostatka osnovnih dokumenata koji im onemogućava pristup javnim službama i ostvarivanju drugih prava.

Takođe, u javnosti je sve više prisutna problematika seksualnih manjina, kojima je, zbog diskriminacije na prvom mestu, uskraćena mogućnost okupljanja i slobodnog izražavanja svojih uverenja. Kada je ova grupa u pitanju, može se reći da je isključenost na nivou fizičke ugroženosti, ako se ima u vidu tajnost delovanja na koju su primorani aktivisti udruženja koja okupljaju seksualne manjine ili se zalažu za njihova prava.

Potrebno je napomenuti da, ukoliko se posmatra sa stanovišta kršenja ljudskih i građanskih prava, postoji još grupa koje se mogu definisati kao isključene (žrtve nasilja, žrtve trgovine ljudima, osobe sa HIV-om/AIDS-om). Međutim, analiza kršenja ljudskih prava kao specifičnog domena političke participacije zahteva obimnu i posebnu analizu, koja prevazilazi okvire ovog rada.

Pristup procesu kreiranja politika na lokalnom i nacionalnom nivou i njegovo nadgledanje

Republički nivo

U Srbiji je, nakon 2000. formirano nekoliko regulatornih tela, čija je uloga da nadgledaju aktivnosti vlade i da obavljaju jedan deo poslova u svom domenu. Iako je dosta urađeno na polju borbe protiv korupcije i drugih mahinacija u pogledu donošenja zakonske regulative, tela koja su uspostavljena funkcionišu otežano i pod pritiskom, dok neka tela još uvek nisu ni konstituisana. Većina tela nema na raspolaganju odgovarajući ili bilo kakav prostor za rad, a ni ostali resursi uglavnom nisu obezbeđeni. Participacija građana u ovim organima je uglavnom posredna, preko predstavnika civilnog sektora.

Institucija zaštitnika građana – ombudsmana je telo koje omogućava kontrolu i unapređenje poštovanja prava državljana, ali i drugih lica koja borave na teritoriji Srbije, kao i pravilno i zakonito funkcionisanje administracije. Građani i organizacije civilnog društva mogu da upućuju ombudsmanu svoje predloge zakona, jer ombudsman ima zakonsko pravo da podnosi predloge zakona iz svoje nadležnosti. U tom smislu je ombudsman, kao i poverenik značajan za rad civilnog sektora. Imajući u vidu da se broj pritužbi koje građani upućuju stalno povećava, (1.774 u 2009. godini u poređenju sa 1.030 u 2008) može se konstatovati da je ovo regulatorno telo prepoznato kao značajno i da podiže nivo političke participacije građana i zaštite njihovih prava.

Institucija poverenika za informacije od javnog značaja je ustanovljena 2004. Broj predmeta koji je podnošen Povereniku je rastao tokom godina, pa je u 2008. primljeno 5 puta više predmeta nego 2005. godine, iako služba radi sa 1/3 kapaciteta.

Najviši organi vlasti, parlament, Predsednik, Vlada, Vrhovni sud, Ustavni sud i Republičko javno tužilaštvo izuzeti od obaveze da postupe po nalogu Poverenika za informacije od javnog značaja, što značajno ograničava delokrug rada poverenika i doprinosi netransparentnosti rada ovih institucija. Rad poverenika je neretko napadan od strane funkcionera vlasti i direktora javnih preduzeća, u slučajevima koji su bili široko medijski praćeni (primanja u javnim preduzećima, tenderska dokumentacija, ugovor o koncepciji itd).

Kao regulatorna tela čija je osnovna funkcija kontrola vlasti, formirani su još i RRA – Republička radiodifuzna agencija, Savet za borbu protiv korupcije, Republički odbor za borbu protiv sukoba interesa, Uprava za javne nabavke, Komisija za zaštitu prava ponuđača, Komisija za zaštitu konkurencije i Državna revizorska institucija. Polovinom 2009. godine, počela je sa radom i Agencija za borbu protiv korupcije, koja pored Republičke radiodifuzne agencije je jedino telo koje je dobilo izvršna ovlašćenja i sprovelo ih u delo. Savet RRA je upravno telo, sastavljeno od 4 predstavnika koja predlažu državni organi i 5 koja predlaže civilni sektor, te je značajan primer uključenosti civilnog sektora u nadzorne procese. Uloga nabrojanih tela je slabo vidljiva, s obzirom da njihova ovlašćenja nisu određena na najoptimalniji mogući način, kao i zbog toga što mnoga od tela nemaju dostupne materijalne ni ljudske resurse za svoj rad. Takođe, vlada najčešće ignoriše izveštaje i predloge koji su upućeni od strane ovih tela. Rad tela čije članove bira vlada je daleko podložniji uticajima političkih partija, nego što je to slučaj sa telima koja se biraju na drugačiji način. (Izveštaj o napretku Srbije za 2009, 2009:10)

Lokalni nivo

Građani se u praksi često susreću sa problemima u ostvarivanju prava na pristup informacijama, odnosno sa „ćutanjem“ uprava. Informator, koji predstavlja osnovu informisanja građana je 2005. objavilo svega 9,8% opština u Srbiji, dok je tek polovina dostavila izveštaj o akcijama u skladu sa Zakonom o dostupnosti informacija Povereniku za informacije od javnog značaja (Gradjanske inicijative, 2009:14).

Kada je u pitanju angažovanje na informisanosti građana, samouprave se susreću sa različitim preprekama. Javnost rada samouprava nije dovoljno jasno definisana Zakonom, što ostavlja prostora za slobodno tumačenje dužnosti i zadržavanje informacija od značaja za građane. Objavljivanje opštinskih propisa se često ne vrši u skladu sa statutom, odnosno vrši se nakon stupanja na snagu datog propisa. Takođe, opštinska glasila se štampaju u malom broju primeraka, te je njihova dostupnost veoma ograničena. Zatim, pored nedostatka materijalnih sredstava, prisutno je i nerazumevanje nove prakse informisanja koje nameće demokratsko ustrojstvo. Samouprave ne razvijaju naviku da traže mišljenje od građana, niti se trude da razviju svest građana o potrebi informisanja i učešća u političkom životu zajednice.

Kao što je već navedeno u uvodnom delu, zborovi građana, učešća u radu tela samouprave, peticije i javne kritike su prepoznati kao kanali dijaloga sa građanima. Međutim, nijedan od njih nije precizno definisan opštinskim propisima, što smanjuje njihovu efikasnost. Javne rasprave su prema statutima većine opština obavezne bar jednom godišnje, ali se u praksi retko izvode. Ukoliko se i održavaju, javne rasprave se ne oglašavaju, osim na oglasnim tablama, svode se najčešće na jednu raspravu u centru, isključujući periferiju na kojoj često dolazi do političkih sukoba, usled nestručnog vođenja rasprave.

Referendum kao oblik podele odgovornosti sa građanima se, u praksi, obavezno primenjuje kod uvođenja samodoprinosu, dok je njegova upotreba za druga pitanja skoro nepostojeća kao i nedefinisana Zakonom i statutima samouprava.

Građanska inicijativa omogućava građanima da predlože rešenje nekog problema ili donošenje propisa. Definisane građanske inicijative podrazumeva 10% birača. Korišćenje ovog mehanizma se obično susreće sa problemima kao što su nedostatak pravne pomoći građanima, obaveza prijave prikupljanja potpisa policiji i kratak rok od 7 dana za prikupljanje potpisa.

Mesne zajednice deluju na distanci i njihova komunikacija sa građanima je slaba, što je još jedna od slabosti ovih institucija. Mesne zajednice se formiraju odlukom opština, bez obaveze prethodnog konsultovanja građana. Informisanost o radu mesnih zajednica je veoma niska, ako se uzmu u obzir rezultati istraživanja da 63% populacije nije uopšte obavешteno o radu saveta MZ (CESID, nd:29).

Generalno se može zaključiti da je participacija građana na lokalnom nivou niska i da ne postoje napori da se građani uključe u politički život zajednice.

Ostvarivanje ljudskih i građanskih prava

Od 2000. do danas je uočen napredak po pitanju donošenja relevantnih zakona za zaštitu ljudskih prava. Međutim, nekoliko zakona koji regulišu građanska prava i slobode pojedinca još uvek nije doneto. Na snazi je Zakon o zaštiti podataka o ličnosti iz 1998. koji je neusklađen sa potrebama modernog zakonodavstva. Nije donet ni Zakon o restituciji imovine koji bi se primenjivao na sve građane, odnosno donet je samo Zakon o povraćaju imovine crkvama i verskim zajednicama 2006. godine. Novi Ustav garantuje slobodu izražavanja, ali je ona dovedena u pitanje usvajanjem Zakona o informisanju 2009. godine, koji je naišao na oštru kritiku u javnosti i koji je često poređen sa zloglasnim zakonom iz 1998. godine.

Sloboda okupljanja je generalno na visokom nivou, sa izuzetkom okupljanja građana koji se zalažu za poštovanje ljudskih prava, naročito prava na seksualno opredeljenje. Aktivisti organizacija koja se zalažu za prava seksualnih manjina rade u tajnosti i na nepoznatim adresama, a neretko su i predmet govora mržnje. Iako se primećuje napredak u reagovanju javnih organa, prvenstveno policije na pretnje i napade ovih aktivista, situacija je daleko od zadovoljavajuće. Sloboda veroispovesti je definisana Ustavom i Zakonom o crkvama i verskim zajednicama iz 2006. godine. Ovaj zakon je izazvao velike polemike u javnosti, uglavnom zbog procedure registrovanja verskih organizacija koja ostavlja široka ovlašćenja državnim organima da odluče o registraciji ili pravima zajednica. Takođe, zakon nejednako tretira tradicionalne crkve od drugih verskih zajednica, dajući prvima veća prava. Sporna je i odredba koja obavezuje državu da verskim zajednicama pomaže u izvršavanju odluka verskih sudova, iz dva razloga. Jedan je da ne postoji prethodna procena da li takva odluka krši ljudska prava pojedinca, a drugi je da svetovna država ne bi trebalo da deluje po osnovu odluka verskog organa.

Ustav Srbije propisuje i zabranu diskriminacije, kao i zabranu torture, mučenja i drugih ponižavajućih postupaka. Anti-diskriminativnost je dodatno operacionalizovana kroz Zakon o zabrani diskriminacije usvojen u martu 2009. sa težnjom da se prvi put na

sveobuhvatan način sankcionišu svi slučajevi diskriminacije i zaštite ugrožene grupe. Pre toga, 2006. je donet i Zakon o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom. S druge strane, kada je u pitanju pravo na život i zabranu zlostavljanja, uočavaju se nedostaci u zakonskoj regulativi, koja ne definiše na precizan način sankcije za prekomernu upotrebu sile i zlostavljanje u istrazi. Istrage po ovom osnovu se ne obavljaju po međunarodnim standardima, uglavnom zbog nedostatka savremenih instrumenata i tehnika, kao i zbog neobučenosti osoblja.

Ustav, kao i Zakon o izvršenju krivičnih sankcija iz 2006. je unapredio dotadašnji zakonski okvir o postupku izvršenja krivičnih sankcija, što je jedan od kritičnih tačaka poštovanja ljudskih i građanskih prava. Ovi akti su predvideli da se sankcija izvršava na način kojim se jamči poštovanje dostojanstva lica prema kojem se izvršava i zabranjuje diskriminaciju osuđenih lica i primenu mučenja, zlostavljanja, ponižavanja ili eksperimentisanja, u skladu sa međunarodnim ugovorim o ljudskim pravima. Međutim, kapacitet zatvorskih jedinica u Srbiji je nedovoljan u odnosu na potrebe, a uslovi boravka jako loši, te je zadatak reintegracije osuđenih lica u ovom momentu nerealan.

Sudstvo

Kao što je napred navedeno, Ustav Srbije garantuje pravo na pravično suđenje. Ustav definiše i pravo stranke na suđenje u razumnom roku. U praksi se 70% presuda donose u proseku za 2 godine, ali su zabeleženi i slučajevi gde sudski proces traje 25 godina bez i jedne donete presude (Jelinčić ur, 2007: 49). Problemi u ostvarivanju ovog prava vode ka nemogućnosti efikasnog ostvarenja ostalih prava građana. S druge strane, okončan sudski postupak ne garantuje postupanje organa po presudi, te se građani često žale na sporost u izvršavanju sudskih odluka.

Zakon o parničnom postupku unapređuje pristup sudu uvođenjem prava na besplatno zastupanje i instituta siromaškog prava, no ovo pravo još uvek nije dovoljno precizno određeno. Ovaj zakon, kao i Ustav poštuju pretpostavku nevinosti optuženog, iako to nije uvek slučaj u praksi. Takođe, predviđeno je da se pojedinac ne može goniti za delo za koje je već vođen postupak koji je pravosnažno okončan, osim ako „*ne postoje dokazi o novim ili novootkrivenim činjenicama ili ako je u ranijem postupku došlo do bitne povrede koja je mogla da utiče na njegov ishod*“ (Jelinčić ur, 2007: 53).

Potrebno je napomenuti da je opterećenost sudova neravnomerna, te da su sudovi u velikim centrima, a naročito u Beogradu daleko više opterećeni predmetima. Poslednjih godina se posvećuje dosta pažnje ubrzavanju sudskog procesa, a krajem 2009. je započeta i reorganizacija koja bi trebalo da omogući bolju efikasnost sudstva. S ciljem da se olakša pristup pravdi i ubrza rešavanje sporova, doneti su Zakon o medijaciji i Zakon o mirnom rešavanju radnih sporova.

Međutim, preduslov za pravično suđenje predstavlja nezavisno i nepristrasno sudstvo, za šta je postupak izbora sudija od izuzetnog značaja. Ustav Srbije iz 2006. je definisao pravilo da sudije bira parlament, što je unazadilo sve napore koji su pre toga učinjeni da

se pravosuđe odvoji od političkih, tj. partijskih uticaja. Ovakvu proceduru je kritikovala Venecijanska komisija u martu 2007. kao „recept za politizaciju pravosuđa“.

Sudstvo je bitna karika vlasti koja do sada nije omogućavala građanima ažurno ostari- vanje svojih prava. Politizacija sudstva je veoma prisutna i dalje, o čemu svedoče afere oko reizbora sudija. Ovakvo stanje dovodi do dalje erozije ugleda sudstva i opadanja poverenja građana u njegov nezavistan i nepristasan rad. U februaru 2010. predstavnici Evropske komisije su, zajedno sa ekspertima iz zemalja članica Evropske unije, posetili Srbiju radi ocene načina na koji je postupak reizbora sproveden. Zaključci ekspertske misije su pot- vrdili značajne nedostatke u pogledu primene objektivnih kriterijuma, transparentosti i pouzdanosti procesa reizbora sudija, te ukazali na potrebu revizije postupka. Venecijanska komisija Saveta Evrope je još ranije, u julu 2009, izrazila zabrinutost da Ustav Srbije ne pruža dovoljne garancije sudijske nezavisnosti, te da postoji rizik od politizacije sudstva izborom sudija i Visokog saveta sudstva od strane Narodne skupštine.

Učešće u organizacijama civilnog društva

Civilni sektor je funkcionisao sve do 2009. prema Zakonu o udruživanju građana SFRJ iz 1990. godine i Zakonu o društvenim organizacijama i udruženjima građana Sr- bije iz 1982, koji su bili zastareli i neusklađeni sa pozitivnom praksom i međunarodnim standardima u ovoj oblasti. Predlog novog Zakona udruženjima građana je nekoliko puta povlačen iz procedure u parlamentu, da bi 2009. bio konačno usvojen taj akt čime je us- postavljen pravni okvir delovanja civilnog društva.

Civilno društvo je bilo prisutno u Srbiji sve od uspostavljanja pluralizma, pa se tako beleži da je do 1990. delovalo preko 17.000 organizacija (Lazić, 2005: 71). Tokom deve- desetih, civilno društvo je, kao i celo društvo uostalom, zapalo u „blokiranu transformaci- ju“. Značajnija konsolidacija se primećuje u drugoj polovini devedesetih, naročito nakon protesta 1996. kada je osnovano više od trećine ukupnog broja organizacija osnovanih u toj deceniji (Otpor, AAOM, CESID, PALGO). Civilni sektor je imao najznačajniju ulogu prilikom smene režima 2000. godine. Istraživanje stanja NVO sektora iz 2005. je pokazalo da je većina organizacija (56%) osnovano nakon 2000 (Građanske inicijative, 2005:10). Većina starijih, kao i velikih organizacija (63%) je koncentrisana u Beogradu i uopšte se može reći da organizacije sa sedištem u glavnom gradu raspoložu većim kapacitetima i resursima. Civilno društvo danas broji preko 19.000 organizacija prema podacima Za- voda za statistiku, dok CIVICUS studija registruje 1935 NVO (Milivojević, 2006:63), a USAID 3000 NVO u Srbiji. Proces ponovne registracije NVO u Agenciji za pripvredne registre će sliku o NVO sektoru učiniti jasnijom, a podatke o ovim organizacijama ažur- nijim.

Nakon 2000, a naročito nakon ubistva premijera Đinđića 2003, civilno društvo zapa- da u svojevrsno stanje pasivnosti, uprkos tome što je iz nevladinog sektora potekao veliki broj inicijativa (Strategija za smanjenje siromaštva, izrada Zakona o uduženjima građana). Civilni sektor nije uspeo da se nametne kao nezaobilazan partner vlasti, te na taj način us-

postavi saradnju na svim nivoima u interesu građana. Primetna je bila i konverzija uticaja u civilnom sektoru u političke položaje, te nisu retki primeri prelaska u političke partije. Najbolji, ali ne i jedini primer je nekadašnja NVO G17+.

Nova vlada na čelu sa Mirkom Cvetkovićem je predstavila saradnju sa civilnim sektorom kao jedan od prioriteta u izgradnji pravne države, ali i dalje nije uspostavljen institucionalni okvir niti strategija za saradnju države i civilnog društva. Kancelarija Vlade Srbije za pridruživanje EU na osnovu Memoranduma o saradnji u procesu evropskih integracija saraduje sa oko 80 organizacija, ali je to samo jedan od primera *ad hoc* nastupanja prema civilnom sektoru (Jelinčić ur, 2006: 61).

Preko 60% učesnika istraživanja iz 2005. je ocenilo saradnju sa vladom kao lošu, a samo 12% smatra da treći sektor ima potreban uticaj na kreiranje politike (Građanske inicijative, 2005:26). Najčešće navedeni problemi u saradnji sa državom su nezainteresovanost predstavnika državnih organa, velika uloga neformalnih kontakata, nedostatak sredstava za pomaganje NVO aktivnosti, glomaznost državne administracije koja usporava proces razmene informacija, teškoće saradnje na projektima usled različitih nivoa kompetentnosti. Posebno se uočava nedostatak saradnje sa organizacijama koje se bave zastupanjem i ljudskim pravima. Pored nespremnosti države da prepozna civilni sektor kao svog partnera u dijalogu, ni predstavnici civilnog sektora ne uočavaju u dovoljnoj meri značaj uloge sektora u društvu. Promene nosilaca lokalne vlasti takođe utiču na rad nevladinih organizacija, jer sa svakom novom vlasti se dijalog mora počinjati ispočetka. Institucionalna saradnja sa civilnim sektorom postoji samo na nivou pojedinih lokalnih samouprava.

Gledano sa finansijske strane, civilni sektor je u dobroj meri oslonjen na finansiranje iz stranih izvora koje je nakon promena 2000. u padu što ugrožava funkcionisanje organizacija i povećava kompetitivnost umesto saradnje među organizacijama. Međunarodne donatorske organizacije finansiraju 74% domaćih organizacija. Sektor se finansira i iz projekata koje odobrava vlada preko svojih ministarstava (17%) i preko lokalnih samouprava (34%), što umanjuje njihovu kritičku moć i nezavisnost. Finansijsko stanje sektora je problematično, s obzirom da 29% ocenjuje da je na ivici opstanka, a još 26% smatra da je u lošem finansijskom položaju (Građanske inicijative, 2005:62).

Značajnim se vidi i odnos javnosti prema sektoru. Pripadnici NVO sektora smatraju da je odnos javnosti prema trećem sektoru uglavnom neutralan (48%), ali je značajan broj i onih koji percipiraju negativan odnos javnosti prema trećem sektoru (32%). Interesantno je istaći da se ovakav odnos bitno menja kada se ispituje odnos javnosti prema sopstvenoj organizaciji ispitanika, gde 36% ocenjuje odnos javnosti kao neutralan, a čak 51% kao pozitivan (Građanske inicijative, 2005:52). Analiza medija u okviru CIVICUS-a pokazuje da je uticaj civilnog sektora na društvo jako mali, ako se uzme u obzir prisustvo u medijima (manje od 1 minuta dnevno). Ovome doprinosi i niska saradnja među organizacijama, koja onemogućava snažnije interesno usmereno delovanje na političke aktere.

Primetno je da delatnici sektora smatraju da su građani u velikoj meri neobavešteni o aktivnostima NVO sektora (47%), kao i da su nezainteresovani za njegove aktivnosti (51%). Još nepovoljniji nalaz je dat u istraživanju Centra za proučavanje alternativa na opštoj populaciji 2000. gde je preko 70% ispitanika tvrdilo da ne zna ništa o trećem sektoru. Sličan je nalaz i CESIDa gde preko 65% ocenjuje svoju upoznatost sa civilnim društvom kao malu ili nikakvu (CESID, 2005:11). Uočljiva je veza između stranačke opredeljenosti i upoznatosti sa trećim sektorom, pa su tako stranački opredeljeni ispitanici obično bolje upoznati sa nevladinim organizacijama, što upućuje na povezanost političkog i civilnog aktivizma. CESID je utvrdio i da pozitivan odnos prema trećem sektoru gaji 26% ispitanika, a 12% negativan, dok se 42% odlučilo za odgovor „ne znam“.

Poverenje u pojedine organizacije civilnog društva je u direktnoj vezi sa političkom opredeljenošću, pa tako pristalice desno orijentisanih stranaka imaju poverenja u organizacije poput Obraza i Udruženja za odbranu haških optuženika, dok levo orijentisani veruju ostalim organizacijama.

Primetno je da postoje različiti nalazi o stepenu participacije u organizacijama civilnog društva. Iako se u demokratskim državama civilni sektor doživljava kao značaja partner države, u Srbiji još uvek postoje znatne teškoće u pogledu ostvarivanja uticaja civilnog sektora na procese kreiranja politika na nacionalnom i lokalnom nivou.

CIVICUS nalazi da je stepen uključenosti u civilno društvo porastao znatno u odnosu na 1996. kada je iznosio 15,3% i broji 47% građana. Najbrojniji su članovi sindikata i političkih partija, a zatim slede NVO i sportska udruženja sa po 19% i kućni saveti i mesni odbori sa po 17% (Milivojević, 2006:55). Volontiranje kao vid uključenosti u civilno društvo je zastupljen sa 43% slučajeva, ali je shvaćeno široko kao dobrovoljno pomaganje, te je strogo gledano teško oceniti koliki je nivo volonterstva u Srbiji.

Istraživanje *Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije* s kraja 2003, dakle u slično vreme kada je rađen i CIVICUS, je pokazalo gotovo upola manju uključenost u organizacije nego CIVICUS. U partije je bilo uključeno 11,2% ispitanika (nisu razlikovani pasivni i aktivni), a u sindikate 4,8% kao aktivno članstvo i 6,1% kao pasivno.

Anketa o socijalnoj isključenosti iz 2009. je pokazala da je došlo do većeg pada učešća u političkim i sindikalnim organizacijama u odnosu na istraživanje vrednosnih promena, a naročito u odnosu na CIVICUS objavljen 2006. Političke partije beleže 2,5% aktivnih i 4,2% pasivnih članova. Čak i sindikati koji su, prema CIVICUS-u veoma zastupljeni (27%), beleže svega 1,6% aktivnih članova i 3,9% pasivnih, što je daleko od masovnog učešća.

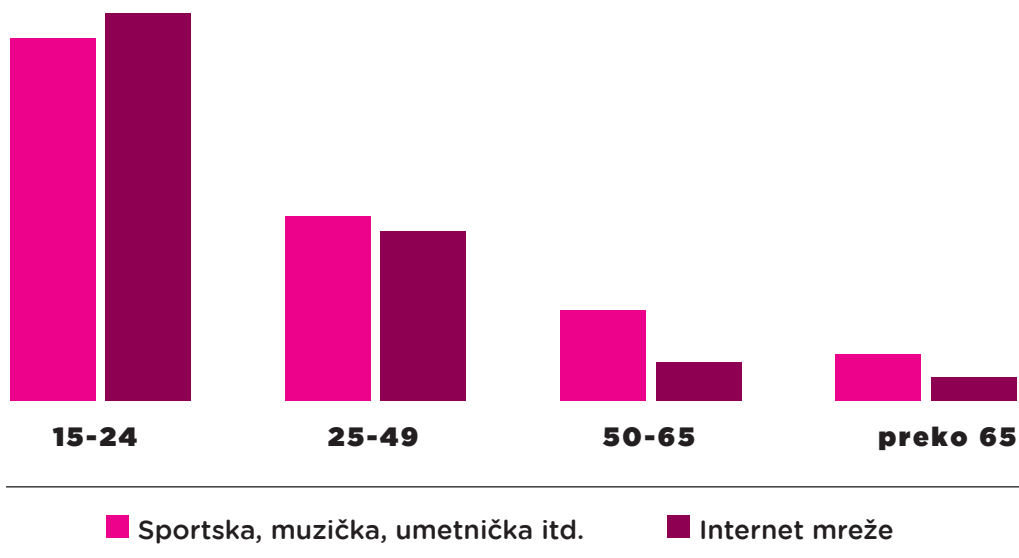
Anketa o socijalnoj isključenosti je pokazala da preko 80% ispitanika ne uzima učešće ni u jednom obliku organizovanja. Najviše je angažovanih u sportskim, umetničkim, muzičkim i drugim dobrovoljnim grupama (7,9% je prijavilo aktivno članstvo, 2,2% pasivno, a 8,4% učestvuje iako nije član). Najviše aktivnih ispitanika (aktivni kao članovi ili nečlanovi) se beleži u Vojvodini (21%), a najmanji u istočnoj i južnoj Srbiji (po 13,20%).

Svi ostali oblici organizovanja uglavnom beleže manje od 5% članstva među ispitanicima i isto toliko učesnika koji nisu članovi. Jedini izuzetak je Internet mreža (poput Facebook-a), gde se beleži veće aktivno učešće, po istom obrascu, odnosno najbrojnije u Vojvodini (17,50%), a najslabije u južnoj Srbiji (9,10%).

Aktivnost zavisi i od starosti, s obzirom da se smanjuje kod starijih generacija kada su u pitanju najbrojniji pokreti kao što su dobrovoljne grupe poput sportskih, umetničkih i muzičkih, i aktivnosti na Internet mrežama, što je i očekivano.

Grafikon 4.2.

Aktivnost u 2 najbrojnija tipa organizacija prema starosti u %

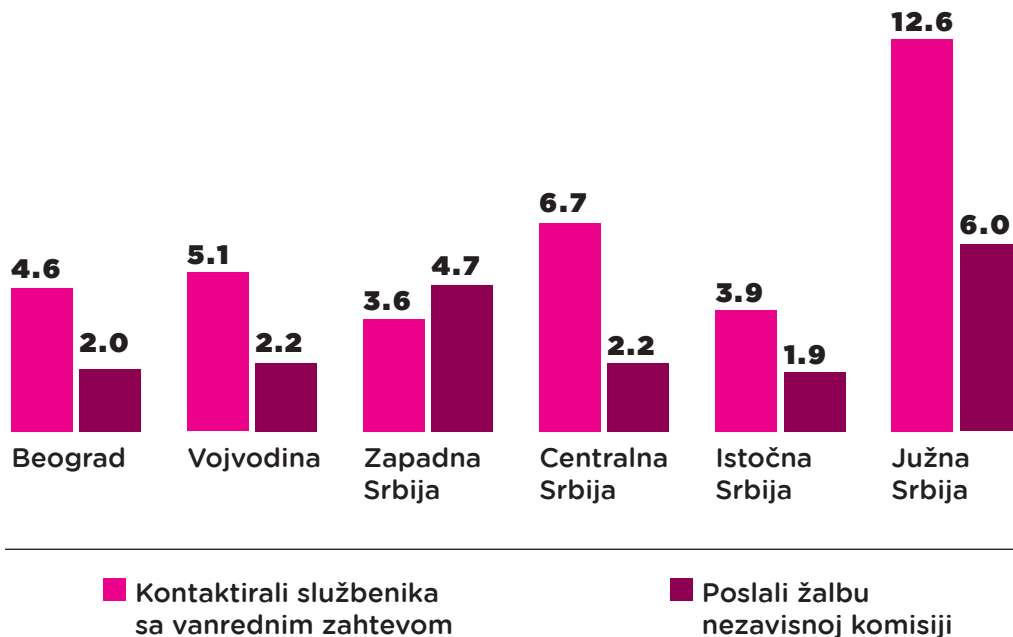

Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti

Romska populacija, očekivano, manje je uključena u aktivnosti organizacija, s obzirom da je njihovo učešće uglavnom ispod 2%, sa izuzetkom sportskih, umetničkih, muzičkih i drugim dobrovoljnih grupa, gde je aktivno angažovano 3,1% kao članovi i 3,8% iako nisu članovi. Nijedan Rom nije član sindikata. Vidljiva je i isključenost iz širokih društvenih online mreža kao što je Facebook, usled lošeg materijalnog stanja koje im onemogućava pristup Internetu. IDP su uključeni nešto manje od opšte populacije, ali je njihov aktivizam veći nego kod Roma.

Ovo istraživanje pokazuje da svega 5,3% stanovnika uopšte učestvuje u nekom obliku aktivnosti na lokalnom nivou. Najviše obraćanja vlastima je bilo u južnoj Srbiji (12,60%), kao i podnošenja žalbi nezavisnim institucijama (6,00%).

Grafikon 4.3.
Uključenost na lokalnom nivou u %

Izvor: CIVICUS

CIVICUS je ovde takođe izneo podatke da je takav procenat veći i da je tokom 12 meseci koji su prethodili istraživanju, 17 do 21% građana prisustvovalo sastancima, ili učestvovalo u akcijama u lokalnoj zajednici.

Preokupiranost sopstvenim problemima je najčešće navođen razlog neučesća (26%), dok je veoma visoko učesće obeshrabrenih i nezainteresovanih koji čine gotovo polovinu ispitanika (45%) (CESID, nd:31).

CIVICUS nalazi da muškarci u većoj meri preovlađuju u strukturi rukovodećih položaja u organizacijama civilnog društva, sa izuzetkom organizacija koje se bave ljudskim pravima, gde dominira ženska populacija. S druge strane, istraživanje NVO iz 2004. je pokazalo da je učesće oba pola na rukovodećim položajima u NVO izjednačen, a da žene dominiraju među aktivistima sa 60,9% (Lazić, 2005: 83). Ovo istraživanje je pokazalo i ubedljivu dominaciju visoko obrazovanih (63,7%) među aktivistima NVO, što odgovara viđenju srednjeg sloja društva kao uporišta civilnog sektora u Srbiji (Lazić, 2005), a što upućuje da su niže obrazovani daleko manje uključeni u civilni sektor.

Posmatrajući rezultate CIVICUS istraživanja, zaključuje se da učesće u nekoj od političkih akcija uzima nešto više muškaraca, da su to pre ljudi iz grada, visoko obrazovani i oni sa primanjima iznad granice siromaštva. Takođe, veći broj organizacija se beleži u

Vojvodini, Beogradu, Kragujevcu i Nišu kao velikim centrima. U skladu sa tim, može se zaključiti da su ove grupe bolje uključene u rad civilnog društva, te da isključenost više pogađa žene, seosko stanovništvo, niže obrazovane i siromašnije slojeve građana, kojih je najviše u istočnoj i zapadnoj Srbiji.

4.3. Zašto su isključeni?

Brojni sukobi i afere u političkoj sferi, koji su rezultirali čestim izborima, dovode do povlačenja građana iz arene političke participacije. Primetno je da na nivou opšte populacije postoji izvesna apstinencija kada je u pitanju učešće na izborima.

Uzroci nedovoljnog neposrednog građanskog učešća mogu se tražiti u:

- dominaciji političke kulture koja ne afirmiše građansko učešće i niskom nivou znanja i svesti građana o njihovim pravima i slobodama i o nadležnostima određenih nivoa vlasti (Stalna konferencija gradova i opština - SKGO, 2006:3);
- opštoj krizi poverenja u institucije, ali i organizacije civilnog društva;
- nezainteresovanosti građana za javni život prouzrokovanog lošim životnim statusom, nedostatkom vremena, informacija i znanja, ali i volje da se dalje menjaju i unapređuju društveni okviri.

Anketa o socijalnoj isključenosti iz 2009. je pokazala da među ispitanicima koji nisu izašli na poslednje izbore 2008. (38,62% od ukupnog broja glasača) gotovo četvrtina (22,7%) nije uopšte zainteresovana za politiku. 16,5% apstinencija smatra da glasanje uopšte nema značaja, a 15,7% da ne postoji partija koja bi zastupala njihove interese. Poređenjem sa izlaznošću na nacionalnim izborima zemalja EU i okolnih država, dolazi se do zaključka da je slična izlaznost zabeležena i u drugim zemljama, te Srbija nije izuzetak kad se govori o padu zainteresovanosti za političko učešće.

U prilog krizi poverenja u institucije govori i to da je procenat onih koji smatraju da njihov glas nema uticaja na nivou celog uzorka jako veliki i iznosi 60,8%. Veoma slična situacija je i sa sudstvom, koje, prema istraživanju, ne uživa poverenje kod 45,3% ispitanika.

Rezultati pokazuju da je južna Srbija osetljivija na isključenost i da se u ovom regionu ljudi osećaju manje sposobnim da utiču na političke tokove, iako se beleži veći stepen aktivizma u smislu podnošenja zahteva i kontaktiranja sa vlastima van redovnih procedura, kao i veći stepen političke opredeljenosti.

Pokazatelj krize poverenja u političke partije je podatak da bi se tek 29,6% ispitanika opredelilo za određenu partiju kada bi izbori bili održani u momentu istraživanja. Preko 50% ispitanika nije moglo da navede nijednu partiju za koju bi glasalo.

Kritika vlasti i uopšte partijskih ideologija, još uvek nije dovoljno zastupljena u Srbiji. Politička kultura je neizgrađena i zasniva se na uverenju da pojedinac ne može mnogo da

učini da bi došlo do promene, odnosno na odsustvu dijaloga sa neistomišljenicima. Još uvek je prisutno shvatanje da kritika koja dolazi iz civilnog sektora reprezentuje tuđe interese, tj. da su NVO neprijateljski faktor u društvu. Ipak, aktivnost građana u udruženjima i NVO se doživljava kao značajan kanal političkog uticaja na nacionalnom nivou kod 38,2% ispitanika, a veoma slična slika je i kod percepcije mogućnosti uticaja ovim putem i na lokalnom nivou (40%).

Situacija na lokalnom nivou je problematičnija, jer su NVO koje deluju na lokalnom nivou u direktnom kontaktu sa lokalnim institucijama i često zavise od njih. Prema oceni CIVICUS sagovornika, obrazac nemešanja u politiku je još uvek dominantan kada su u pitanju organizacije civilnog društva, o čemu svedoči i mali broj organizacija koje se upuštaju u otvorenu kritiku vladajućih institucija.

Najdrastičniji pokazatelj krize srpskog društva je stav ogromne većine ispitanika u *Anketi o socijalnoj isključenosti* o važnosti političke uvezanosti za uspeh u životu. Čak 60,1% ispitanika smatra da su političke veze esencijalne, a 30,6% da su važne za uspeh. Važnost veza je veoma dugo prisutna u srpskom društvu i jedan su od osnovnih uzroka stava o nemogućnosti stvarnog uticanja na političke procese demokratskim putem. Prema percepciji ispitanika, veze su bile važne i pre 25 godina, iako u nešto manjoj meri nego danas (30,2% - veoma važne, 38,1% - važne). Rezultati su gotovo istovetni i za romsku i IDP populaciju, što govori o ujednačenosti ovakva percepcije na nivou Srbije.

Zbog toga, nije teško shvatiti da je poverenje koje građani imaju u institucije veoma nisko. Čak 68,6% ispitanika u pomenutom istraživanju isključenosti smatra da parlament ne zastupa njihove interese. Preliminarni rezultati istraživanja „Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu“ koje su sproveli Fondacija Friedrich Ebert, CESID i Centar za studije socijalne demokratije, su pokazali da je na skali od 1 (nikakvo poverenje) do 5 (veliko poverenje), poverenje u parlament (2,35) više samo od poverenja u političke partije (2,17). Ovome doprinosi neefikasan rad parlamenta opisan u prethodnom poglavlju, koji se često pretvara u obračun najniže vrste za govornicom. Rušenje dostojnosti parlamentarne debate nije prekinuto ni brojnim izmenama Poslovnika, te se skupštinska govornica i dalje koristi za propagandne svrhe.

„Ja ne razumem ove narodne poslanike, nikako. Imaju preko 200 hiljada platu i još tamo ona menza, ceo ručak, sve sa dezertom, je 150 dinara, i oni se žale“

„Zato što je 5 dinara kafa ne sme niko da uđe unutra, to je obezbeđeno...“

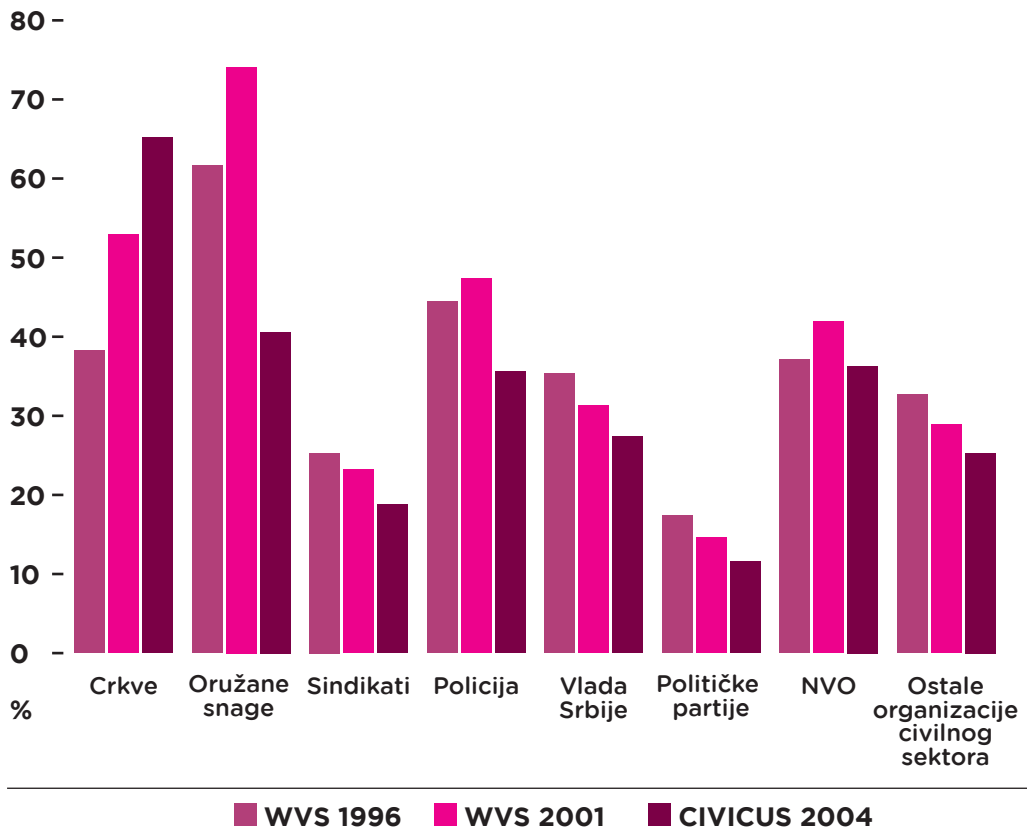
„To je sve naše, to mi plaćamo“

„E da, mi plaćamo, a oni se žale...“ (fragment iz diskusije više učesnika/ca FGD).

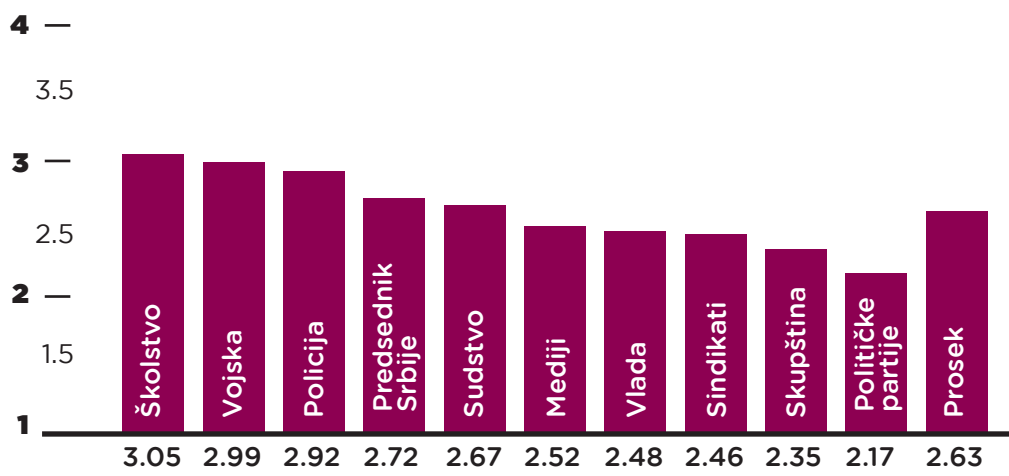
Slično je stanje i sa lokalnim vlastima, za koje 65,2% ispitanika smatra da ne reprezentuje interese građana. Nema značajnije razlike u percepciji između Roma, IDP i opšte populacije, a nisu zabeležene ni značajne razlike prema starosti ili regionalnom poreklu.

Ako se uporede rezultati ranijih istraživanja, jasno se vidi da poverenje u institucije (osim crkve), opada kontinuirano tokom poslednje decenije. Do blagog pomaka u pozitivnom smislu je došlo jedino neposredno posle promena 2000. kada su vojska, policija i nevladine organizacije zabeležile rast poverenja. Međutim, političke prilike i afere su dovele do novog, intenzivnijeg pada poverenja u ove institucije.

Grafikon 4.4.
Poverenje građana u institucije i organizacije

Grafikon 4.5.
Poverenje građana u institucije

Izvor: Preliminarni rezultati „Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu“, str. 19

S druge strane, parlament i na nacionalnom i na lokalnom nivou (skupština opštine) se percipira kao važno mesto donošenja odluka i uticanja na život građana. Čak 74,6% ispitanika smatra da na nacionalnom, odnosno 73,2% na lokalnom nivou treba izabrati prave ljude da bi se moglo uticati na pitanja od nacionalnog i lokalnog značaja. Ovakav stav govori o dubokom prihvatanju i razumevanju demokratske reprezentativnosti i participacije kao političkog kanala uticaja. Tim pre je loša slika koju građani percipiraju o parlamentu i vlastima generalno faktor njihovog uzdržavanja od političke participacije.

Uloga pravnog okvira, institucija i politika u kreiranju i održavanju isključenosti

Pravni okvir igra veoma značajnu ulogu, ako ne u kreiranju, barem u održavanju isključenosti. Donošenje zakona usklađenih sa modernim evropskim pravom pruža mogućnosti za borbu protiv različitih oblika isključenosti i diskriminacije, jer daje jasne okvire i sredstva za delovanje.

Međutim, zakonski okviri predstavljaju samo prvi korak ka ostvarivanju pune uključenosti. Potrebna je volja institucija da se zakoni implementiraju na efikasan način uz punu kontrolu postupka. Ovakva volja se najčešće izražava kroz kreiranje strategija (Strategija za smanjenje siromaštva, Nacionalna strategija za mlade, Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti itd). Međutim, kao što je u više navrata navedeno, Vlada Srbije nema jasno definisan okvir saradnje sa civilnim sektorom, što onemogućava značajniju ulogu civilnog društva u kreiranju zakona i strategija, kao što ne postoje još uvek ni jasni mehanizmi kontrole sprovođenja donetih zakona.

„Mi bismo mogli da budemo u fenomenalnim uslovima, a u koliko se ne poštuju zakoni koji su doneseni, onda mi možemo da stanemo preko ulice i čekamo da nas neko pregazi, zato što oni i dan danas puštaju ulice, urade nove, ali urade tako..., podignu trotoare i to bude uspinjača. Ja ne mogu da se popnem preko takve rampe...“ (Učesnik FGD, osoba obolela od paraplegije)

Slabo je razvijeno strateško planiranje i saradnja među različitim institucijama, naročito u svetlu političkih podela. Na ovaj način se postojeća isključenost građana iz političke arene i dalje produžava. Tome posebno pogoduje neefikasnost države usled glomaznosti administracije, korupcije i politizovanosti institucija od vrha do dna.

Efikasnost države u Srbiji se inače ocenjuje veoma nisko (-0,21), iako je znatno porasla od 2000. godine (-1.00) (Milivojević, 2006:84). Nedovoljno jasno definisane procedure kreiranja i sprovođenja politika, tj. netransparentnost institucija je za posledicu imaju isključenost građana iz političke participacije. Dalje, primetan je nedostatak jasno definisane odgovornosti koja se ogleda u nepolaganju računa za svoje aktivnosti, a koji je posledica slabog nadzora nad institucijama od strane prvo predstavničkih institucija (parlament), regulatornih tela, a zatim i građana, odnosno civilnog društva.

Nemoć civilnog sektora da se nametne kao partner državnom sektoru je još jedan od faktora isključenosti. Kompetitivnost i nedostatak sredstava, kako materijalnih, tako i ljudskih, usporava stvaranje šireg fronta koji bi izvršio pritisak na vladu i obezbedio sebi veći uticaj. S druge strane, civilni sektor odlikuje i nedostatak legitimnosti, koji, pored drugih faktora, sprečava građane da se angažuju u većoj meri.

„... u manjim opštinama praktično je situacija mnogo bolja, jer ljudi žele da pomognu, jer ih znaju, ali sa druge strane te opštine nemaju sredstava da bi uspele da otklone te fizičke barijere. Što se tiče Beograda tu imate udruženja koja se mnogo bolje snalaze i prodiru u organe vlasti. Npr, X.X. koji fenomenalno gura svoje i predsednici udruženja X koji, bez obzira što dobro rade, ne uspevaju da dođu na budžet grada Beograda. Da vam kažem, kod nas (u udruženju, prim. a.) je malo raspad sistema, nismo dobro organizovani, to je moje mišljenje, ne radi se kako treba. Ne ide se direktno nego idemo tamo, vamo, okolo...“ (OSI, učesnik FGD)

4.4. Ishodi političke isključenosti

Politička isključenost građana na veoma ozbiljan način podriva legitimnost političkih institucija i inicijativa, kao i efikasnost države. Rezultati istraživanja jasno pokazuju da isključenost dovodi do pada poverenja u institucije, koje uzrokuje dalji porast apstinencije iz političkog života.

Politički kontekst je još uvek najveća prepreka razvoju političke participacije. Brojni faktori, kao što su politički sukobi i rivalstvo, sporo uspostavljanje pravne i efikasne države, jaka centralizovana vlast i usporena decentralizacija, te slabi institucionalni mehanizmi kontrole doprinose sporosti razvoja participativnog demokratskog društva u kome politička participacija igra značajnu ulogu. Percepcija nemoći od strane građana utiče bitno na smanjenu participaciju i organičava mogućnost izbora, jer građani ne uviđaju različite opcije koje bi potpomogle njihov humani razvoj. Uviđa se da građani nemaju pun i neometan pristup pravima i uslugama koje im po pravu, definisanom zakonima, pripada. Takođe, neka prava nisu na odgovarajući način ni definisana zakonima.

Može se reći da izborni sistem u Srbiji ne doprinosi uključenosti građana, s obzirom da Srbija kao jedna izborna jedinica ne pruža mogućnosti za odlučivanje građana o tome ko će ih neposredno zastupati. Na taj način se smanjuje mogućnost građana da dobiju posrednika koji bi iznio njihove probleme sa lokalnog nivoa i koji bi odgovarao za svoje delanje građanima putem ocene na redovnim izborima.

Slabo funkcionisanje institucija ima za posledicu nepoverenje koje je dalje povezano sa osećajem nemoći uticanja na političke tokove, percipirane kao korumpirane. Nejedinstvenost u radu OCD i slab uticaj ovih organizacija dovodi do niskog učešća građana u strukturama civilnog društva, koje predstavlja kanal političke participacije. Apstinencija onemogućuje građanima da se bore za svoja prava, ne samo u političkom životu. Neučestvovanje se ispoljava i u drugim sferama, npr. ekonomskoj gde su povezana prava radnika i slab potencijal sindikata koji beleže veoma nizak stepen članstva.

Niska zainteresovanost građana za političko učešće dalje delegitimizuje političke institucije. Mogućnost uticanja građana na donošenje političkih odluka u zajednici je nedovoljno iskorišćena, što zbog nezainteresovanosti, što zbog nedovoljnog promovisanja različitih kanala građanske participacije. Takođe, spoljna determinisanost civilnog sektora je do sada proizvodila negativne posledice po imidž sektora u javnosti, što je otežavalo njegove aktivnosti. Slab uticaj civilnog sektora ne doprinosi uspostavljanju principa dobre vladavine, niti povećanju društvene kohezije. Nemogućnost uticanja na odluke, onako kako je građani doživljavaju, dovodi i do smanjenja kapaciteta za delovanje protiv destabilizujućih aktivnosti kao što je nasilje koje je sve prisutnije. Zapada se u jedan začarani krug u kome nepoverenje doprinosi neučesću, a neučesće delegitimizaciji institucija koja vodi daljem padu poverenja u iste.

Uzimajući u obzir i recesiju, čini se da su građani dovedeni na ivicu, i da je njihova zainteresovanost da promene društvo u kome žive minimalna. Ipak, anketa o socijalnoj isključenosti je pokazala da 65,1% ispitanika smatra da odluke na lokalnom nivou treba

da se donose referendumom, dok su vaninstitucionalne aktivnosti (peticije, protesti) pogodni za 39,5% ispitanika kada je u pitanju lokalni nivo. Potrebno je dodatno promovisati kanale neposrednog odlučivanja, kako bi građani stekli utisak da je njihova reč bitna. Iako s jedne strane postoji visoko nepoverenje u političke partije i političke institucije, određeni pokazatelji ukazuju na to da građani žele da učestvuju u političkom životu, ali na način koji će neposredno doneti rezultate i vidljivost njihovog uticaja.

POGLAVLJE 5.

Isključenost iz društvenog života i socijalnih usluga kao ishod i kao proces

5.1. Koncepti: relacioni aspekti društvene kohezije

U ovom delu predmet naše analize će biti procesi i društveni odnosi koji okupljaju pojedince u funkcionalnu zajednicu. Funkcionalnost jedne zajednice je definisana sa stanovišta izloženog u konceptualnom uvodu ovog izveštaja – to je zajednica koja omogućuje dobrobit i slobodu izbora svojim članovima. To je zajednica koja stvara uslove za slobodan humani razvoj i koja maksimalno uključuje članove u društveni, kulturni, politički i privredni život. S druge strane, to je zajednica koja maksimalno koristi ljudske resurse za dalji razvoj. Ljudi imaju različite potrebe i one se zadovoljavaju na različitim nivoima društvene realnosti. Ovo znači da u stvarnosti ljudi mogu formirati različite zajednice i aktivirati svoje članstvo u njima kada zadovoljavaju različite potrebe. Osloniće se na porodicu kada im treba emocionalna podrška, pridružiće se susedima kada zahtevaju bezbedniji grad, ili će se obratiti institucijama kada traže posao ili zahtevaju pravdu.

Što su manje lični odnosi sa drugim ljudima, to je više potrebna intervencija institucija da bi se reprodukovala društvena solidarnost i održala funkcionalnost zajednice. U tom smislu se moderna društva od tradicionalnih razlikuju po razvijenosti i funkcionalnosti institucija. S druge strane, postojanje razvijenog institucionalnog okruženja ne isključuje potrebu za primarnim društvenim vezama. Štaviše, nepostojanje mogućnosti da se održavaju porodične veze i prijateljstva može biti znak socijalne isključenosti i u najrazvijenijem institucionalnom okruženju. Međutim, oslanjanje prvenstveno na užu zajednicu i nepriustupanje institucijama je definitivni znak ograničenja izbora i ograničenih opcija za humani razvoj. Moguće je da se u procesu promena zajednice konstituišu oko različitih ciljeva, normi i vrednosti, što stvara potencijal suprotstavljenosti između njih, bilo horizontalno (npr. dve etničke zajednice ili dve regionalne zajednice) ili vertikalno (suprotstavljenost između nećijih porodičnih i širih političkih ciljeva i vrednosti). Stvaranje okruženja za skladan humani razvoj podrazumeva usklađivanje različitih nivoa reprodukcije društvenog života i stvaranje mehanizama za prevazilaženje pomenutih protivrečnosti. Institucije koje su orijentisane na humani razvoj i socijalnu uključenost obezbeđuju resurse, donose zako-

ne i sprovode politike koje optimiziraju dobrobit u jednoj zajednici. Ujedno, one stvaraju referentni okvir u kojem pojedinci mogu da prevaziđu i one protivrečnosti koje se iskazuju na mikro nivou, u njihovoj individualnoj svakodnevnici. Drugim rečima, država mora da zaštiti sva individualna i kolektivna prava svojih građana i da im omogući ponudu ili sama pruži usluge koje će omogućiti razvoj njihovih sposobnosti da individualnom akcijom ostvare uključivanje u zajednicu.

Socijalni, kulturni i drugi neekonomski determinizmi ljudskog ponašanja traže diferenciran pristup konceptu koji je temeljac dominantnog tumačenja savremenog kapitalizma, a to je koncept slobode izbora. Naime, veruje se da pojedinac može postupati racionalno i da mnoštvo takvih postupanja može generisati opštu dobrobit samo ako pojedinci mogu ispoljavati slobodu u izboru radnih mesta, dobara, poslovnih partnera, organizacija u koje se udružuju, gradova i zemalja u kojima žive, itd. Jačanje globalizacijskih procesa je ovaj koncept proširilo u geografskom, kulturološkom i političkom smislu. Maksimizacija korisnosti se može postići samo ako su svi resursi slobodno dostupni svim članovima društva. Zbog ovoga su ideje političke demokratije i pravne države tesno povezane sa idejom slobodne tržišne privrede. U ovom kontekstu posebno nas interesuje mogućnost pristupa podsystemima koji temeljno utiču na humani razvoj, a to su zdravstvo, obrazovanje i socijalna zaštita. Siromaštvo je jedan od glavnih uzroka ograničavanja slobode izbora. Ono često nije rezultat samo nejednakog truda ili nejednakih sposobnosti pojedinaca, nego je i sistemski generisano kroz reprodukciju socijalnih nejednakosti i opstruira maksimalan razvoj i optimalnu alokaciju ljudskih resursa. Još je problematičnije to što se u nekim državama siromaštvo javlja kao sistemski problem i uspostavlja se ciklus reprodukcije siromaštva.

Sve ovo jasno upućuje na zaključak da se osim o individualnim slobodama i pravima mora razmišljati i o socijalnoj pravdi. Razlozi za to ne moraju biti samo humanističke prirode, oni mogu biti sasvim utilitarni i pozivati se na racionalnost, ovaj put na makro nivou, u upravljanju podsystemima (finansijskim, privrednim, obrazovnim, zdravstvenim, itd.). I ovde treba biti realan: ne misli se na to da je realno moguće onemogućiti da svi ispodprosečno sposobni potomci bogatih i uticajnih roditelja dospeju na visoke socijalne položaje. Pre se misli na to kako da se deci prosečnih i nadprosečnih sposobnosti iz siromašnih, teritorijalno izolovanih ili kulturno izolovanih porodica omogući da te sposobnosti razviju i uobličie tako da jednog dana budu maksimalno iskorišćene u privredi i društvu i time poboljšaju uslove za rast privrede i razvoj zajednice. I više od toga, deca sa invaliditetom treba takođe da imaju mogućnost da doprinesu društvu. Da bi se ovaj efekat postigao, ključne su investicije u održivost i kvalitet zdravstvene zaštite i sistema obrazovanja. Maksimalan razvoj na planu obrazovanja se postiže ulaganjem još u predškolski sistem. Siromašni pojedinci i njihove porodice to ne mogu učiniti sami zbog nedostatka finansijskih sredstava ili nedostatka svesti o korisnosti i značaju takvog postupanja, a teško da će o tome na vreme voditi računa i preduzeća, bilo javna ili privatna, vodeći se logikom racionalnog ekonomskog postupanja. Zato je ovde potrebna jaka uloga države u izgradnji

i upravljanju obrazovnim sistemom. Ona mora prikupiti i alocirati finansijske resurse, ali i graditi institucionalne kapacitete, kontrolisati i razvijati kvalitet programa, garantovati ravnopravnost pristupa svoj deci. Da li će se finansiranje ovakvog pristupa postići čvršćom poreskom politikom ili oslanjanjem na socijalno odgovorno poslovanje može biti pitanje optimalnog javnog upravljanja (mada je, ruku na srce, češće pitanje ideološkog opredeljenja), ali svakako mora postići zahtevani cilj.

Pošto u Srbiji, kao i u većini zemalja CIE, treba u kratkom roku uskladiti mnogo protivrečnosti, logično je da državne institucije ne mogu lako postizati najbolja rešenja. Institucije koje će realizovati ovakve politike, pogotovo u društvu koje prolazi kroz korenite promene, moraju biti fleksibilne i spremne na korekcije i unapređivanje politika. Zbog etničke i kulturne raznolikosti stanovništva, sećanja na nedavne ratne sukobe, velikih regionalnih razlika u razvijenosti i privredne strukture koja se rasteže od premodernih (poljoprivrednici sa malim i slabo opremljenim gazdinstvima) do postmodernih elemenata (kvartarni sektor), u Srbiji je potreba za fleksibilnim i otvorenim institucijama još naglašenija nego u većini zemalja CIE.

Sloboda, izbor i socijalna uključenost su rezultat individualne akcije pojedinca, kolektivnih akcija različitih društvenih grupa i nastojanja države da pojedincima kroz delovanje institucija otvara prilike za slobodan izbor i stvara mogućnosti za jačanje individualnih sposobnosti za slobodno delovanje. Imajući ovo na umu istražićemo socijalne usluge i društveni život u Srbiji. Socijalne usluge će biti prikazane i sa strane ponude i sa strane upotrebe. Zanima nas koliko su u Srbiji razvijene socijalne usluge kao što su obrazovanje, zdravstvena nega i socijalna zaštita i kakve opcije za humani razvoj one nude, kao i kakve su mogućnosti i prepreke za njihovo korišćenje. Društveni život će biti analiziran preko koncepta socijalnog kapitala, gde će se praviti razlika između vezujućeg (bonding), premošćavajućeg (bridging) i povezujućeg (linking) socijalnog kapitala. Ovde želimo da vidimo koliko ljudi neguju društvene veze sa prijateljima i rodbinom, ali i sa drugim ljudima u užoj i široj zajednici. Interesuje nas koliko njihove društvene realnosti se reprodukuju kroz institucije, a koliko kroz društvene mreže.

5.2. Ko i kako je isključen? Socijalni i kulturni profil isključenih

U ovom delu izveštaja će biti prikazan profil onih koji su isključeni iz socijalnih usluga i društvenog života. Obratićemo pažnju na grupisanje isključenih pojedinaca oko određenih individualnih, društvenih i kulturnih karakteristika (kao što su pol, etničko poreklo, državljanstvo, itd.). Što se tiče isključenosti iz socijalnih usluga, proverićemo svaki sektor pojedinačno, a tamo gde nam podaci iz istraživanja omogućuju i višestruku uskraćenost da bismo otkrili potrebu za složenijim oblicima podrške.

Zdravlje i zdravstvena zaštita

U analizama zdravstvenog stanja se ističe da je direktni doprinos medicinskih usluga, u smislu poboljšanja zdravlja stanovništva oko 10%, dok je ostalih 90% rezultat drugih pro-

cesa.¹⁸ Glavne odrednice zdravlja u korelaciji su sa uslovima života, faktorima okruženja, stilom života i biološkim faktorima kao što su starost, pol i nasledni faktori. Faktori kao što su stambeni prostor, kvalitet ishrane, obrazovanje, radni uslovi, kvalitet vode i sanitarni uslovi, uslovi prevoza, fiskalna regulativa i politika socijalne pomoći, često imaju snažniji uticaj na zdravlje stanovništva, nego što ga ima sam zdravstveni sektor.¹⁹ O ovim kontekstualnim faktorima ima reči u drugim delovima ovog izveštaja. Ovde obraćamo pažnju na sistem zdravstvene zaštite kao faktor isključenosti pojedinaca u Srbiji.

Istraživanje zdravlja stanovnika Srbije iz 2006. godine je pokazalo da su neki parametri kvaliteta zdravstvene usluge poboljšani. Svog lekara opšte medicine je imao svaki drugi stanovnik Srbije, što je više u odnosu na 43% iz 2000. godine (Studija o životnom standardu, 2008). Broj stanovnika na jednog lekara je 2008. godine iznosio 356, što je nešto bolje nego 369 u 2005. godini (Opštine u Srbiji, 2005 i 2009, RZS). Dostupnost lekova je povećana jer je 2006. 54% odraslih stanovnika koristilo lekove preko recepta za razliku od 39% 2000. godine. Zadovoljstvo pruženim zdravstvenim uslugama, posebno ukupnim bolničkim lečenjem je poraslo sa 60% 2000. godine na 73% 2006. godine. Konačno, i stanovništvo je počelo postepeno da menja zdravstvene navike, tako da je učestalost pušenja duvana smanjena sa 41% u 2000. godini na 34% u 2006. godini²⁰. Udeo troškova za zdravstvenu zaštitu u ukupnoj potrošnji domaćinstva je opao sa 5,4% u 2002. godini na 4,5% u 2007. godini. (Studija o životnom standardu, 2008).

Međutim, dok je korišćenje zdravstvenih usluga u opštoj populaciji poraslo sa 30% na 35%, ono je bilo manje u ranjivim kategorijama stanovništva: 24% među siromašnima, 26% među zdravstveno neosiguranima, 22% među nezaposlenima i 25% među Romima. Važni razlozi za nekorišćenje zdravstvenih usluga za ove kategorije stanovnika su nedostatak novca i udaljenost zdravstvene ustanove. Zdravstvene usluge privatne prakse nisu dostupne građanima koji se nalaze ispod linije siromaštva.

Prema anketi o životnom standardu iz 2007. godine 6% ispitanika nije bilo zdravstveno osigurano. Ali, ova anketa nije gotovo uopšte obuhvatila neke izrazito ugrožene grupe stanovnika Srbije kao što su Romi, izbeglice i interno raseljena lica. Kada se i ova lica uzmu u obzir, procena je da osiguranjem nije obuhvaćeno oko 1,2 miliona stanovnika Srbije. Ovo ne znači da im je uskraćena usluga zdravstvene zaštite, jer je to pravo u Srbiji univerzalno, ali po mnogim izveštajima može da znači da im je pristup uslugama otežan. Među

18 Dahlgren G., The Need for Intersectoral Action for Health. The European Health Policy Conference: Opportunities for the Future, WHO Regional Office for Europe, Copenhagen, 5-9. decembra 1994., str. 18., preuzeto iz Izveštaja o humanom razvoju Bi H, 2007

19 WHO, Health 21 - Health for All in 21st Century, Regionalni ured WHO, Copenhagen, 2000., preuzeto iz Izveštaja o humanom razvoju Bi H, 2007

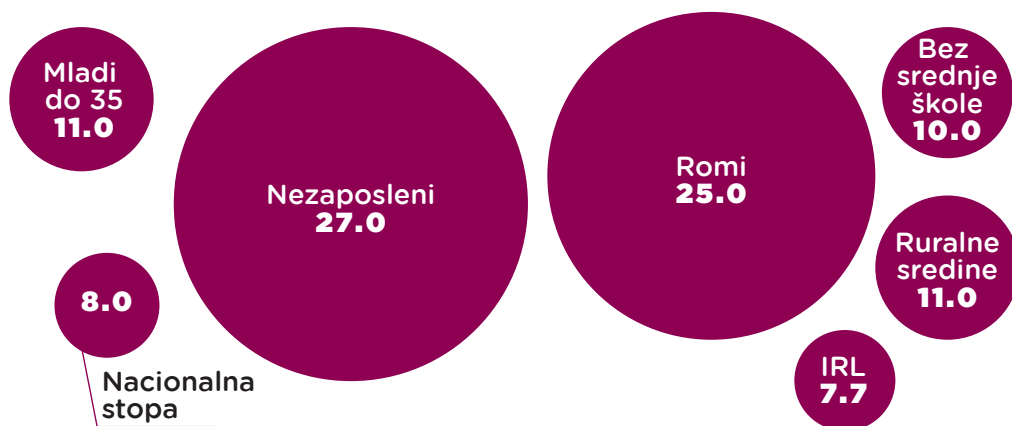
20 Prema podacima instituta Batut proporcija svakodnevnih pušača među populacijom starijom od 15 godina u Srbiji u 2006 je bila 26,2%, što je na nivou evropskog proseka. Dostupno na <http://www.batut.org.rs/>

domicilnim stanovništvom bez zdravstvenog osiguranja su značajno više bili stanovnici ruralnih područja (10%), kao i oni ispod linije siromaštva (14%). Proporcija neosiguranih je veća od proseka i među nezaposlenima i pogotovo među Romima.

Podaci iz Ankete o socijalnoj isključenosti pokazuju da je situacija sa zdravstvenim osiguranjem donekle pogoršana. Prema ovoj anketi, na nacionalnom nivou krajem 2009. godine je 8.1% onih koji nemaju zdravstveno osiguranje. Ta proporcija je slična i u poduzroku interno raseljenih lica (7.7%), što potvrđuje nalaze ranijih istraživanja (Cvejić, Babović, 2008) da su IRL u pogledu ovog oblika socijalne uključenosti izjednačena sa domicilnim stanovništvom. Situacija je, međutim, znatno lošija među Romima. Prema navedenoj anketi, čak 24.7% Roma nema zdravstveno osiguranje. Poseban problem predstavlja to što slična zastupljenost zdravstvenog osiguranja postoji i među osobama koje su anketarima prijavile dugotrajnu bolest ili invaliditet koji ih ograničavaju u aktivnostima. U nacionalnom uzorku zdravstveno osiguranje nema 9% takvih osoba, među IRL 6,1%, a među Romima 22,2%. Osobe koje nemaju zdravstveno osiguranje su nešto češće sa niskim obrazovanjem (blizu 10% među onima koji nemaju srednju školu) i iz ruralnih sredina (oko 11% nasuprot oko 6% u gradovima), ali, nasuprot tipičnom očekivanju, nisu stare, nego mlade (oko 11% među mlađima od 35 godina) i nezaposlene (čak 26.6% nezaposlenih tvrdi da nema zdravstveno osiguranje). Ovakvoj slici iz nacionalnog uzorka je slična i slika iz poduzorka IRL, ali je kod Roma situacija drugačija. Tamo zaposleni i neaktivni češće nemaju zdravstveno osiguranje nego nezaposleni, a učešće ovakvih osoba se relativno ravnomerno raspoređuje po starosnim grupama, kao i u gradovima i selima.

Grafikon 5.1.

Neposedovanje zdravstvenog osiguranja, u %

Obrazovanje

Mreža osnovnih škola u Srbiji je raširena, ali vrlo neravnomerno raspoređena i nefleksibilna u odnosu na migratorna kretanja. Tako u Srbiji osnovne škole postoje u oko 70% naselja, ali 60% od toga su seoske škole koje pohađa svega 10% učeničke populacije. Osnovnim obrazovanjem je školske 2005/06 bilo obuhvaćeno 98,41% dece odgovarajućeg uzrasta, a stopa odustajanja je bila 0,36%. Stopa završavanja je 95%. Prema anketnim podacima iz 2007. godine među siromašnim porodicama 12% dece nije bilo u obrazovnom sistemu, dok je 2002. godine taj procenat bio 6.

Najveći procenat siromašnih 2002. i 2007. godine je bio kod porodica gde je nosilac domaćinstva bez ili sa nepotpunom osnovnom školom (67%, odnosno 41%). Bez srednjeg obrazovanja je 37% nezaposlenih.

Obuhvat predškolskim obrazovanjem u siromašnim porodicama je svega 7%, a među romskim porodicama još lošiji – 4%. Obuhvat je povećan od kada je ova godina pripreme za osnovnu školu postala obavezna (a besplatna) i dostigao je 87%. Međutim, među domaćinstvima čija je glava niskog obrazovanja proporcija dece odgovarajućeg uzrasta koja pohađaju obavezno predškolsko obrazovanje je 57%, a među siromašnim domaćinstvima 51%. Među romskom decom ta proporcija je 45%.

Prema Anketi o životnom standardu iz 2007. godine, sva deca iz IRL porodica i sva deca sa invaliditetom su bila integrisana u obrazovni sistem. Najveći procenat dece koja nisu u obrazovnom sistemu je bio iz romskih porodica (21.6%), siromašnih porodica (11,8%) i nedovoljno obrazovanih porodica (4.4%), što je znatno više od nacionalnog proseka od 1.6%. Između 2002. i 2007. godine povećao se broj dece sa sela koja nisu uključena u obrazovni sistem (sa 1.5% na 2.4%). Ovu grupu najvećim delom čine deca iz Zapadne i Centralne Srbije i iz Vojvodine.

Procenat obuhvata srednjim obrazovanjem mladih iz romskih naselja je svega 10,2% (istraživanje MICS 3, 2005). Kao i kod osnovnog obrazovanja uočava se da su trendovi ovde lošiji za decu iz domaćinstava gde je glava niskog obrazovanja, iz siromašnih porodica, među Romima. U ovakvim domaćinstvima su češći i slučajevi da deca prekinu srednje školovanje. Stopa odustajanja od srednjeg obrazovanja se povećala od 2005-2008 sa 14,3% na 17,2%. Ova stopa je među IRL i seoskom decom viša od nacionalne stope (Napredak u realizaciji Milenijumskih ciljeva razvoja u Srbiji: 42).

Iako je od 2002. do 2007. godine došlo do vidnog porasta obuhvata visokim obrazovanjem u Srbiji, razlike u obuhvatu između različitih društvenih grupa i dalje su prisutne. Iako se povećao i broj studenata romske nacionalnosti, oni još uvek čine 0.06% ukupne studentske populacije. Među siromašnim porodicama je samo 14% dece uzrasta 19-24 godine koja studiraju, dok je ta proporcija na nacionalnom nivou 39%. Ova proporcija među porodicama sa nižim obrazovanjem je 19%, a među primaocima materijalnog obezbeđenja porodice (MOP) 0,8%. Ipak, čini se da je trend povoljan, jer je povećanje učešća studenata bilo najveće upravo među slabije obrazovanim porodicama, a porast je zabeležen i među siromašnim porodicama.

Zanimljivo je pogledati i mogućnosti obrazovanja nacionalnih manjina, pošto one u Srbiji čine 17,14% stanovništva. Obrazovanje nacionalnih manjina ostvaruje se na maternjem jeziku, dvojezično ili na srpskom jeziku uz izučavanje maternjeg jezika sa elementima nacionalne kulture. U 2005/06 školskoj godini bilo je 247 osnovnih škola u kojima postoje odeljenja sa nastavom na jezicima nacionalnih manjina, sa 33.415 učenika. Takođe, postojale su i 42 srednje škole sa 9.675 učenika. U školama za specijalno obrazovanje (osnovnim i srednjim) bilo je 1.418 učenika iz manjinskih grupa. Broj Roma bez završene osnovne škole je 63%, dok je svega 0,9% Roma steklo više ili visoko obrazovanje! Različita istraživanja pokazuju da je sistemom obrazovanja obuhvaćeno oko 20% romske dece, da 30-40% upisanih ne pređe u peti razred, kao i da u specijalnim školama Romi čine većinu. U ovoj pojavi leži duboki koren siromaštva i socijalne isključenosti Roma. Zato je dobro da je obuhvat osnovnim obrazovanjem dece iz romskih porodica povećan sa 56% na 73% između 2002. i 2007. godine, kao i da je smanjeno njihovo učešće u školama za decu sa smetnjama u razvoju sa 8% na 6% u istom periodu.

Ali, osim obuhvata obrazovanjem, važan je i kvalitet usluge. Ova dimenzija je u anketi ispitivana tako što su ispitanici oceljivali stepen ozbiljnosti određenih problema u školi koju pohađaju oni ili njihovo starije dete²¹. Najpre treba naglasiti da ne postoji ni jedan od pobrojanih problema za koji je više od 10% kvalifikovanih ispitanika (iz domaćinstava u kojima ima dece školskog uzrasta) reklo da ga nema u njihovoj školi, što samo po sebi govori o percepciji kvaliteta školovanja. Da bismo konciznije pokazali odgovore ispitanika konstruisali smo skalu problema, a iz nje izveli i indikatorsku varijablu koja je ukazivala na značajno prisustvo problema u školama²². Na postojanje ozbiljnih problema je ukazalo gotovo pola kvalifikovanih ispitanika: 47% u nacionalnom uzorku, 41% u poduzorku Roma i 43% u poduzorku IRL. Tipično, ispitanici romske nacionalnosti su ređe ukazivali na postojanje problema sa kvalitetom obrazovanja, opremljenošću ili bezbednošću, ali su znatno češće nego ostali ukazivali na etničku netoleranciju među decom (48% u odnosu na 29% među IRL i 21% u nacionalnom uzorku) i na diskriminaciju od strane nastavnika/učenika (28% u odnosu na 21% među IRL i 22% u nacionalnom uzorku).

21 Pobrojani su sledeći problemi: nizak kvalitet obrazovanja, školski materijal i sredstva su u lošem stanju, nasilje, maltretiranje, droga, disciplina u učionici, društveni pritisak među učenicima da se bude popularan/a, etnička netolerancija među decom, diskriminacija od strane nastavnika/učenika, kriminal i nasilje u školskom okruženju, nešto drugo.

22 Najpre smo sve moguće odgovore sa petostepene skale sveli na diotomnu varijablu, gde su odgovori 'veoma ozbiljan problem' i 'donekle ozbiljan' davali indikaciju prisustva problema, a ostali odgovori ukazivali da problema nema ili su veoma mali. Potom je odabrano 7 od 10 nabrojanih problema (nizak kvalitet obrazovanja, školski materijal i sredstva su u lošem stanju, nasilje, droga, društveni pritisak među učenicima da se bude popularan/a, etnička netolerancija među decom, diskriminacija od strane nastavnika/učenika) i od njih je konstruisan kompozitni indeks. Konačno, i taj kompozitni indeks je transformisan u indikatorsku varijablu tako što je skor od tri i više problema tretiran kao postojanje ozbiljnih problema u školi.

Inače, najčešće primedbe u nacionalnom uzorku su bile na drogu u školama (54%), nasilje (46%) i društveni pritisak među učenicima da se bude popularan/a (41%). U odnosu na prosečnih 47% ispitanika koji su prijavili ozbiljne probleme u školama, znatna regionalna odstupanja su zabeležena u Istočnoj i Zapadnoj Srbiji, gde je prisustvo problema još češće (62%, odnosno 54%) i u Centralnoj Srbiji gde su problemi ređi (35%). Kao što se i moglo očekivati, problemi u školama su češći u gradu (53%) nego u selu (40%). Konačno, incidenciju ozbiljnih problema u školama su češće prijavljivali ispitanici koji se nalaze iznad linije siromaštva (47%), nego oni koji su ispod nje (28%).

Grafikon 5.2.

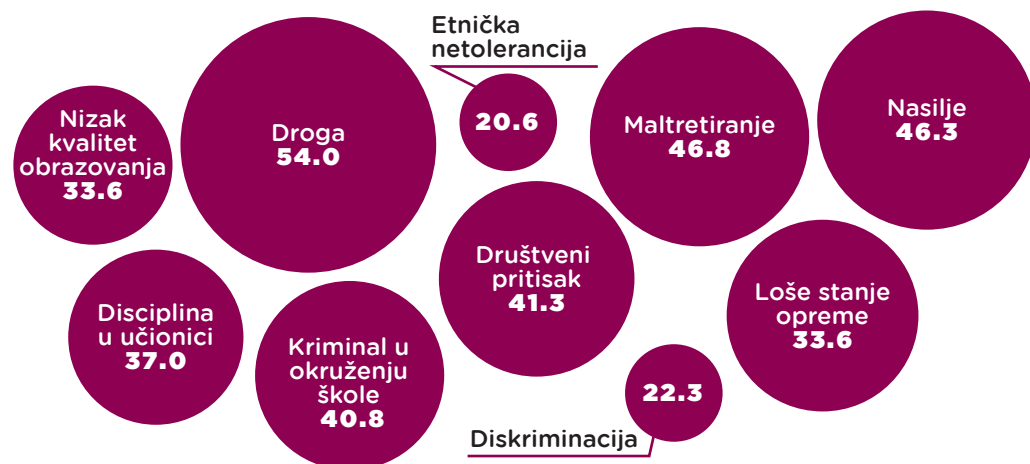
Prisustvo ozbiljnih problema u školama, kompozitni indeks, u %

Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti, 2009.

Grafikon 5.3.

Prisustvo pojedinačnih problema u školama, nacionalni uzorak, u %

Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti, 2009.

Možemo, dakle, zaključiti da, iako je obuhvat osnovnim i srednjim obrazovanjem prilično visok, postoje ozbiljni problemi sa kvalitetom usluge obrazovanja u više dimenzija. Droga i nasilje su glavni problemi, mada ima dosta primedbi i na kvalitet programa i opremljenost škola. Za romsku decu se na sve ovo nadovezuje i slab obuhvat, etnička distanca i diskriminacija.

Socijalna zaštita

U Srbiji je 2008 godine bilo 139 Centara za socijalni rad (Analiza izveštaja o radu centara za socijalni rad u Srbiji, 2009)²³. U poslednjih nekoliko godina su preduzimane aktivnosti na podizanju kapaciteta ovih ustanova, ali su teškoće u finansiranju i dvostruka nadležnost (republika i opština) otežavale taj proces. Ipak, vidno je da su centri intenzivirali svoje aktivnosti. Iako je ukupan broj zaposlenih u CSR u Srbiji bio približan u poslednjih nekoliko godina, oko 3.000, broj korisnika usluga se povećavao, od 354.519 u 2002. godini na 516.907 u 2008. Ovo nije plod pogoršanja ekonomske situacije, jer je siromaštvo od 2002 – 2007. godine opadalo, nego plod unapređenja funkcija CSR. Ovo se vidi i po tome što je procenat korisnika socijalne zaštite 2008. bio veći u razvijenijoj i bogatijoj Vojvodini (8,2%), nego u Centralnoj Srbiji (6,8%). Ono što je bitno je da broj korisnika MOP nije značajno uvećan, nego je porastao broj korisnika finansijske pomoći koju pruža lokalna samouprava i broj korisnika nefinansijskih oblika pomoći (npr. broj korisnika usluge pomoći u kući je od 2002. do 2008. porastao za 4,3 puta, na 9.183).

Od 2002. do 2007. godine bitno je porasla sposobnost srpske države da kroz redovno finansiranje preuzme funkciju socijalne zaštite siromašnih građana, jer je znatno poraslo oslanjanje siromašnih građana na institucionalizovane programe zaštite, a opalo oslanjanje na humanitarnu pomoć. Ne samo da je proporcija siromašnih u Srbiji smanjena sa 14% u 2002. na 6,6% u 2007. godini, nego je i proporcija siromašnih domaćinstava koja su bila uključena u socijalne programe povećana za 12,4%. U programu naknade za tuđu negu i pomoć povećanje broja korisnika među siromašnima je iznosilo 118,2%, broj korisnika programa zaštite veterana i ratnih invalida je povećan za 250%, korisnika materijalnog obezbeđenja porodice 83%, dečjeg dodatka 29,9%, roditeljskog dodatka 66,7%. Na drugoj strani, broj siromašnih domaćinstava koja koriste humanitarnu pomoć se smanjio, udeo ovakvih domaćinstava je opao za 94,3% u odnosu na 2002. Poređenje anketnih podataka iz ove dve godine pokazuje da su programi socijalne pomoći prvenstveno usmeravani ka siromašnim domaćinstvima. Međutim, obuhvat domaćinstava ovim programima je bio znatno povoljniji 2007. u odnosu na 2002. godinu. Porasla je proporcija primalaca socijalne pomoći među onih 6,6% domaćinstava koja su ispod linije siromaštva, a opala proporcija primalaca u najnižem kvintilu potrošnje (preko koje je mereno siromaštvo), što govori da je poboljšana targetiranost programa. Prema rezultatima ankete iz 2007. danjima kroz socijalne programe siromašnim domaćinstvima se finansira u proseku blizu

²³ U nekoliko opština je CSR pokrивao uslugama i jednu ili više susednih/ gradskih opština.

jedne četvrtine ukupnih sredstava za potrošnju. I ovo je 5 procentnih poena više u odnosu na 2002. što govori o povećanju efikasnosti socijalnih programa. (Studija o životnom standardu, 2008)

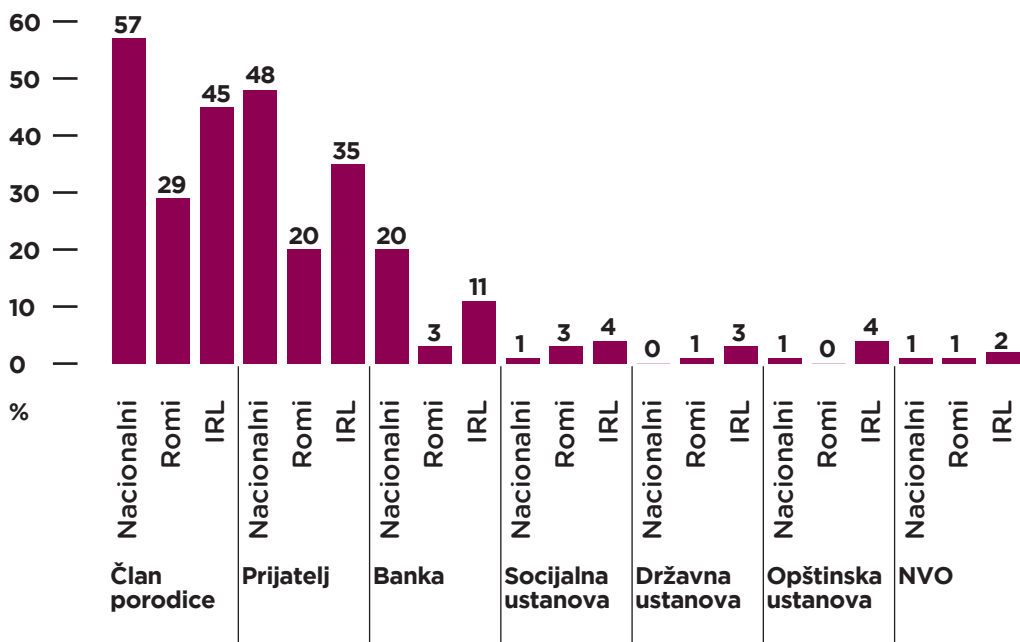
Socijalni kapital

Socijalni kapital kao okosnica društvene kohezije u Srbiji doživljava suštinsku transformaciju u poslednjih 20-ak godina. U periodu socijalizma, socijalni kapital je bio zasnovan na dirigovanoj društvenoj solidarnosti u ideološkoj formi ekonomskog egalitarizma i jugoslovenskog unitarizma. U Srbiji on je realno reprodukovano kroz dva modela: tradicionalni familijarizam i lokal-patriotizam ruralne i provincijalne Srbije i socijalistički kosmopolitizam i internacionalizam kuturne elite i jednog dela srednje klase. Iz ove raspolućenosti ušlo se u novu kojom su dominirali veliki društveni pokreti: nacionalistički/populistički, koji je negovao tradicionalne vrednosti i načine povezivanja, i građanski, koji je podsticao osnivanje organizacija civilnog društva i isticao kulturnu raznovrsnost i toleranciju. Ovakva dva oblika socijalnog kapitala su predstavljala realni socijalni supstrat za razvoj dva različita modela institucionalnog ustrojstva, autoritarni, u kojem su institucije bile vertikalno organizovane i pre svega služile kao transmisija komandi iz političkog vrha ka izvršiocima naloga i demokratski koji se orijentisao ka horizontalno organizovanim institucijama usmerenim ka fleksibilnom i efikasnom funkcionisanju. Tek od 2002. ovaj drugi model je postao normativni standard ka kojem ceo sistem ide teškim korakom. Osovnu teškoću predstavlja upravo slabost neformalnih institucija poverenja, reciprociteta i ograničene solidarnosti (Štulhofer, 2000). One traže širenje društvenog povezivanja od vezujućeg ka premošćućem i povezujućem kapitalu, a to je proces za koji je potrebna temeljnija i dugotrajnija izmena kulturnog okvira.

Podaci iz Ankete o socijalnoj isključenosti pokazuju da danas većina građana Srbije ima redovne društvene kontakte sa bliskim osobama. Ipak, ti kontakti su pre svega okrenuti ka članovima porodice, a što je slabija emocionalna vezanost, slabiji je i intenzitet kontakata. Slobodno vreme sa članovima uže i šire porodice barem nekoliko puta mesečno provodi 90% građana Srbije. Redovne kontakte sa prijateljima održava 81% ispitanika iz nacionalnog uzorka, dok se sa komšijama redovno druži 76%. Malo odstupanje od ovakvog modela postoji kod IRL, na način da se oni nešto češće druže sa komšijama (86%) nego sa prijateljima (71%). Mera subjektivnog osećaja neposredne socijalne povezanosti iskazana preko odgovora na pitanje da li ispitanik/ca ima bliske prijatelje, pokazuje da su dve marginalne društvene grupe koje su posebno analizirane preko poduzoraka, Romi i IRL, nešto slabije integrisane od nacionalnog proseka. Naime, u nacionalnom uzorku je procenat osoba koje su izjavile da imaju bliske prijatelje 87%, dok je ta brojka u poduzorku Roma 71%, a u poduzorku IRL 75%. S druge strane, kada su ipitanici stavljeni pred pretpostavku da im je hitno potrebna manja finansijska podrška (500 evra), veliki broj njih nisu prepoznali ni jedan način da ovakvu podršku pronađu. Takvih je u nacionalnom uzorku 17%, među IRL 33%, a među Romima čak 57%. Najčešći izvor ovakve

podrške za ispitanike iz nacionalnog uzorka su članovi porodice (57%), prijatelji (48%), ili banka (20%), dok se ostali oblici podrške, kao što su poslodavci, lokalne ili nacionalne institucije, socijalne institucije, udruženja) javljaju retko (u 2-3% slučajeva). I ovako mereno, IRL i Romi imaju slabiji socijalni kapital. Obe grupe imaju manje prilike da se oslone na članove porodice ili prijatelje kada im je potrebna finansijska pomoć, znatno manje i na banku. Neku meru kompenzacije čini to što ove dve grupe u ovakvoj situaciji češće mogu da se oslone na socijalne ili opštinske ustanove, ili na NVO, ali to se odnosi na svega 2-3% procenta ispitanika Roma i IRL.

Grafikon 5.4.
Izvori podrške u slučaju hitne finansijske potrebe, u %

Izvor: Anкета o socijalnoj isključenosti, 2009.

Zanimljivo je da i postojanje bliskog prijateljstva varira regionalno, od 84% u Centralnoj Srbiji, do 92% u Južnoj i Zapadnoj Srbiji, ali, suprotno očekivanjima, ne varira s obzirom na tip naselja, tj. podjednako je zastupljeno u gradovima i na selu. Slabljenje prijateljskih veza raste sa starošću, tako da su lica koja nemaju bliskih prijatelja češća među starim i neaktivnim osobama. Vrlo je upadljiv podatak da bliske prijatelje nema duplo više onih koji su siromašni (22%) nego onih koji se nalaze iznad linije siromaštva (10%).

Prisustvo premošćujućeg socijalnog kapitala (veze sa ljudima koji su drugačiji od nas) je mereno preko postojanja bliskih prijatelja koji imaju neku od osobina koje bi mogle znatno da ih razlikuju od ispitanika. Odabrano je 8 osobina relevantnih za realni socijalni

kontekst Srbije i od njih je konstruisana indikatorska varijabla koja ukazuje na prisustvo/odsustvo premošćujućeg kapitala²⁴. Izmereno je da oko 56% ispitanika iz nacionalnog uzorka raspolaže dovoljnim premošćujućim kapitalom i da ta proporcija nije mnogo manja ni među Romima (54%) i IRL (51%). Regionalna varijacija je znatna, od 38% u Južnoj Srbiji do čak 70% u Vojvodini, što se može objasniti većim stepenom etničkih, verskih, socijalnih i ekonomskih razlika između ova dva regiona. Beograd je na nivou nacionalnog proseka. Razlike nisu pronađene s obzirom na tip naselja ili pol ispitanika, ali postoje kada se gleda prema stepenu obrazovanja i aktivnosti ispitanika – obrazovaniji i aktivni ispitanici (nezaposleni i pogotovo zaposleni) češće imaju premošćujući socijalni kapital. Shodno prethodnom, ovaj oblik socijalnog kapitala je najslabiji među najmlađim i najstarijim ispitanicima. Razlika između siromašnih i onih koji to nisu nije značajna u ovom smislu.

Konačno, što se tiče povezujućeg socijalnog kapitala, on je meren pitanjem o tome da li ispitanici imaju prijatelja koji ima političku moć. Kao što se i može očekivati, prisustvo ovog oblika socijalnog kapitala je najslabije. U nacionalnom uzorku onih koji imaju politički moćne prijatelje je 16%, dok je među Romima i IRL takvih po 10%. Povezujući socijalni kapital je najjači u najrazvijenijem regionu, Beogradu, gde je postojanje prijatelja koji imaju političku moć prijavilo 23% ispitanika, a najslabiji u Zapadnoj Srbiji, gde je takvih 10%. Razlika između urbanih i ruralnih naselja je na granici statističke značajnosti (18% prema 14%), ali je upadljiva između onih koji imaju visoko obrazovanje (30%) i slabo obrazovanih (12%) i zaposlenih (20%) i neaktivnih (10%). U ovoj formi socijalnog kapitala se razlikuju i siromašni i oni koji su iznad linije siromaštva, jer je među prvima on prisutan u 10% slučajeva, a među drugima u 20% slučajeva.

Iz predočenih nalaza vidimo da znatan broj građana Srbije ne raspolaže ni osnovnim, povezujućim oblikom socijalnog kapitala, a da socijalna povezanost opada u modernijim oblicima socijalnog kapitala. Primetne su velike regionalne i socijalne razlike, tako da se može reći da je nivo socijalnog kapitala veći u razvijenijim regionima (Vojvodina i naročito Beograd) i među obrazovanijim, aktivnim i bogatijim građanima.

5.3. Zašto su isključeni? Pokretači i procesi isključivanja

Da bismo preporučili odgovarajuće mere podrške humanom razvoju pogledaćemo kako je stanje sa najvažnijim makro agensima socijalnog isključivanja. Želimo da otkrijemo koliki deo problema leži u lošim zakonima i pravilima, koliko u slabosti institucija, a ko-

²⁴ Ovih 8 osobina bliskog prijatelja su: invaliditet, znatno veće bogatstvo od ispitanikovog, znatno veće siromaštvo od ispitanikovog, različita etnička pripadnost, različita veroispovest, HIV ili AIDS, homoseksualnost, znatno velika razlika u godinama. Od ovih osam varijabli je konstruisan kompozitni indeks koji je potom pretvoren u indikatorsku varijablu tako što je svako ko je naveo da ima bliskog prijatelje sa najmanje 3 od navedenih osobina tretiran kao da poseduje premošćujući kapital.

liko u drugim faktorima (npr. krizne situacije, delovanje pojedinaca itd.) koji sprečavaju društveno isključene da ostvaruju postojeća prava i ponuđene usluge. Postoji više koraka koje jedna osoba treba da načini da bi stigla do podrške koja joj treba, kao što je pribavljanje informacije o ponuđenoj usluzi i uslovima za njeno dobijanje, obraćanje pružaocu usluge na odgovarajući način (priprema dokumentacije, poštovanje rokova, itd.), redovno korišćenje usluge... Na svakom od ovih koraka mogu se pojaviti problemi koji u krajnjoj instanci proizvode isključenost i ugrožavaju humani razvoj.

Što se tiče zakona, kao što je opisano u uvodnom delu ovog poglavlja, značajne promene su započete u mnogim područjima socijalnog staranja, kao što su socijalna zaštita, penzijsko osiguranje, zdravstvena zaštita, obrazovanje... Ove promene su uokvirene u odgovarajućim zakonima, strategijama i akcionim planovima. Mnogi od ovih zakona i strategija su redefinisani od 2000. na ovamo da bi se usvojile lekcije koje su naučene u međuvremenu i da bi se istakla potreba za intersektorskim pristupom u unapređenju socijalnog uključivanja (npr. povezivanje zdravstvene zaštite sa obrazovanjem za ranjive kategorije stanovništva kao što su Romi, ili povezivanje socijalne zaštite sa aktivnim merama zapošljavanja, itd.). U ovom području samo neki manji pokretači isključenosti su aktivirani samim zakonima (npr. prevelika uslovljenost novčanih transfera u socijalnoj zaštiti).

Druga komponenta socijalnih usluga zahvaćena reformama je bila izgradnja institucionalnih kapaciteta. Ovo je mesto sa kojeg stiže najviše problema sa socijalnim uključivanjem. Uopšteno govoreći, problem nije u fizičkoj dostupnosti usluga (osim već pomenutog problema fizičkih barijera za osobe sa invaliditetom), nego pre svega u tome što mnogi dobri zakoni i akcioni planovi nisu primenjivani u praksi. Proces decentralizacije podrazumeva da će mnoge socijalne usluge biti u nadležnosti lokalne administracije i finansirane kroz lokalni budžet. Međutim, preduslovi za održivost novih institucionalnih rešenja i mera politike nisu dovoljno razvijeni. Postoji opšti problem nedostatka finansijskih sredstava koji je narastao u tekućoj ekonomskoj krizi. Drugi problem je mala sposobnost lokalnih administracija da uspešno upravljaju resursima potrebnim za inkluzivni razvoj na svom području. Samo deo problema je finansijske prirode, dok drugi deo leži u nedostatku znanja i inicijative da se postave procedure za uspešno socijalno uključivanje. Veliki deo ovog problema je uslovljen kulturnim obrascima. Paternalističke, etatističke i autoritarnističke vrednosti nasleđene iz ranijih društvenih uređenja ometaju inicijativu i autonomnu aktivnost i održavaju vertikalno ustrojstvo institucija koje ograničava efikasnost njihovog funkcionisanja. Takođe, ove vrednosti usporavaju iskorenjivanje diskriminatorskih praksi u pružanju usluga. Zbog toga je mnogo aktivnosti poslednjih godina bilo usmereno na izgradnju kapaciteta lokalnih institucija, podizanje njihovih fizičkih i tehničkih mogućnosti, ali i unapređenje znanja i stavova zaposlenih. Važan akcioni i korektivni faktor u pogledu ovoga je civilni sektor. Mnoge dobre ideje i inicijative, ali i prakse, dolaze iz ovog sektora. Zbog toga je i podizanje kapaciteta organizacija građanskog društva i podrška njihovoj saradnji sa javnim sektorom bila negovana poslednjih godina.

Konačno, deo problema sa socijalnim uključivanjem leži u samim korisnicima socijalnih usluga i realnim okolnostima u kojima oni žive. Pored tradicionalističkih i autoritarnističkih vrednosti pomenutih ranije, danas i pristup novim komunikacijskim tehnologijama i virtualnim zajednicama koje na njima počivaju postaje faktor diskriminacije i socijalnog isključivanja. Za one koji nemaju znanje, tehničku opremu i druge resurse potrebne za naprednu komunikaciju, izbor oblika društvenosti postaje ograničen. S druge strane, znanje je važan faktor socijalnog uključivanja čak i u 'običnim' društvenim situacijama, u kontaktu sa fizički dostupnim institucijama i organizacijama, kada neko zahteva garantovano pravo ili traži određenu socijalnu uslugu. Istraživanje politika i socijalnih usluga u Srbiji je pokazalo da su čitave društvene grupe često socijalno isključene baš zbog nedostatka informacija ili znanja o odgovarajućim institucionalnim procedurama (Romi, IRL, starije osobe, seosko stanovništvo) (Ilić, Babović, Cvejić, 2007; Cvejić, Babović, 2008; Satarić, Rašević, 2007; Cvejić et al, 2010). Zbog ovoga im je potrebna podrška upravo u ovom pravcu: pravovremeno i adekvatno informisanje, instrukcije o institucionalnim procedurama i zakonskim pravima. Individualno jačanje, kao deo humanog razvoja, često je preduslov za efikasno funkcionisanje institucionalnog poretka, čak i kada je ovaj zamišljen kao maksimalno socijalno uključujući. Jedan važan instrument u ovom poduhvatu može biti povećanje socijalnog kapitala u obliku građanskih organizacija i udruženja. Ako građani dele zajednički interes i štite ga, ako se povećava znanje o načinima da se rešavaju problemi, ako se koncentrišu resursi i stvara pritisak na institucije da neguju inkluzivnu politiku, ne samo da će se pomoći marginalizovanim grupama i pojedincima, nego će se i povećavati društvena kohezija.

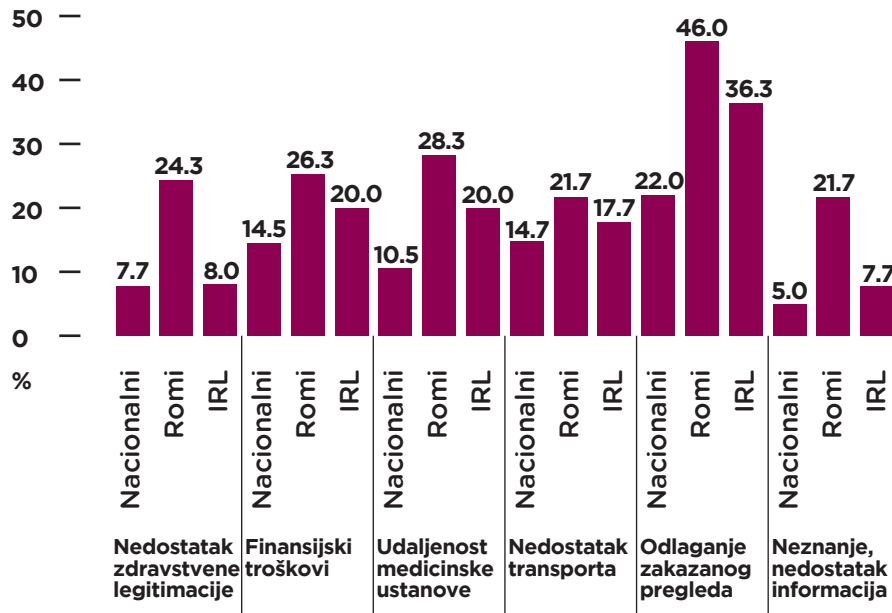
U realnim okolnostima, pokretači isključenosti iz domena socijalnih usluga se često javljaju kombinovano i povezani su u ciklus isključivanja. Što se tiče zdravstvene zaštite, kao glavni razlog za nemanje zdravstvenog osiguranja ispitanici najčešće navode to što su nezaposleni. Iako svi nezaposleni koji su prijavljeni kod NSZ imaju pravo na zdravstvenu zaštitu, među onima koji su nezaposleni i to prijavljuju kao glavni razlog što nemaju zdravstveno osiguranje čak 85% je prijavljeno u službi za zapošljavanje. Drugi najvažniji razlog u nacionalnom uzorku i poduzorku Roma je to da ne mogu sebi finansijski da priušte zdravstveno osiguranje, a kod IRL to što ne ispunjavaju uslove. Treći važan razlog za nemanje zdravstvenog osiguranja je to što su ispitanici zaposleni neformalno, bez ugovora. Kada se ovome doda i odgovor da poslodavac ne ispunjava obaveze uplate u zdravstveni fond, onda neformalni radni status ima zapravo jednaku težinu kao i 'nedostatak mogućnosti'. Ovde je bitno napomenuti da se ovako interpretiran problem neformalnog zaposlenja kao razloga za odsustvo zdravstvene zaštite najčešće javlja kod Roma (25.7%), zatim kod IRL (24%) i tek onda u nacionalnom uzorku (18.5%).

I kod realizacije prava na zdravstvenu uslugu se javljaju određeni pokretači isključenosti. Češće nego neposredovanje zdravstvene legitimacije, kao otežavajući faktor za adekvatnu medicinsku uslugu se javljaju troškovi pregleda, udaljenost zdravstvene ustanove, nepostojanje prevoza do medicinske ustanove i odlaganje zakazanog pregleda od strane

zdravstvene ustanove. Ove okolnosti ukazuju na povezanost zdravstvenih usluga sa drugim ekonomskim, infrastrukturnim i organizacionim činiocima i na potrebu da se razvojna politika u ovoj oblasti planira intersektorski. S druge strane, ovo ukazuje i na problem višestruke isključenosti, odnosno na činjenicu da infrastrukturnu deprivaciju i finansijsko siromaštvo prate i drugi elementi isključenosti koji temeljno ugrožavaju humani razvoj. U ovom pogledu situacija je teža kod IRL nego u nacionalnom uzorku, a najteža kod Roma. Kod Roma se javlja još jedan faktor koji je već prepoznat u ranijim istraživanjima socijalne i ekonomske isključenosti ove grupe, a to je neznanje o postojanju određenih institucija važnih za socijalnu integraciju i neinformisanost o pravima na uslugu i načinu ostvarivanja ovog prava.

Grafikon 5.5.

Faktori otežavanja primanja adekvatne zdravstvene usluge, u %

Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti, 2009.

Troškovi posete lekaru su ubedljivo najveći problem u najsiriromašnijem, južnom delu Srbije (čak 40% ispitanika je prijavilo ovaj problem), nešto više u ruralnim nego u gradskim naseljima (26% prema 19%), više među starijima i slabije obrazovanim građanima i duplo više među siromašnima i depriviranim, nego među ostalim. Udaljenost zdravstvene ustanove i problemi sa transportom do nje su najrasprostranjeniji u ruralnim sredinama (ovo prvo 3 a drugo 2 puta više nego u gradskim sredinama), pre svega u Južnoj, Centralnoj i Zapadnoj Srbiji. Shodno tome, ovaj problem najviše pogađa starije i manje obrazovano stanovništvo. I otkazivanja zakazanog lekarskog pregleda od strane zdravstve-

ne ustanove, što može biti posledica slabo razvijene zdravstvene mreže (previše pacijenata po jednom lekaru), ali i kulturološki fenomen (loša organizacija), je nešto češće u Južnoj, Centralnoj i Zapadnoj Srbiji nego u drugim regionima, u selu nego u gradu. Može se smatrati logičnim da ovaj problem češće prijavljuju starije osobe, koje su ujedno i slabije obrazovane, jer one češće i traže usluge lekara.

Lica sa dugotrajnom bolešću i invaliditetom smatraju da su bila diskriminisana po tom osnovu u važnim socijalnim situacijama. Probleme pri dobijanju zdravstvenih usluga je prijavilo 33.7% ovakvih lica, pri dobijanju socijalne zaštite 19.8%, kod dobijanja odgovarajućeg posla 14.7% i pri fizičkom pristupu javnim ustanovama 9%.

Što se tiče obrazovanja, podaci iz Ankete o socijalnoj isključenostigodine bacaju dodatno svetlo na problem školovanja dece. Najpre, što se tiče navođenja razloga zbog kojih njihova deca ne pohađaju obdanište ili školu, odgovori gotovo da nisu diskriminativni. Glavni razlozi zbog kojih deca ne pohađaju obadnište su to što su ista previše mala, ili nema potrebe da idu u obdanište (neko ih čuva kod kuće). Ovo važi jednako i za nacionalni uzorak i za poduzorku Roma i IRL. Kada je reč o osnovnom obrazovanju, obuhvat je u nacionalnom uzorku i poduzorku IRL gotovo stoprocentan, dok je kod Roma čija deca odgovarajućeg uzrasta ne idu u školu glavni razlog (2/3 odgovora) to što nemaju novac za knjige. Podsetimo se i podatka da je proporcija domaćinstava u kojima ima dece upisane na fakultet među siromašnim domaćinstvima skoro tri puta manja od nacionalne stope. Očigledno je da ovde finansijski problemi dominiraju kao pokretač isključivanja, ali ne treba smetnuti s uma ni podatak da veliki broj dece u ruralnim sredinama koja ne upisuju ili napuštaju pre vremena srednje škole, to čine pod uticajem pokretača isključenosti iz kulturne sfere (stav da im ne treba više od srednje škole, skraćeni vremenski horizont pri osmišljavanju životnog puta) (Cvejić et al, 2010).

Najmanje iskustvene evidencije o pokretačima isključivanja ima u oblasti socijalne zaštite. Kao što je prikazano ranije, mreža Centara za socijalni rad je dobro i široko raspoređena po Srbiji, a podizanje njihovih kapaciteta napreduje u poslednjih 10 godina. Ipak, postoji mišljenje da su nefinansijske usluge još uvek nedovoljno razvijene u odnosu na potrebe građana (Strategija razvoja socijalne zaštite u Srbiji, 2005.), i da u tom pravcu treba jačati funkciju CSR (Svetska banka, 2006). Ovakve preporuke u strateškim i akcionim dokumentima su pokrenule proces reforme sistema socijalne zaštite i rada CSR, i mada su efekti još uvek ograničenog dometa, produženje ovakvog trenda bi moglo znatno da olakša pristup građana uslugama socijalne zaštite. CSR sve više pružaju usluge podrške i pomoći i sve više su finansirani od strane lokalnih samouprava, što im omogućuje veću fleksibilnost. Nije, međutim, još uvek napravljen dovoljan iskorak prema korisnicima, tako da veliki broj građana za koje se može objektivno reći da imaju potrebu za uslugom, ili ne zna da takva usluga postoji, ili ne zna kakva prava ima i kako da uslugu traži. Na primer, Studija o životnom standardu (2008) pokazuje da je informisanost siromašnih domaćinstava o mogućnostima dobijanja različitih vrsta socijalne pomoći slaba. Samo 11,4% siromašnih domaćinstava se u godini istraživanja prijavilo za dobijanje MOP. Osnovni razlog za to je nepoznavanje procedure za prijavljivanje.

5.4. Ishodi isključivanja: Posledice socijalne isključenosti na humani razvoj, na individualnom i sistemskom nivou

U ovom delu izveštaja ćemo prikazati posledice isključenosti iz socijalnih usluga i društvenog života. Interesuju nas implikacije na individualne sposobnosti i osnaživanje, tj. koliko ličnih blagodeti jedna osoba gubi zbog tih isključenosti, kao i na preplitanje sa drugim pokretačima isključenosti (siromaštvo, socijalna izolovanost i sl.). Konačno, bitno je ukazati i na implikacije socijalne isključenosti na druge aspekte života zajednice (solidarnost i poverenje, poštovanje ljudskih prava).

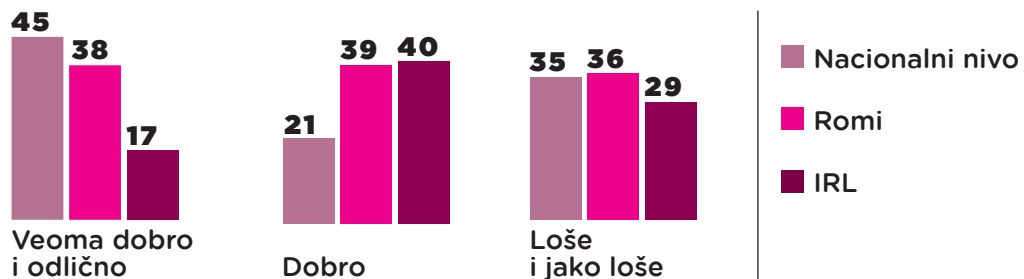
U nacionalnom uzorku 42% ispitanika je izjavilo da se oseća napuštenim od strane društva, dok je proporcija takvih u dve posebno istraživane ranjive grupe još veći – 63% među IRL i čak 70% među Romima.

U pogledu stanja zdravlja stanovništva Srbije, najpre valja istaći da je na jednoj od 3 komponente HDI, očekivanom trajanju života, zabeležen blagi porast. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Srbije, očekivano trajanje života živorođenih je poraslo sa 74.9 godina u 2001. na 76.3 godine u 2008. godini. S druge strane, generalno se može reći da je zdravstveno stanje građana Srbije lošije nego u zemljama EU. U umiranju stanovnika Srbije dominira tzv. preventabilni i prevremeni mortalitet. Druga dva važna indikatora pokazuju popravljavanje stanja, ali i ukazuju da je ono još uvek lošije nego u EU. Stopa smrtnosti odojčadi je u 2000. godini iznosila 10,6, u 2006. 7,4, a u 2008 6,6. U EU je 2008. godine ova stopa iznosila 4,4. Što se tiče smrtnosti dece do 5 godina, ona se smanjila sa 11,7 u 2002. godini na 8,6 u 2006. godini, ali je to i dalje više od 5,1 koliko je iznosila ova stopa u EU 2005 godine. Dodajmo još da je procenat ispitanika koji su zbog svoje hronične bolesti bili ograničeni u obavljanju svakodnevnih aktivnosti bio 19% (48% među starijima od 60 godina). Među dva najsiromašnija kvantila ova proporcija je bila 15%, a među dva najbogatija 14%.

Anketa o socijalnoj isključenosti je pokazala da većina građana Srbije svoje zdravlje ocenjuje kao dobro, vrlo dobro ili odlično. Ipak, znatne razlike postoje između subjektivne percepcije zdravlja na nacionalnom nivou i među Romima i IRL.

Grafikon 5.6.

Subjektivna procena zdravstvenog stanja

Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti, 2009.

U skladu sa prethodnim, tešku bolest ili invaliditet koji ograničavaju u aktivnostima je prijavilo najviše Roma (24%), potom IRL (22%), a najniža stopa ovih zdravstvenih problema je zabeležena u nacionalnom uzorku (15,3%). Dugotrajna bolest koja ograničava svakodnevne aktivnosti kod dece se na nacionalnom nivou javlja u 4.7% slučajeva, ali je ova stopa među decom IRL 18.5%, a među romskom decom 14.1%.

Glavna determinanta dugotrajne bolesti i invaliditeta je starost. Međutim, treba naglasiti da uz ovu karakteristiku često idu i siromaštvo, deprivacija i niska obrazovanost, što problem socijalnog uključivanja ovih lica čini kompleksnijim. Što se tiče dugotrajnih hroničnih oboljenja dece, primetne su regionalne razlike, jer je ovakve dece više u Južnoj, Centralnoj i Zapadnoj Srbiji, nego u ostalim regionima. Nema značajne razlike između sela i grada, ali ovakve zdravstvene probleme dece siromašna i deprivirana domaćinstva prijavljuju duplo češće nego ona koja žive u relativnom blagostanju. Ovi nalazi još jednom ukazuju na problem višestruke isključenosti i međupovezanost agenasa isključivanja.

Kada je reč o obrazovanju, prema podacima RZS u Srbiji 2007. godine je među populacijom bez dece predškolskog i osnovnoškolskog uzrasta bilo 13% osoba bez završene osnovne škole, 23% sa završenom osnovnom školom, 49% sa srednjom školom i 14% sa višim i visokim obrazovanjem. Obuhvat dece u Srbiji predškolskim obrazovanjem je među najnižima u Evropi i iznosio je 38% 2002. godine i 39% 2005. godine. Mreža predškolskih ustanova je nedovoljno razvijena i geografski neravnomerno raspoređena. Prema Anketi o životnom standardu iz 2007. godine, obuhvat osnovnoškolskim obrazovanjem je bio velik. Redovnu osnovnu školu je pohađalo 97.5% dece relevantnog uzrasta, dok je 0.6% dece pohađalo škole za decu sa smetnjama u razvoju. Obuhvat srednjim obrazovanjem u školskoj 2005/06 je bio 78%, a stopa odustajanja 2,3%. Što se tiče visokog obrazovanja, broj studenata se između dve ankete o životnom standardu (2002. i 2007.) povećao za 20%, broj nastavnika za 18%, a ustanova čak za 50%.

Slabosti u funkcionisanju institucija, kao i uočena slabost premošćujućeg i povezujućeg kapitala otežavaju razvoj poverenja u društvu kao važne podloge za izgradnju društvene kohezije. Prema Anketi o socijalnoj isključenosti, nepoverenje u mogućnost zdravstvenog sistema da pruži adekvatnu zdravstvenu uslugu je iskazalo 28% ispitanika iz nacionalnog uzorka, a među Romima ovaj procenat je čak 42%. Poboljšanje u sistemu obrazovanja u odnosu na situaciju od pre 5 godina uočava svega 17% ispitanika, što je u skladu sa slabim pomakom u rezultatima ostvarenim na PISA testu. Poverenje u sposobnost državnog penzionog sistema da obezbedi penzije građanima kada za to dođe vreme pokazuje svega 46% ispitanika iz nacionalnog uzorka, a u poduzorku Roma ova proporcija je samo 21%. Poverenje u sposobnost državnog sistema socijalne pomoći iskazuje 41% ispitanika, među Romima 31%, a među IRL 49%. Konačno, slabost institucija i društvenih mreža ometa i razvoj generalizovanog poverenja. Proporcija ispitanika koji smatraju da se većini ljudi može verovati je 18.7%. Među Romima takvih je svega 8.7%. Ovako nizak stepen poverenja u institucije i druge ljude dovodi do povećanja zabrinutosti građana. Veliki procenat njih je zabrinut nad mogućim problemima važnim za funkcionisanje zajednice i uspešan

humani razvoj, kao što su glad, loše zdravstvene usluge, loše obrazovanje, nasilje na ulicama, organizovani kriminal, korupcija.

Grafikon 5.7.

Zabrinutost nad važnim problemima ljudskog razvoja, u %

Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti, 2009.

POGLAVLJE 6.

Isključenost iz kulturnog života kao ishod i proces i društvena isključenost na osnovu kulture

6.1 Koncepti: Kulturna uključenost kao komponenta humanog razvoja

Kulturna participacija je suštinski važna za odgovarajući humani razvoj, s obzirom da je kultura prisutna u ljudskom životu od prvih društvenih zajednica, kroz upotrebu jezika, usvojene običaje, umetničko izražavanje, rituale, a kasnije kroz institucije koje reprodukuju kulturne obrasce i prakse kroz koje se gradi identitet zajednice i pojedinaca. Bilo kakva kulturna isključenost je pogubna za humani razvoj i društvenu koheziju, s obzirom da otežava konstituisanje identiteta, ili negira životne stilove određene društvene grupe ili zajednice. Na taj način kulturna isključenost utiče na druge aspekte života ograničavajući mogućnost izbora i doprinoseći društvenoj, političkoj i ekonomskoj isključenosti.

Humani razvoj je proces koji stavlja naglasak na proširenje mogućnosti ljudi da rade ili budu ono što žele u životu. S obzirom da kultura u velikoj meri definiše šta ljudi žele i

koje vrednosti cene, njen uticaj na humani razvoj je velik. Naglašavanje politike kulturne uključenosti i participacije predstavljaju korak dalje u odnosu na dominirajuće modele politike čiji je prevashodni cilj podizanje ekonomskih standarda i razvoj demokratije.

Podrška kulturnoj uključenosti i participaciji treba da bude u liniji sa drugim ciljevima humanog razvoja, kao što su konsolidovana demokratija, izgradnja efikasne države i osiguranje jednakosti za sve građane. Ljudski izbori na kulturnoj osnovi ne smeju da povlače za sobom sužavanje izbora u drugim oblastima života, što je esencijalno za logiku humanog razvoja (HDR 2004).

Sam proces humanog razvoja se transformiše pod okriljem kulture (Kymlicka, 2004:6). Međutim, potrebno je voditi računa o razlici između „kulturne inkluzije“ i „očuvanja kulture“. Kymlicka npr, smatra da tradicionalne kulture u mnogim društvima (i zapadnim) često uključuju elemente koji se ne mogu uskladiti sa savremenim tumačenjem ljudskih prava, te u tom smislu ni ne mogu da budu faktor humanog razvoja. Za razliku od liberalne teorije kulture koja se zalaže isključivo za individualna prava u domenu kulturnih praksi i dovodi u pitanje multikulturalizam kao postulat kulturne politike, komunitarni pristup naglašava značaj kolektivnog identiteta i multikulturalizma. U ovom radu prihvatamo pristup meke struje multikulturalizma koja smatra da se nepovredivost individualnih prava i zagarantovanost određenih kolektivnih mogu kombinovati (Kymlicka, 1995).

„Suština multikulturalizma leži u priznavanju postojanja različitih grupa kao i toga da poseduju određene karakteristike i potrebe, te da im se zato mora dozvoliti da se razvijaju, dok prema svakom pojedincu mora da se ispolji tolerancija i da mu se omogući da dâ svoj doprinos opštem napretku društva.“
(UNDP, 2005:12)

Kultura se posmatra, u najširem smislu, kao način života. Posmatra se kao deo društva, ali i kao deo pojedinca. Kada kažemo „*kultura je za društvo ono što je ličnost za organizam*“, ukazujemo na samu suštinu značenja kulture (Golubović, 2008). UNESCO definicija „*nematerijalne kulturne baštine*“²⁵ naglašava važnost kulturnog nasleđa, dok neke druge

25 Prema UNESCO Konvenciji o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa (2003) "nematerijalno kulturno nasleđe" znači prakse, predstavljanja, izražavanja, znanja, veštine – kao i instrumente, objekte, tvorevine i kulturne prostore povezane sa njima – koje zajednice, grupe i u nekim slučajevima pojedinci prepoznaju kao deo svojeg kulturnog nasleđa, manifestovanog 'između ostalog, u sledećim domenima: (a) usmena tradicija i izražavanje, uključujući jezik kao nosioca nematerijalnog kulturnog nasleđa; (b) izvodačka umetnost; (c) društvene prakse, rituali i festivalski događaji; (d) znanje i prakse usmerene na prirodu i univerzum; (e) tradicionalno zanatstvo.'

definicije naglašavaju humanizujuću ulogu kulture (Markuze) ili strukturu simboličke interakcije (Levi Stros).

Kao što je izneo Burdije, ljudi žive i delaju u različitim „poljima“ – porodicama, poslu, vršnjačkim grupama, obrazovnim ustanovama, političkim partijama itd. Svako polje gradi svoje stilove pripadanja korišćenjem jezika i simboličkih elemenata, čija kombinacija proizvodi način života ili specifične kulture. Ovo, s druge strane, znači da kontrola protoka informacija i simboličke interakcije može da posluži u ispoljavanju moći i kontrole nad drugima preko različitih kulturnih praksi.

U ovoj analizi kultura se posmatra kao dinamički sistem manje ili više integrisanih materijalnih i duhovnih tvorevina, koje s jedne strane omogućuju društvu/zajednici/grupi da postiže svoje ciljeve, a sa druge strane omogućava pojedincima da u potpunosti učestvuju u njima (društvu/zajednici/grupi) kroz kulturne prakse (Golubović, 2005). Ona obuhvata, pored umetnosti i životne stilove, načine zajedničkog života, sisteme vrednosti, tradiciju i verovanja (UNESCO n.d).

Značaj kulture za društvenu koheziju se najbolje prepoznaje kroz neraskidivu vezu kulture i društvene akcije. S jedne strane, kultura obezbeđuje set resursa za akciju, odnosno akcija od kulture preuzima vrednosti da bi postavila svoje ciljeve, norme da bi odredila sredstva, simbole da bi iskazala svoje značenje, kodove da bi izrazila svoj kognitivni sadržaj, okvire da bi uredila svoje komponente, rituale da bi obezbedila svoj kontinuitet i postupnost, itd. „*Ukratko, kultura snabdeva akciju aksiološkom, normativnom i kognitivnom orijentacijom. Na ovaj način, ona postaje određujuća snaga koja započinje, olakšava, omogućava ili, s druge strane, suzbija, postavlja prepreke ili sprečava akciju. S druge strane, akcija istovremeno kreativno oblikuje i preoblikuje kulturu, koja nije Bogom dana konstanta, već na nju pre treba gledati kao na akumulisani proizvod ili sačuvan deo ranije individualne i kolektivne akcije. Ukratko, akcija je ultimativni određujući faktor u nastanku ili oblikovanju kulture.*“ (Sztompka, 2003:3)

Gerc naglašava značenja koja se pripisuju tvorevinama koja mogu biti usvojena od strane ličnosti i društvenih struktura. Kultura bi trebalo da uči ljude „*šta znači „bolje društvo“ i kako ga realizovati; šta je „normalno“ i šta treba da bude tretirano kao „devijantno“ i nemoralno (u ljudskim odnosima i komunikaciji); koje sisteme vrednosti treba podržati da bi se unapredio humani razvoj (nasuprot potpunom relativizmu); kojim kulturnim (simboličkim) formama treba dati prednost u modernom (demokratskom) društvu; kako razumeti koncept lične i grupne slobode i iskoristiti ih (posebno u političkom okviru)*“ (Golubović, 2008:8). Kultura bi posredstvom posebnih kulturnih politika trebalo da stimuliše socijalnu uključenost u skladu sa demokratskim društvom i pravom pojedinca/grupe na jednak tretman u zajednici.

U periodu duboke ekonomske krize, najraširenije kulturne forme stimulišu iracionalne impulse, loš ukus i populističku retoriku koja osiromašuje jezik i komunikaciju redukujući humanizujuću ulogu kulture i stvarajući beg od realnosti u kojoj tržišne vrednosti dominiraju životom. U takvom okruženju, različiti stereotipi i predrasude dolaze do izražaja

i markiraju pripadnike manjinskih kulturnih zajednica. Uloga dominantnog kulturnog obrasca u definisanju „normalnog“ i definisanju prioritetnih vrednosti ostavlja prostor za isključenost, osuđujući vrednosti, stavove i prakse koje se razlikuju od dominantnih.

Sztompka naglašava pojam „morala“, koji, prema njegovom mišljenju, izražava suštinu međuljudskih odnosa u društvu. Preuzimajući od Fukujame ideju moralne zajednice, Sztompka smatra da se ona odražava na individualnom nivou u ličnom identitetu, kroz samoodređenje sopstvenog mesta u okviru granica moralnog prostora koje se percipira kao „mi“ kojem „ja“ oseća da pripada (Sztompka, 2003:5). Sztompka izlaže jedno kulturalističko shvatanje, po kojem je svaka akcija uslovljena onim što individua usvoji na ličnom nivou u toku odrastanja, odnosno socijalizacijom.

Socijalizacija, kao proces sticanja identiteta, odnosno sticanja svesti o „ja“ u okviru nekog „mi“, je posredovana i oblikovana kulturom. U toku procesa socijalizacije, individue stiču specifičan „kulturni kapital“ koji u velikoj meri određuje stepen ljudskih mogućnosti i izbora, pa samim tim i kulturnu isključenost kao mogući ishod.

Kulturni identiteti izražavaju individualnu i grupnu identifikaciju sa osnovnim vrednostima, obrascima ponašanja i stavovima (religijski, etnički, seksualni, rodni, regionalni). Kulturna isključenost se, stoga, manifestuje kroz isključenost manjinskih kulturnih identiteta od strane dominirajućih.

Kulturna isključenost se posmatra kroz dva aspekta. Prvi je institucionalno zasnovana isključenost koja se može analizirati preko državne legislative i politika. Ona se prepoznaje kroz prakse kojima se pojedincima i grupama ne dozvoljava ili otežava da iskazuju svoj pozitivni kulturni identitet. Drugi aspekt predstavlja isključenost koju proizvode vrednosti i stavovi. Ovaj oblik isključivanja se prvenstveno prepoznaje kroz predrasude i stereotipe koji opstaju u društvu, čak i ako nisu u skladu sa dominantnim normama, a usmereni su prema pojedincima i grupama koji ne pripadaju dominantnoj kulturi. Kao poseban oblik ovakve isključenosti može se tretirati samoizolacija, tj. situacija u kojoj pojedinci i grupe isključuju sami sebe zbog toga što gaje stavove koji nisu u skladu sa dominantnom kulturom (tradicionalizam, zatvorene kulture poput Amiša).

Za institucionalno zasnovanu isključenost, bitno je analizirati kulturne politike, kao oblast gde se definišu kulturni prioriteti i podržavaju određene kulturne prakse. Drugi vid isključenosti će biti analiziran kroz dostupne podatke o vrednostima i stavovima, stereotipima i predrasadama i manifestaciju tih stavova kroz diskriminativno delanje.

Kulturna evolucija Srbije

Promena kulturnog miljea je daleko sporiji i kompleksniji proces od izgradnje političkog, pravnog i ekonomskog sistema. I dok se ekonomske, političke i pravne institucije u savremenom sistemu često grade po modelu razvijenih zapadnih društava, kulturna transformacija ima autentičniji tok i ishod. Ona ima uticaj i na ukorenjavanje institucija u datom društvu i utiče na ishod institucionalne promene. Zbog toga je pojam post-socijalističke tranzicije ubrzo zamenjen pojmom transformacije. Nakon prvobitnih očekivanja

da je urušavanje socijalizma u CIE otvorilo jednoznačan put ovih zemalja ka jedinstvenom modelu zapadno-evropskog kapitalizma, polako je prihvaćeno da je transformacija multidimenzionalan proces u kome kultura igra veoma bitnu ulogu. Ralf Dahrendorf identifikuje 3 nivoa i brzine transformacije preko metafore tri sata (Sztompka, 2003:11). Dok 6 meseci može biti dovoljno za recimo, promenu ustava u oblasti politike čiji sat najbrže kuca, sat ekonomije zahteva godine da se pređe sa komandne na tržišnu ekonomiju. Sat građanskog društva otkucava najsporije, jer promene u vrednostima, mentalitetu i „navikama srca“, odnosno u oblasti kulturnog nasleđa i praksi zahtevaju decenije. Upravo je kultura odgovorna za mnoga usporavanja i prepreke na transformacijskom putu post-socijalističkih država.

Post-socijalistička transformacija u Srbiji, koja je najvidljivija i najviše analizirana u ekonomskoj i političkoj sferi, može se uočiti i u kulturi. Može se analizirati kroz slom sistema vrednosti komunističkog perioda, retradicionalizaciju, etnifikaciju društva i konfuziju u vrednosnom sistemu post-komunizma.

Takav slom zahteva nove kulturne politike da bi se uspostavio novi ili bar drugačiji sistem vrednosti koji će omogućiti integraciju društva. Kulturne politike se ovde shvataju kao sistemi institucionalnih praksi i normi koje omogućuju ispunjenje specifičnih ciljeva u kulturi i definišu uslove i mogućnosti kulturnog razvoja. U tom smislu, kulturne politike izražavaju dominantan politički, ekonomski i ideološki interes vladajuće grupacije. One su faktor modernizacije i demokratizacije društva, ali mogu biti i faktor suprotnih procesa, što sve pokazuje veliki uticaj kulture u društvu. Ovo drugo je posebno bio slučaj u Srbiji tokom 90-ih, dok se prvi slučaj može uočiti (iako sa mnogim poteškoćama na putu) nakon 2000. godine, kada se prioritet daje evropskim integracijama, a to znači i pluralističkom, građanskom, multietničkom i multikulturnom društvu.

Ministarstvo kulture je tokom 2007. započelo rad na novim prioritetima i strategijama. Nakon izbora nove, proevropski orijentisane vlade, neke promene su i institucionalizovane. Ministarstvo je uspelo da obezbedi usvajanje novog Zakona o kulturi u parlamentu i da ratifikuje nekoliko važnih međunarodnih konvencija (Konvencija o zaštiti i promociji različitosti kulturnog izražavanja). Međutim, turbulencije usled ekonomske krize su uslovile značajna smanjenja budžeta, što je zaustavilo razvoj novih institucija. Ministarstvo i dalje insistira na implementaciji dugoročnih strateških ciljeva, a kulturna politika se zasniva na ključnim rečima – *transformacija, racionalizacija, koncentracija i inovacija*.

Uticaj evropskih integracija na kulturnu politiku u Srbiji i kulturnu inkluziju je znan. Kulturne politike Evropske unije promovišu multikulturalizam i priznavanje različitih manjina uz obezbeđivanje jednakih ljudskih prava bez obzira na specifične kulturne identitete. Kako je Srbija buduća zemlja kandidat, implementacija kulturnih politika koje zadovoljavaju pomenute uslove je neophodna.

Članstvo u Savetu Evrope i kandidovanje za članstvo u EU uslovljava potpisivanje međunarodnih ugovora iz oblasti ljudskih prava, čime se uslovljava vođenje dijaloga koji

se dugo izbegavao ili je bio pogrešno vođen. Pristupanjem Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava, građani Srbije imaju mogućnost da se obrate Evropskom sudu za ljudska prava.

Projekat „Ljudsko dostojanstvo i isključenost iz društva” Saveta Evrope je veliki podsticaj poboljšanju položaja grupa koje su isključene iz društvenog života, čime Savet Evrope pokušava da kroz razvojne inicijative stvori povoljne uslove za razvoj multikulturnog društva. Srbija se priključila Dekadi Roma i u saradnji s UNDP, OEBS, Savetom Evrope i UNHCR Srbija izradila Nacionalnu strategiju za integraciju romske zajednice u Srbiji, što je važan korak ka eliminaciji isključenosti ove populacije.

U civilnom društvu deluje veliki broj NVO i strukovnih asocijacija kulturnih radnika. U okviru ovog sektora su poslednje dve decenije razvijani programi usmereni ka isključenim društvenim grupama. Uloga civilnog sektora zavisi umnogome od toga da li će biti prepoznati od strane političkog sektora kao akteri koji mogu da doprinesu implementaciji različitih socijalnih programa. Uočljivo je da nosioci vlasti nisu svesni potencijala uloge NVO u radu sa ranjivim grupama. Predstavnici NVO smatraju da poseduju znanja, ideje i organizacione mogućnosti koje mogu da iskoriste u procesu borbe protiv isključenosti u Srbiji (SeConS, 2009).

6.2. Ko i kako je isključen?

Kako su određene grupe percipirane kao isključene na osnovu svojih kulturnih praksi i/ili karakteristika, odnosno svojih identiteta, fokus je stavljen na sledeće grupe: etno-lingvističke, religijske manjinske zajednice, seksualne manjine, osobe sa invaliditetom i prisilne migrante kojih još uvek ima priličan broj u Srbiji. Isključenost ovih grupa/pojedinaca se posmatra kroz prizmu njihove diskriminacije.

Međutim, kulturnu isključenost treba posmatrati i na nivou opšte populacije kroz uskraćenost kulturnih sadržaja. *Anketa o socijalnoj isključenosti* sprovedena krajem 2009. za potrebe ovog projekta pruža podatak da *63,5% stanovnika nije prisustvovalo nijednom kulturnom događaju za poslednja 3 meseca*. Kada su u pitanju Romi, ovaj procenat se penje na 90,6%, a kod IDP na 83,5%.

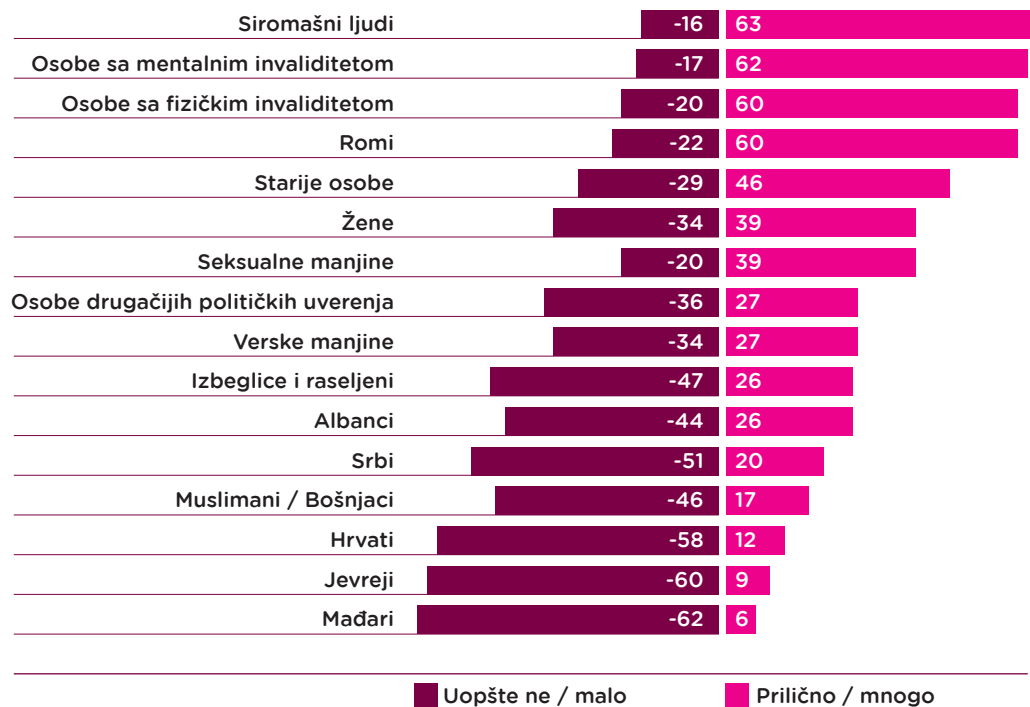
Primetno je da broj posetilaca opada sa godinama, te je svega 24,3% ispitanika od 50-64 godine i 15,5% preko 65 godina prisustvovalo kulturnom događaju. Značajnost merenu Chi-kvadrat testom su pokazali i tip naselja, obrazovanje i mesečni rashod domaćinstva, što pokazuje slabiju poziciju ruralnih sredina u odnosu na urbane (28% vs. 44,1% posetilaca), niže obrazovanih u odnosu na više obrazovane (9,7% sa najviše osnovnom vs. 72,3% sa visokom školom) i siromašnih u odnosu na bolje stojeće slojeve (14,4% sa najnižim prihodima vs. 53,5% sa najvišim). Ipak, važno je napomenuti da značajan broj opšte populacije *nisu posetili nijedan kulturni događaj zato što smatraju da to nije bitno za njih* što govori o interesovanju za kulturu uopšte. Kod romske populacije prevladuje nedostatak sredstava, što je u skladu sa njihovim materijalnim položajem koji je veoma nizak.

Tabela 6.1.
Razlozi neposećivanja kulturnih događaja u %

	Opšta populacija	Romi	IRL
Nisam prisustvao/la nijednom kulturnom događaju u poslednja 3 meseca	63,5	90,6	83,5
Nisam mogao/la da priuštim	33,9	63,4	56,7
Nije mi važno	44,5	33,6	35,0
Zbog prevelike udaljenosti	14,3	1,5	2,1
Nisam mogao/la iz zdravstvenih razloga	7,2	1,5	6,2

Strategic Marketing je za potrebe projekta UNDP-a i Ministarstva rada i socijalne politike pod nazivom “*Podrška sprovođenju antidiskriminacionog zakonodavstva i medijacije u Srbiji*” sproveo istraživanje stavova građana Srbije u 2009. godini .

Grafikon 6.1.
U kojoj meri su diskriminisane sledeće grupe u Srbiji?

Izvor: Strategic Marketing
(Izvor: Javno mnjenje o diskriminaciji i nejednakosti u Srbiji, str. 12)

Kao diskriminirane grupe, ovde se navode prvenstveno Romi (60%), zatim osobe sa invaliditetom (62%), siromašne osobe (63%), starije osobe (46%), žene (39%) i seksualne manjine (39%). Situacija u Srbiji je specifična u odnosu na zemlje okruženja jer veliki broj Roma se nalazi među interno raseljenim licima s Kosova i Metohije, koji su generalno u teškom položaju.

Takođe, pomenuto UNDP istraživanje je pružilo podatke i o percepciji različitih grupa, na osnovu kojih se može utvrditi da se najviša distanca gaji prema osobama koje konzumiraju opojna sredstva, homoseksualcima, bivši zatvorenicima i osobama sa HIV-om o čemu će biti reči.

Koji su oblici i uzroci isključenosti, posmatrane na dva prethodno definisana načina – kao institucionalno i vrednosno zasnovana isključenost?

U prvom slučaju, fokus se stavlja na ulogu legistative i državnih institucija na nacionalnom nivou. Oblici institucionalne isključenosti na osnovu kulture su:

- *Pristup i zaštita kulturne baštine* – realizuje se kroz priznavanje i zaštitu kulturnih normi, običaja i praksi. U društvu Srbije ova prava, kao i pravo na obrazovanje i upotrebu maternjeg jezika su dugo prisutna i predstavljaju svojevrstu tradiciju. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina garantuje pravo na izražavanje, čuvanje, negovanje, razvijanje i javno izražavanje nacionalne, etničke, kulturne i verske posebnosti. U tom cilju nacionalne manjine imaju pravo da osnivaju posebne kulturne ustanove, društva i udruženja koje su samostalne u radu, a koje finansijski pomaže država u skladu sa svojim mogućnostima. Nacionalni saveti manjina u svojoj nadležnosti imaju staranje o etno-kulturnom održanju manjina, a pored njih se u poslednje vreme osniva i mnoštvo nevladinih organizacija i ustanova koje doprinose ostvarivanju ovih prava. U Srbiji, a naročito Vojvodini postoji veliki broj kulturnih manifestacija nacionalnih manjina.
- *Pristup obrazovanju* – ogleda se kroz jednakost u mogućnostima obrazovanja, korišćenje manjinskih jezika, istorije i kulture u školskim programima. Ustav i Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina ističe da manjine imaju pravo na obrazovanje na sopstvenim jezicima u svim institucijama obrazovanja (UNDP, 2005:119). Zakon je, takođe, propisao da nacionalni saveti manjina učestvuju u izradi nastavnih planova za sve oblike nastave nacionalnih manjina, kao i da se uz određenu proceduru priznaju diplome stečene u matičnim državama nacionalnih manjina. Posebno se obraća pažnja na podsticanje upisa romske dece u prvi razred, u čiju svrhu je Ministarstvo prosvete raspisalo konkurs za asistente u osnovnim školama koji će pomagati prilikom realizacije obrazovanja romske dece.
Predlog zakona o predškolskom vaspitanju i obrazovanju predviđa da se za pripadnike manjina vaspitno-obrazovni rad ostvaruje na maternjem jeziku ili dvojezično ako se za to izjasni najmanje 50% od broja dece u vaspitnoj grupi.

Zakon o osnovnoj školi, kao i Zakon o srednjem obrazovanju pruža pravo pripadnicima nacionalnih manjina da se školuju na maternjem jeziku ili dvojezično, ako se za upis u prvi razred prijavi bar 15 učenika, ili manje uz saglasnost ministra prosvete. Takođe, ako se pripadnici manjina koji školuju na srpskom jeziku obezbeđuje se nastava maternjeg jezika sa elementima nacionalne kulture. Nastava na nekom od manjinskih jezika se ostvaruje u većini opština u Vojvodini, gde je najveća prepreka nedostatak kvalifikovanog nastavnog kadra, najčešće na slovačkom, rumunskom i rusinskom jeziku, ali i nedostatak interesovanja za nastavu na maternjem jeziku.

Situacija u centralnoj Srbiji je, opet, daleko lošija. Samo su Albanci i Bošnjaci uspeali da ostvare pravo na obrazovanje na maternjem jeziku, dok Bugari, Romi i Vlasi nisu imali uspeha u svojim zahtevima.

Više i visoko obrazovanje nacionalnih manjina na maternjem jeziku se izvodi samo u Vojvodini, a za ovaj vid nastave se najčešće odlučuju Mađari.

Pripadnici manjina imaju pravo da koriste udžbenike iz matične države, na osnovu odobrenja ministra, ukoliko odgovara standardima koje utvrđuje Nacionalni prosvetni savet. Na teritoriji Srbije, udžbenike na jezicima nacionalnih manjina izdaje Zavod za udžbenike i nastavna sredstva u Beogradu.

- *Upotreba jezika* – posmatra se kroz prisustvo jezika u obrazovanju, administraciji i medijima. Već pomenuti Zakon reguliše zvaničnu upotrebu manjinskih jezika u opštinama sa više od 15% manjinskog stanovništva ili čak i sa manje ako je pre donošenja Zakona bio u upotrebi (stečeno pravo). Ovaj Zakon se primenjuje u Vojvodini, ali se beleže neke prepreke u punoj implementaciji u centralnoj Srbiji.

Statut Autonomne Pokrajine Vojvodine predviđa da se u radu njenih organa službeno koriste pored srpskog jezika i ćirilicnog i latiničnog pisma i mađarski, slovački, rumunski i rusinski jezik i njihova pisma (član 6), a pokrenuta je i inicijativa da se među službene jezike uvrsti i hrvatski jezik.

Odlukom o bližem uređivanju pojedinih pitanja službene upotrebe jezika i pisma nacionalnih manjina na teritoriji AP Vojvodina predviđeno je se jezik i pismo nacionalne manjine uvede u službenu upotrebu u naseljena mesta/mesne zajednice u kojima procenat pripadnika određene nacionalne manjine iznosi barem 25% prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva, i u slučaju kada nisu u službenoj upotrebi na celoj teritoriji opštine (član 8).

Nekoliko opština još uvek nije ispoštovalo pomenutu uredbu na svojoj teritoriji (Indija, Irig, Sombor, Pančevo i Šid). Takođe, inicijativa Bunjevaca na uvođenje bunjevačkog jezika među službene jezike nije još naišlo na prijem u Subotici (Bašić, Crnjanski, 2006:102-103).

Situacija sa uvođenjem manjinskih jezika u centralnoj Srbiji je ispod nivoa implementacije u Vojvodini. Bošnjački jezik je uveden u 3 opštine u kojima Bošnjaci čine apsolutnu većinu. Opština Priboj još nije implementirala ovo pravo, iako Bošnjaci

čine preko 15% stanovništva. Albanski jezik je u upotrebi u 3 opštine gde su Albanci u većini. Vlaški/rumunski jezik treba da bude uveden u 4 opštine prema Zakonu.

Romi su veoma ugrožena populacija kada je u pitanju upotreba jezika i informisanje. Naime, oko 80% pripadnika romske manjine je nepismeno, a ostvarenje njihovih prava je otežano i zbog toga što njihova samouprava nije usvojila standardnu varijantu jezika koja bi se koristila u službenoj upotrebi.

Što se tiče uopšte prakse primene jezika, primećeno je da je broj postupaka koji se vode pred državnim organima na jezicima manjina u Vojvodini drastično opao. Ovakav pad se beleži najviše zbog odredbe Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisma kojom je predviđeno da ako jedna od strana u postupku zahteva vođenje postupka na srpskom jeziku on mora voditi na srpskom, ali i usled nepostojanja mogućnosti vođenja drugostepenog postupka na jeziku nacionalne manjine (Bašić, Crnjanski, 2006:109). Ovakva praksa je delom posledica i nedostatka finansijskih sredstava organa na koje pada finansiranje angažovanja prevodioca u postupcima koji se vode na jezicima manjina, ali i nedostaka stručnog kadra koji vlada manjinskim jezicima. U multietničkim opštinama na teritoriji Centralne Srbije, službena upotreba jezika u postupcima retko ostvaruje.

Izdavanje izvoda iz matičnih knjiga je rešeno posebnom uredbom na teritoriji Vojvodine, dok manjine u centralnoj Srbiji nemaju mogućnost da ostvare ovo pravo, iako je propisano Zakonom o službenoj upotrebi jezika i pisma. Takođe, iako je po više osnova pravno regulisano pravo na upotrebu ličnog imena na jeziku manjine, u praksi se ono često krši i upisuje se ime samo na srpskom jeziku.

Dalje, u Ustavu Srbije se navodi da u sredinama gde pripadnici nacionalne manjine čine značajnu populaciju, tradicionalni lokalni nazivi, imena ulica, naselja i topografske oznake budu ispisane i na njihovom jeziku (član 79). Ove nazive utvrđuju Nacionalni saveti manjina. Međutim, često su table sa nazivima naseljenih mesta nepravilno ispisane, jer nekad nema ćiriličnog natpisa, a češće nema naziva na jeziku nacionalne manjine (Bašić, Crnjanski, 2006:118).

Kada su u pitanju mediji, zakoni definišu da je država dužna da u programima radija i televizije javnog servisa emituje informativne, kulturne i obrazovne sadržaje na jeziku nacionalne manjine, a može da osniva i posebne radio i televizijske stanice koje bi emitovale programe na jezicima nacionalnih manjina (Bašić, Crnjanski, 2006:148-155). Takođe, pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo da osnivaju i održavaju medije na svom jeziku. Pojedinačno gledano, mađarski je najzastupljeniji jezik u medijima u Srbiji.

U Srbiji ima oko 160 štampanih i elektronskih medija na jezicima nacionalnih manjina. Radio programe emituju 84 stanice, a TV program 32 televizije. Pri tom je teritorijalna zastupljenost ubedljivo najveća u Vojvodini, gde se nalazi skoro 85% medija na manjinskim jezicima (Ilić, nd:6).

Da se zaključiti da je stanje u Vojvodini daleko bolje nego u centralnoj Srbiji, ali u praksi i dalje nije došlo do pune implementacije prava na upotrebu jezika. Najčešći

argument opštinskih uprava za ovakvo stanje jeste da postoje prepreke u pogledu finansija, kadrova, nezainteresovanosti građana itd.

Prema stavu građana u *Anketi o socijalnoj isključenosti*, svega 2,2% ispitanika nema pristup TV vestima na sopstvenom jeziku. Situacija je daleko lošija kod Roma, koji u 49,7% tvrde da nemaju pristup informativnim programima na svom jeziku.

Kada se sagledava ukupno prisustvo etničkih grupa u medijima, situacija je sledeća:

Tabela 6.2.

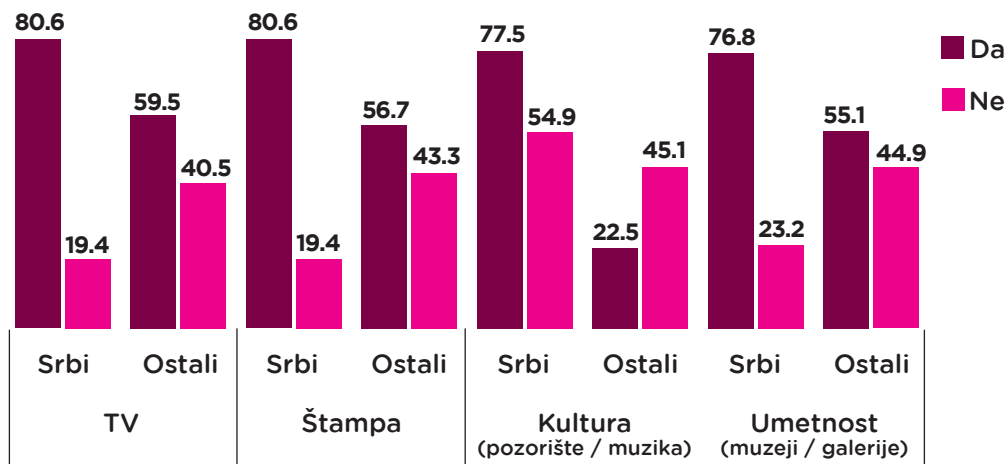
Percepcija zastupljenosti etničkih grupa u %

	TV	Štampa	Kultura (pozorište/mu- zika)	Umetnost (muzeji/galerije)
1 Da	78,10	77,60	74,74	74,19
2 Ne	21,90	22,40	25,26	25,81

Posmatrano prema etničkoj pripadnosti, pripadnici nesrpske nacionalnosti u velikoj meri smatraju da različite etničke grupe nisu dovoljno reprezentovane u medijima i kulturi generalno. Takođe, nije zanemarljiv broj ni pripadnika većinske srpske nacionalnosti koji imaju sličan osećaj. No, najgori osećaj vlada kod pripadnika romske nacionalnosti koji u preko 80% slučajeva smatraju da ne postoji zastupljenost ni u jednom navedenom polju.

Grafikon 6.2.

Percepcija zastupljenosti etničkih grupa po etničkoj pripadnosti u %

Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti

Procenat onih koji smatraju da je njihov jezik prepreka u nekim životnim putevima iznosi 7,6% ispitanika. Ovakav osećaj uskraćenosti ima skoro trećina Mađara (26,7%) i 40,3% Roma. Kao što je navedeno, Mađari imaju najveći broj medija na svom jeziku. No, primetno je da osim informisanja, koje je na zadovoljavajućem nivou, uviđaju problem korišćenja maternjeg jezika u drugim bitnim aspektima, kao što su obrazovanje i mogućnost zapošljavanja.

- *Pristup zdravstvenoj nezi* – analizira se kroz kulturne i moguće religijske norme kao ograničavajuće faktore zdravstvene nege, tj. predrasude zaposlenih u zdravstvu prema manjinama. Marginalizovane grupe su veoma bitne za sistem zdravstva, jer se među pripadnicima ovih grupa nalazi najviše potencijalnih pacijenata. „*Marginalizovane osobe su često umorne od neuspeha, preplavljene osećanjem bespomoćnosti, i odustale su od traženja bilo kojeg vida pomoći, a zdravstvenu prevenciju doživljavaju kao luksuz.*“ (Grupa 484, 2008:19) Veliki broj raseljenih lica i Roma je isključen (naročito u kombinaciji gde 51,3% raseljenih Roma i 74% njihove dece nema zdravstvenu knjižicu) zbog neinformisanosti o sistemu zdravstvene zaštite, nedostatka ličnih dokumenata, a ono što je posebno bitno za kulturnu isključenost su jezičke i kulturne prepreke, koje se ispoljavaju kroz nepoverenje Roma i diskriminaciju od strane onih koji pružaju zdravstvene usluge. Romi se najčešće percipiraju kao prljavi, što je posledica realnosti u kojoj loši uslovi života i diskriminacija uzrokuju nizak nivo bazičnih higijenskih navika, kako kod dece tako i kod odraslih Roma.

Prema istraživanju Centra za prava manjina, Romi se u ostvarivanju prava na zdravstvenu zaštitu susreću sa direktnom diskriminacijom (Informator CPM br. 7). Direktna diskriminacija ispoljava se u situacijama kada zdravstveni radnik odbija da pruži pomoć licu romske pripadnosti. Pod direktnom diskriminacijom se podrazumeva i verbalno nasilje i ponižavajući tretman. Iako je ovakva isključenost zasnovana prvenstveno na stavovima, ona se izlaže u ovom poglavlju, jer predstavlja obeležje jednog institucionalnog sistema – zdravstva, a ne pojedinaca i grupa. Ovakvi slučajevi drastičnog kršenja prava na zdravstvenu negu, koji nisu retki, su ilustrovani u svedočenjima koja su prikupljena u posebnom izdanju Centra posvećenom odnosu prema Romima u zdravstvu (Antić, nd). S druge strane, napravljen je pomak kada je u pitanju indirektna diskriminacija pod kojom se podrazumeva isključivanje koje je posledica tzv. “neutralnog” zakonodavstva i prakse. Na nacionalnom nivou, donesen je Zakon o zdravstvenom osiguranju koji definiše da su obaveznom zdravstvenom zaštitom obuhvaćena i lica romske nacionalnosti koji zbog tradicionalnog načina života nemaju stalno prebivalište, odnosno boravište. Odredbe postoje i u Zakonu o zdravstvenoj zaštiti gde se Romi navode kao posebna kategorija stanovništva koja uživa zdravstvenu zaštitu i o kojoj se vodi posebna briga. Međutim, najveći problem je što zakonom nije opisan postupak ostvarivanja prava na zdravstvenu zaštitu zdravstveno neosiguranih lica, što pogoduje arbitrarnosti u postupanju sa Romima.

- *Sloboda izražavanja i verovanja* – posmatra se kroz priznavanje različitih religijskih praksi, tretiranje religijskih, seksualnih i drugih nenacionalnih manjina na institucionalnoj ravni. Ove slobode mogu biti ugrožene i usled diskriminatorских stavova pripadnika većine, ali se ovakva isključenost svrstava u drugi tip isključenosti koji će biti analiziran u narednom poglavlju.

Situacija nije zadovoljavajuća, kada se posmatraju prava na slobodu izražavanja, a naročito verovanja u Srbiji. Postoje mnoge pritužbe na Zakon o crkvama i verskim zajednicama u smislu diskriminisanja malih zajednica. Iako se Ustavom (član 43) kaže da je „svako slobodan da ispoljava svoju veru ili ubeđenje veroispovedanja, obavljanjem verskih obreda, pohađanjem verske službe ili nastave, pojedinačno ili u zajednici s drugima, kao i da privatno ili javno iznese svoja verska uverenja“ (Ustav RS), ova prava su ograničena pomenutim Zakonom iz 2006. godine. Odredbe Zakona uskraćuju registraciju velikog broja manjih verskih zajednica, drugih pravoslavnih crkava (Rumunske pravoslavne crkve) i nehrisćanskih zajednica (Ilić, 2009). Sama podela verskih zajednica na tradicionalne i netradicionalne u Zakonu je diskriminatorска.

Zakon o zabrani diskriminacije, i pored protivljenja tradicionalnih crkava, određuje da „diskriminacija postoji ako se postupa protivno načelu slobodnog ispoljavanja vere ili uverenja, odnosno ako se licu ili grupi lica uskraćuje pravo na sticanje, održavanje, izražavanje i promenu vere ili uverenja, kao i pravo da privatno ili javno iznese ili postupi shodno svojim uverenjima“ (član 18 Zakona o zabrani diskriminacije). Očigledno je da Zakon o crkvama i verskim zajednicama nije u saglasnosti ni sa Ustavom, a ni Zakonom o zabrani diskriminacije, što je i dovelo do podnošenja zahteva za ocenu ustavnosti spornih odredaba Zakona, koja nije ocenjena ni nakon godinu dana.

Zakon o državnim i drugim praznicima omogućava slobodne dane za vreme verskih praznika za pripadnike hrišćanske, islamske i jevrejske zajednice, dok se druge zajednice ne pominju Zakonom.

Kada su u pitanju stavovi građana o slobodi veroispovesti, prema *Anketi o socijalnoj isključenosti iz 2009*, 87% smatra da postoji mesto u njihovom naselju gde slobodno mogu da upražnjavaju svoje verske običaje. Ovaj procenat je podjednak i kad se posmatraju različite veroispovesti. Međutim, za razliku od hrišćanskih religija, uočava se tendencija među građanima islamske veroispovesti (32,1%) da svoju veru posmatraju kao prepreku u svom životnom putu. Sličan stav gaje i pripadnici romske nacionalnosti (26,7%) bez obzira na veroispovest. Romi su mnogo više i uskraćeni za mesto molitve (44,1%), što je verovatno u vezi sa njihovim stambenim uslovima i izolovanim naseljima.

Zanimljivo je napomenuti i da 16% ispitanika izražava zabrinutost zbog uskraćivanja mogućnosti za vršenje verskih običaja, što opet nešto više ističu muslimani (25%)²⁶.

²⁶ Treba uzeti u obzir da je uzorak obuhvatio manje od 100 ispitanika islamske veroispovesti, što nije dovoljno za pouzdano zaključivanje.

Tradicionalna verska odeća nema širu primenu u Srbiji, jer je nosi svega 4,5% ispitanika, i to uglavnom doživljava kao deo svoje ličnosti. Prema mišljenju ispitanika, ne postoje formalne prepreke niti zabrane nošenju takve odeće, već se ona u većini slučajeva smatra nevažnom (69,7%) ili nemodernom, tj. neodgovarajućom (24,4%), a u 13,4% bi se se nošenje ovakve odeće doživelo čudnim od strane najbliže okoline.

Zakon o zabrani diskriminacije predstavlja značajan korak napred u omogućavanju ravnopravnosti i implementaciji prava na slobode izražavanja. Ovaj Zakon u svom 13. članu teškim oblikom diskriminacije naziva „*izazivanje i podsticanje neravnopravnosti, mržnje i netrpeljivosti po osnovu nacionalne, rasne ili verske pripadnosti, jezika, političkog opredeljenja, pola, rodnog identiteta, seksualnog opredeljenja i invaliditeta*“. Međutim, uprkos odredbama Zakona o zabrani diskriminacije, seksualne manjine ne uživaju slobodu izražavanja svojih uverenja i stavova u Srbiji. Ustav Srbije garantuje građanima pravo na slobodu kretanja, mišljenja i izražavanja kao i slobodu mirnog okupljanja. Ovo prave je više puta kršeno napadom na predstavnike udruženja neheteroseksualne orijentacije. Iako se uočava izvestan napredak u reakciji države na ove napade, odgovornost države se ogleda u nemogućnosti da obezbedi zaštitu okupljanjima ovakvog tipa i sankcioniše kršenje ustavnih prava (Beogradski centar za ljudska prava, 2009:7).

■ Isključenost i diskriminacija na etničkoj osnovi

U *Anketi o socijalnoj isključenosti iz 2009.* je analizirano devet stavova koji opisuju percepciju smanjenih šansi za dobijanje različitih usluga u društvu, usled etničke pripadnosti. Od ovih stavova je formirana skala percepcije nejednakih šansi²⁷, ali ni deskriptivna ni regresiona analiza nisu pokazale značajnost uticaja nezavisnih varijabli, što znači da pripadnici svih etničkih grupa podjednako prihvataju (9,1% potpuno, a 11,1% delimično), tj. odbacuju nejednake šanse usled etničke pripadnosti (79,8%). Situacija je bitno drugačija kod romske populacije, gde 81,9% ispitanika smatra da etnička pripadnost potpuno ili delimično umanjuje šanse za dobijanje usluga. IDP ovakav stav potpuno ili delimično prihvataju u 40,5% slučajeva.

Pojedinačno gledano, najmanje je šansi za dobijanje posla u državnim institucijama, prema mišljenju 24,1% ispitanika opšte populacije. Ovde se uočava nešto rasprostranjeniji stav o manjoj šansi kod pripadnika nesrpske nacionalnosti (22,3% vs. 35,6%).

Romi najveću ugroženost percipiraju kod mogućnosti zapošljavanja u državnom i privatnom sektoru, dobijanja projekata finansiranih od strane Vlade i mogućnosti socijalnog stanovanja, odnosno dobijanja socijalnih usluga uopšte.

²⁷ Faktorskom analizom je izdvojen jedan faktor koji objašnjava 70,54% ukupne varijanse, a analiza pouzdanosti je dala veoma visoku vrednost Kronbahove alfe = 0,946.

Tabela 6.3.

Percepcija smanjenih šansi za dobijanje usluga usled etničke pripadnosti u %

	Opšta popula- cija	Romi	IRL
Javne administrativne usluge	16,3	71,2	31,8
Zdravstvene usluge	14,0	66,7	27,3
Socijalne usluge	16,1	74,7	35,4
Zaposlenje u državnim institucijama	24,1	80,0	39,7
Projekti finansirani od strane Vlade	18,4	77,5	34,5
Zaposlenje u privatnom sektoru	17,7	78,6	31,4
Osnovno i srednje obrazovanje	10,8	57,3	20,7
Obrazovanje na univerzitetskom nivou	12,8	65,1	20,2
Socijalno stanovanje	14,7	75,3	30,4

Primetno je da dve grupe za koje je procenjeno da su posebno podložne isključivanju imaju veće skorove smanjenih šansi od opšte populacije, i to Romi daleko veće od IRL populacije.

Nešto detaljniju sliku daje istraživanje Strategic Marketinga kroz skalu socijalne distance zasnovane na podobnosti za radna mesta. Istraživanje je pokazalo da postoji izražena distanca prema četiri grupe i to sledećim redom: Albanaca, pripadnika seksualnih manjina, Roma i Muslimana/Bošnjaka (Strategic marketing, 2009:16). U poređenju sa socijalnom distancom merenom 2005, uočava se blagi pad distance prema etničkim manjinama, oko 10% u proseku. Tako je Albance kao srodnike odbacivalo 65,5%, a Rome 60,9% u 2005. godini, dok je taj procenat za Albance pao na 55%, a za Rome na 46% u 2009.

Veoma slično su se u analizi *Ankete o socijalnoj isključenosti* ponašale i varijable koje opisuju percepciju smanjenih šansi dobijanja različitih usluga usled seksualnog opredeljenja. Nijedna nezavisna varijabla nije pokazala značajan uticaj, te se može zaključiti da je poimanje nejednakih šansi rasprostranjeno među različitim kategorijama stanovništva bez veće razlike.

Seksualna orijentacija se vidi kao uzrok nejednakih šansi kod nešto više građana nego etnička orijentacija, jer 13,4% veoma i 10,4% ispitanika delimično prihvata ovakvu pretpostavku. Veoma sličan stav vlada i prema (ne)mogućnosti zapošljavanja u državnim institucijama, te 27,4% ispitanika smatra da je seksualno opredeljenje prepreka. Više se ističe diskriminacija kod zaposlenja u privatnom sektoru nego što je bio slučaj

sa etničkom pripadnošću, te 27,7% ispitanika smatra da seksualno opredeljenje nepovoljno utiče na ovaj aspekt.

Za razliku od percepcije uskraćenosti na osnovu etničke pripadnosti, percepcija uticaja seksualnog opredeljenja se ne razlikuje značajno kod romske i IRL populacije.

Cesidovo istraživanje javnog mnjenja o LGBT populaciji za potrebe Gej Strejt Alijanse je utvrdilo visoku distancu prema osobama neheteroseksualne orijentacije. Skoro 30% ispitanika smatra da temu homoseksualnosti nameću NVO, a 36% da je to zapadna izmišljotina, koja je opasna po društvo (50%) i predstavlja bolest (70%). Većina ovih ispitanika smatra da ne treba dozvoliti postojanje mesta na kojima bi se okupljali homoseksualci, a javne istupe poput gej parade ne bi dozvolilo preko 70% ispitanika.

„Nemamo čestito ni gej pab u Beogradu, a kamoli pozorište. Sad se nešto malo pomerilo, baš je udruženje X dobilo mesto držanja za pozorište, pa 'aj videćemo šta je. Al' opet će početak biti na tome, na dijalogu, interkulturnom između strejt i gej, od toga mora da se počne. Dok mi dođemo do naše kulture, ja ću biti u staračkom domu...” (Učesnik FGD, gej aktivista).

Osobe sa invaliditetom i sa dugotrajnom bolešću su jedva u nešto boljem položaju, s obzirom da 17% tvrdi da je imalo poteškoća u dobijanju odgovarajućeg posla, prema *Anketi o socijalnoj isključenosti*. Paradoksalno, ove osobe imaju najviše problema u obezbeđivanju zdravstvenih usluga (36,7%) i usluga socijalne zaštite (22,4%) koje su im i najpotrebnije. Takođe, 20,6% smatra da deca sa invaliditetom ne treba da pohađaju iste škole sa decom bez invaliditeta, što govori o još jednom faktoru isključenosti ovih osoba.

6.3. Zašto su isključeni?

Glavni uzroci kulturne isključenosti su sledeći:

1. Nedovoljna implementacija postojećih propisa, kao i nedovoljna razrađenost propisa.

Uvođenje novih propisa nije ispraćeno na odgovarajući način ni relevantnim obukama i finansijskim sredstvima. Na primer, iako Zakon o zdravstvenoj zaštiti definiše Rome kao zaštićenu kategoriju stanovništva koja uživa zdravstvenu zaštitu i o kojoj se vodi posebna briga, nisu definisani postupci za ostvarivanja takvog prava. Takođe, uočava se i nesaglasnost propisa kao u slučaju Zakona o crkvama i verskim zajednicama i Zakona o zabrani diskriminacije.

Takva nedovoljna razrađenost i neusaglašenost propisa doprinosi održavanju drugog problema u društvu kada se radi o kulturnoj isključenosti, a to je:

2. Neznanje, strah i predrasude koje građani gaje prema drugačijim od sebe.

Predrasude, socijalna distanca i diskriminacija kao način ispoljavanja predrasuda i stereotipa je glavni razlog isključenosti pomenutih ranjivih grupa. Razna istraživanja su pokazala da je netolerancija prema manjinskim grupama prisutna kod znatnog broja građana Srbije. Istraživanje Strategic Marketinga je pokazalo da, od ispitivanih građana, 59% smatra da je diskriminacija prisutna u priličnoj ili velikoj meri. Očigledno je da su neke grupe senzibilnije na postojanje diskriminacije, jer ovakvu ocenu daje 90% osoba sa fizičkim invaliditetom i 74% izbeglica i raseljenih lica.

„Jako ružna scena, ja sam bila statista u tom filmu... i sad je nekom režiseru palo na pamet da napravi scenu da mi sad svi tu jedemo i sad kao: „Pružite prste!“ I posle su mi rekli kao da mi u toj sceni rukama jedemo... Strašno... Samo scena naše, ali ne samo da jedem rukama nego i grabim... A da su nas pitali, ja isto jedem viljuškom i nožem“ (Učesnica FGD, slepa osoba).

„Mi smo nekako, kako da vam objasnim da bi vi to razumeli... Mi smo ljudi, posebni likovi smo, posebni smo tipovi, napolju, sve je normalno, a ovde nenormalno. Mi kad izađemo napolje i mislimo da je nešto normalno, oni nas ne shvataju, zato što ne znaju. Mi smo mnogo zaostali.“ (Učesnik FGD, osuđenik povratnik)

Vidljivost netolerancije i predrasuda je posmatrana u *Anketi o socijalnoj isključenosti*. Predrasude na sopstvenoj koži je osetilo 8,7% ispitanika opšte populacije u ovom istraživanju. Najviše ovakvih situacija je bilo u zdravstvenoj ustanovi (26,7%) i u školi, tj. na poslu (isto 26,7%). Kao najčešći razlog za ispoljavanje predrasuda navodi se starost (21%), premda ispitanici koji su naveli ovaj razlog potiču iz srednje starosne grupe u 62,6% slučajeva (25-49 godina). Sledeći razlog po učestalosti je etničko/rasno poreklo koje je navelo 16,6% ispitanika od kojih su velika većina Srbi (82,8%)! Slede pol i političko opredeljenje sa po 10,8% ispitanika koji su se opredelili za ove uzroke predrasuda.

Prema romskoj populaciji je, očekivano, daleko veći broj iskazanih predrasuda (36%). Ova populacija na tretman pun predrasuda nailazi u socijalnim službama (49%) na koje su često upućeni, a zatim u gradskom prevozu (25%). Romi se veoma svesni toga da je njihovo etničko poreklo uzrok iskazanih predrasuda, jer to navode u 89,7% slučajeva.

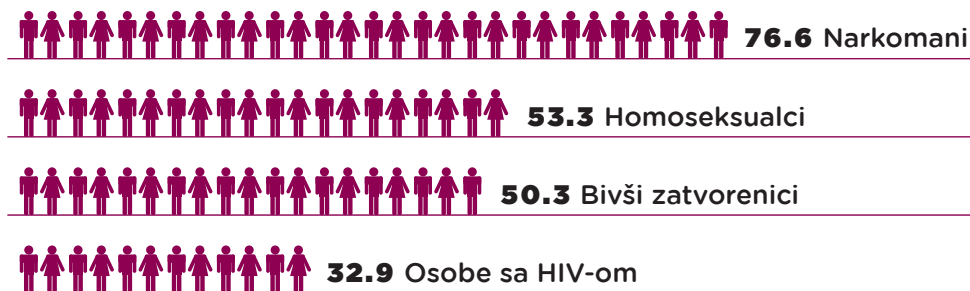
IRL se nalaze u sredini između opšte i romske populacije, sa 19,6% onih koji su tretirani sa predrasudama. Slično kao Romi, IRL se suočavaju sa predrasudama najviše u socijalnim službama (48,2), a drugo mesto dele javna mesta i zdravstvene službe sa po 26,8% slučajeva ispoljavanja predrasuda. Veoma slični su i razlozi isključivanja, s obzirom da 55,3% navodi svoje etničko poreklo kao razlog ispoljavanja predrasuda prema njima.

Iz ovoga se može se zaključiti da su službe na koje su ugrožene osobe najviše upućene upravo najveći izvori isključivanja, te da se pripadnici ove dve ugrožene grupe osećaju odbačeno od strane opšte populacije koja ih često tretira neadekvatno na javnim mestima.

Posmatrano kroz prizmu socijalne distance, građani Srbije bez razlike imaju najviše problema sa prihvatanjem narkomana, homoseksualaca, bivših zatvorenika i ljudi sa HIV-om.

Grafikon 6.3.

Kategorije ljudi koje nisu poželjne kao komšije u %

Izvor: Anketa o socijalnoj isključenosti

Takođe, deca sa HIV-om nisu poželjna u istoj školi sa ostalima u 44% slučajeva

Istraživanje Strategic Marketinga je merenjem socijalne distance na nivou ličnih odnosa (komšija, drug, partner) pokazalo da se najmanje tolerišu HIV pozitivne osobe, seksualne manjine i Albanci. Etnička distanca merena prihvatanjem braka sa pripadnikom druge nacionalnosti je očekivano prisutnija u Centralnoj Srbiji, značajno manje u Beogradu, a najmanje je prisutna u Vojvodini.

Kao razloge isključivanja Roma iz mogućnosti obavljanja različitih poslova (sa izuzetkom gradske čistoće), građani su navodili neobrazovanost, nesposobnost, neodgovornost, ali i očekivanje da ih drugi ne bi prihvatili i poštovali u tim ulogama. Pripadnici drugih nacija su isključeni zbog nepoverenja usled nacionalne pripadnosti i uzajamne nacionalne netrpeljivosti. Seksualne manjine se ili jednostavno ne vole ili se smatraju nastranim.

Slični nalazi su izneti i u ranijoj studiji socijalne distance iz 2004. godine (UNDP, 2005:32), koja je pokazala visoko isključivanje Albanaca koje preko 60% građana ne bi primilo u porodicu, a 25% im ne bi dalo ni državljanstvo u svojoj državi. Sledeći po nepoželjnosti su Bošnjaci i Romi, a dosta visoka netrpeljivost je iskazana i prema Hrvatima i Mađarima na nivou prihvatanja srodničkih odnosa. Generalno gledano, ovo istraživanje je

pokazalo da građani Srbije u 53,5% odbijaju srodnitvo sa pripadnicima drugih nacionalnosti, dok je isključivost manje izražena (13,8%) kod pristajanja na suživot u jednoj državi.

Beogradski centar za ljudska prava sproveo je 2004. godine jedno istraživanje u vezi s verskom distancom. Razumljivo, najmanja distanca je ispoljena prema pripadnicima pravoslavne vere. Najveća distanca se ikazuje prema pripadnicima malih verskih zajednica. Ovo treba posmatrati u svetlu činjenice da se oni obično nazivaju "verskim sektama" u javnosti. Nešto manja distanca ispoljena je prema muslimanima (UNDP, 2005:36).

Istraživanjem Strategic Marketinga su dobijeni i podaci po kojima građani Srbije kao faktore diskriminacije najčešće navode tri faktora: neznanje (54%), religiozna uverenja (43%) i stavove porodice (33%). Međutim, značajan je i procenat građana koji navodi strahove (31%), stavove u datoj kulturi (29%), negativna iskustva (28%) i fizičke razlike (23%). Glavni faktor – neznanje – doprinosi nastanku predrasuda kada se javlja osećaj koji se temelji na emocionalnoj, a ne saznoj sferi. „Kod frustriranih i nezadovoljnih ljudi ovakve kampanje (protiv diskriminacije, prim. aut) mogu biti shvaćene i kao davanje privilegovanog položaja manjinskim grupama, a to može izazvati dodatni odijum i mržnju“ (Diskriminacija u Srbiji, nd:4).

Nasleđe etničkih/verskih sukoba, kao i oživljeni tradicionalizam pogoduju održavanju predrasuda i stereotipa. Takođe, kao što je pokazalo Strategic Marketing *Istraživanje javnog mnjenja o diskriminaciji i nejednakosti* neinformisanost građana o pitanjima diskriminacije je velika.

6.4. Ishodi kulturne isključenosti

Značaj kulture za razvoj celokupnog društva nije prepoznat u dovoljnoj meri. Pažnja se najčešće usmerava na političke i ekonomske aspekte isključenosti, zanemarujući uticaj kulturnih normi koje prevladavaju u društvu na ekonomske i političke aktivnosti.

Odnos između kulturnog i ekonomskog razvoja sve više postaje predmet diskusije na evropskom nivou. Kroz obrazovanje, nauku i informatiku kultura postaje pokretač savremenog društvenog razvoja. Kulturne industrije su jedna od značajnih privrednih grana u razvijenim zemljama, u kojoj je prisutan porast novootvorenih radnih mesta (Vujadinović, 2003). U Evropi nije moguće zamisliti nikakav oblik saradnje bez međunarodne kulturne saradnje.

U Srbiji, kulturni obrasci kao što su prisutnost kolektivističkog duha, autoritarnosti i sa njom povezane submisivnosti, zatim i nasleđe socijalizma ukazuju na visok stepen očekivanja od države i nesklonost ka individualnoj inicijativi. Kao posledica ovakvog sklopa se može uzeti i nalaz istraživanja koji upućuje na nisku angažovanost građana, koja je detaljnije opisana u poglavlju o političkoj participaciji.

Kulturna isključenosti u dugoročnom pogledu ostavlja teške posledice po humani razvoj. Umanjene mogućnosti ranjivih grupa za pristup obrazovnim, zdravstvenim i kulturnim institucijama dovode do smanjenja mogućnosti izbora pojedinaca. Ovakvo stanje se

prenosi i na druge oblasti ljudskog života i doprinosi ekonomskoj, političkoj i ukupnoj društvenoj isključenosti.

Jasno je da se najugroženija grupa – Romi – suočava sa visokim stepenom isključenosti iz svih sfera života usled kulturne isključenosti, zasnovane na diskriminaciji koja se ispoljava prema ovoj populaciji.

Smanjene šanse Roma, izbeglica i osoba sa invaliditetom su najveća posledica kulturne isključenosti. Smanjene šanse ukazuju na postojanje nejednakosti u pristupu socijalnim uslugama, te na taj način ugrožava postizanje socijalne kohezije društva koja se vidi kao krajnji domet inkluzivne politike.

Izloženi podaci pokazuju da je u službama na koje su ugrožene osobe najviše upućene (zdravstvo, socijalne ustanove) prisutan visok nivo iskazivanja predrasuda i diskriminativnog ponašanja. Ovakav nalaz može da govori i o tome da se isključena populacija ne susreće sa drugim ustanovama u većoj meri, pa nema ni mogućnost da doživi diskriminaciju u većoj meri.

Neznanje i strah su značajni uzroci kulturne isključenosti, ali su istovremeno i posledice te isključenosti koja je prisutna generacijama unazad i može se slobodno reći da se putem predrasuda i odbijanja kontakta prenosi sa kolena na koleno.

S druge strane, višestruko isključena populacija Roma smatra da imaju najmanju mogućnost zapošljavanja u državnom i privatnom sektoru, dobijanja projekata finansiranih od strane Vlade i mogućnosti socijalnog stanovanja, odnosno dobijanja socijalnih usluga uopšte.

Posmatrajući regionalni nivo, izdvaja se Vojvodina kao region gde se multietničnost sa svim zakonski definisanim pravima poštuje daleko više nego što je to slučaj u centralnoj Srbiji. Vojvodina tradicionalno neguje multikulturni duh na svojoj teritoriji, te je očekivano da su posledice kulturne isključenosti u ovom regionu manje prisutne, ali su zbog bolje razvijene svesti o pravima i više vidljive tamo gde postoje. U ovom regionu su i aktivnosti civilnog sektora bolje ispraćene nego u centralnoj Srbiji.

Najčešće opravdanje lokalnih samouprava za stanje poštovanja manjinskih prava su prepreke u pogledu finansija, kadrova, nezainteresovanosti građana itd. Opšta ekonomska kriza pogoduje marginalizaciji ovakvih pitanja i odlaže ih za neki bolji trenutak u kome će pitanje egzistencije biti skinuto sa dnevnog reda.

Da bi se eliminisale posledice isključenosti, potrebno je najpre delovati prema uzrocima. Sledeće poglavlje upućuje na moguće pravce delovanja uzimajući u obzir glavne poluge isključenosti.

TREĆI DEO: ZAKLJUČCI I PREPORUKE

POGLAVLJE 7.

Socijalna isključenost kao prepreka humanom razvoju u Srbiji

Indikatori humanog razvoja u Srbiji su porasli u poslednjih nekoliko godina i dostigli prosečnu vrednost zemalja u regionu (Jugoistočne Evrope) (UNDP, 2008). Neki indikatori socijalne uključenosti, kao što su stope zaposlenosti i nezaposlenosti, nisu davali dobar signal, ali su pokazivali znake poboljšanja pre nego što je izbila svetska ekonomska kriza u 2009. Neki drugi indikatori, kao stopa siromaštva i učešće u obrazovanju, su bili mnogo bolji.

Međutim, kada se posmatra u relativnom smislu, situacija sa socijalnom uključenosti nije dobra. Kao što je pokazano u uvodu, čak i tako nerafiniran indikator kakav je bio indeks humanog razvoja (HDI), koji sumira po jedan generalni indikator za zdravlje, obrazovanje i ekonomsku razvijenost, pokazuje značajno niži skor za stanovnike Jugoistočne Srbije. Što se tiče indikatora socijalne uključenosti, zaposlenost je veoma niska, a nezaposlenost među najvišima u Evropi. Učešće dugoročno nezaposlenih osoba je veoma visoko. Siromaštvo je veoma visoko u nekim grupama ili regionima (Romi, ruralne oblasti, Južna Srbija), a veliki broj građana je tik iznad linije siromaštva i veoma osetljiv na efekte krize. Odustajanje od srednjeg obrazovanja je još uvek nisko, ali raste poslednjih godina. Takođe, rastući broj građana nema zdravstveno osiguranje. Ukupna slika socijalne uključenosti je lošija nego u EU ka kojoj Srbija teži.

Tranzicioni rizici su neravnomerno raspoređeni na građane Srbije. Postoje velike grupe građana za koje je socijalna isključenost trajno stanje. Raznovrsnost socijalno isključenih je velika, obuhvatajući različite starosne, rodne, etničke grupe, regione, nivoe obrazovanja, itd. Mnogi od njih trpe višestruku deprivaciju, nisko obrazovanje, nezaposlenost, siromaštvo i diskriminaciju u isto vreme. Teško je dati preciznu procenu broja socijalno isključenih bez pouzdane metodologije, kakvu će, nadajmo se, ponuditi SILC anketa, ali je jasno da govorimo o stotinama hiljada ljudi.

Čini se da postoje tri glavna tipa socijalne isključenosti koja se u osnovi razlikuju u dubini korena i trajnosti efekata:

- **Konjunkturna isključenost** je ona koja ima korene u tekućim uslovima u privredi i društvu. Ovo može biti nezaposlenost izazvana transformacijom privrede, siromaštvo

prouzrokovano ovakvom nezaposlenošću ili efektima ekonomske krize, kao i kulturna i politička diskriminacija određene grupe izazvana skorim istorijskim događajima (npr. izbeglice). Ovakva isključenost može biti smanjena opštom razvojnom politikom, ali i relativno lako ciljana specifičnim merama politike.

- **Složena isključenost** je ona koja ima duboke korene u strukturnoj poziciji određene osobe ili grupe. Ova pozicija se formira kroz dublja istorijska kretanja i verovatno reprodukuje međugeneracijski u istom porodičnom ili grupnom okruženju tako da poprima kulturne markere koji utiču na formiranje jakog grupnog identiteta i osećaja pripadanja grupi. Ova vrsta isključenosti obično podrazumeva višestruku deprivaciju i više oblika isključivanja, kao što su: nisko obrazovanje, siromaštvo, diskriminacija. Primeri ovakve isključenosti u Srbiji je položaj Roma ili poljoprivrednici sa malim farmama (pogotovo žene u ulozi pomažućih članova na porodičnom gazdinstvu). Ovakva isključenost slabo reaguje na opšte razvojne trendove, teška je za bavljenje i traži složene mere politike i mnogo resursa (vremena, novca, ljudi, znanja).
- **Specifična isključenost** je ona koja je društveno konstruisana oko određene karakteristike koja osobu ili grupu čini različitom od ostalih (neki oblik invaliditeta, homoseksualna orijentacija ili starost). Ova vrsta isključenosti je veoma zavisna od kulturnog okruženja (koje se najsporije menja) i traži jednako onoliko intervencije u zajednicu koliko i u aktivizam isključenih osoba.

Naravno, različiti tipovi isključenosti se mogu javiti istovremeno i stvoriti izuzetno tešku poziciju za isključene, kao i za institucije koje treba da im pomognu.

Istorijske osobenosti, skori proces transformacije i strukturne odrednice privrede i društva u Srbiji su doprinele visokoj koncentraciji socijalne isključenosti u nekim društvenim grupama. Ovde navodimo one najbrojnije.

1. **Romi.** Ovo je kulturno osobena etnička grupa koja trpi najteži ekonomski i društveni položaj u Srbiji proizveden složenom društvenom isključenošću. Iako je Srbija jedina zemlja u Evropi koja prepoznaje Rome kao konstitutivni narod, oni su suočeni sa ekstremnom društvenom segregacijom. Većina Roma ima veoma nizak nivo obrazovanja (bez završene osnovne škole 63%), nezaposlena je (preko 50%, a 69% domaćinstava nema nijednog zaposlenog člana), živi u ekstremnoj materijalnoj deprivaciji (85%), veoma često u nehidijenskim naseljima, gde im nedostaje osnovna infrastruktura i uslovi za human život. Kao posledica ovoga, među Romima se javlja najkraći očekivani životni vek (za deset godina kraći nego kod ostalog stanovništva), najviša smrtnost odojčadi i visok stepen hroničnih bolesti (24%). Njihovo siromaštvo je ogromno i stvara kulturu bede koja umanjuje samopouzdanje i akcioni potencijal pojedinaca i grupe u celini. Poseban problem leži u činjenici da se Romi suočavaju sa diskriminacijskim

stavovima i ponašanjem od strane većinskog stanovništva, što ima posledice na svaki aspekt njihovog svakodnevnog života, od obrazovanja, preko stanovanja i dobijanja socijalnih usluga, do fizičkih napada, pa čak i ubistava.

Postoji više programa i mera politike koji se primenjuju da bi se smanjio ovaj ozbiljan problem. Ovi programi i mere nastoje da poseku korene isključenosti Roma podržavajući njihov upis u škole, zdravstvenu zaštitu, zapošljavanje, stanovanje, građansku i političku participaciju.

2. Interno raseljena lica. Ovu grupu pretežno čine Srbi raseljeni sa Kosova 1999/2000 godine. Ali, ima u ovoj grupi i drugih etničkih grupa, a Romi koji su raseljeni sa Kosova su verovatno u najgorem položaju trenutno u Srbiji, jer su oni povremeno diskriminisani čak i od strane domaćih Roma. Iako su im priznata sva prava koja pripadaju građanima Srbije, mnoga IRL se bore sa ishodima konjunkturne isključenosti kao što su nezaposlenost (28%), loši stambeni uslovi, pa i siromaštvo (58% ispod nacionalne linije relativnog siromaštva).

Aktivne su neke mere podrške socijalnom uključivanju IRL, kao što je institucionalna podrška od strane Komesarijata za izbeglice Vlade Republike Srbije, stambeni programi i budžetski transferi onima koji su ostali bez posla koji su imali na Kosovu (oko 11.000 osoba).

3. Dugoročno nezaposlene mlade osobe. Stopa nezaposlenosti među mladima (15-24 godine) je preko 40%, dva i po puta veća od nacionalne stope, a među njima je više od pola dugoročno nezaposlenih. Na prvi pogled bismo rekli da je ova prilično velika grupa bila pogođena konjunktornom isključenošću. Međutim, imajući na umu da nezaposlenost mladih raste u celoj Evropi, treba da razmotrimo dublje strukturne faktore koji stvaraju njihovu isključenost. U Srbiji, ovi faktori se svakako odnose na sporost ekonomske transformacije nakon socijalizma i opšti problem visoke nezaposlenosti. Treba, međutim, istaći da problem nesklada između obrazovnih profila koji se stvaraju u srednjim školama i potreba na tržištu rada takođe ima jak uticaj na njihovu nezaposlenost. Stvorene su mere podrške zapošljavanju ove kategorije stanovništva i one se primenjuju kroz NSZ.

4. Domaćinstva bez zaposlenog člana. Domaćinstva čiji su svi aktivni članovi nezaposleni su teško pogođena konjunktornom isključenošću. Broj ovakvih domaćinstava je brzo narastao sa restrukturiranjem privrede. U 2009. godini 17% domaćinstava sa članovima radnog uzrasta (15-64) nije imalo nijednog zaposlenog člana. Stopa relativnog siromaštva je među ovim domaćinstvima 32% (u poređenju sa nacionalnih 18%). Slaba pokretljivost na tržištu rada i nepredvidivo tržište nekretnina čine aktiviranje ove grupe teškim, tako da vlada nastoji da stavi više naglaska na regionalni razvoj i da dovede direktne strane investicije u ovaj region.

5. Deca na selu. Loša infrastruktura, nizak kvalitet života, slaba ponuda vannastavnih i vanškolskih aktivnosti i siromaštvo porodica dovode decu u poziciju male slobode izbora i ograničenih mogućnosti razvoja, što se odražava i na kasniji tok integracije u društvo (nastavak školovanja, pristup tržištu rada, kutlurna i socijalna participacija). Veliki procenat ove dece je izložen materijalnoj deprivaciji (38%), manje su obuhvaćena potpunom imunizacijom nego gradska deca (52% u odnosu na 62%, MICS3), ređe pohađaju predškolske ustanove (14% u odnosu na 33,5% gradske dece, MICS3) i dobijaju manje kvalitetno osnovno obrazovanje²⁸.

6. Stari na selu. Staračka domaćinstva u ruralnim oblastima Srbije su od svih tipova domaćinstava najizloženija materijalnoj deprivaciji (51%, Cvejić et al, 2010). Ovu grupu čine većinom sitni poljoprivrednici koji najčešće žive u udaljenim naseljima sa slabom infrastrukturom. Mnogi od njih žive u dubokom siromaštvu, preživljavajući od obrađivanja malog komada zemlje i uzgoja nešto stoke. Oni obično nemaju finansijske prihode (ili su oni minimalni) niti zdravstvenu zaštitu, jer nisu uplaćivali doprinose za penzijsko i zdravstveno osiguranje tokom aktivnog perioda. Staračka domaćinstva koja nisu ostvarila pravo na penziju, a kojih je 12% u uzorku, dvostruko više su izložena siromaštvu nego staračka domaćinstva koja primaju penziju (Cvejić et al, 2010). Najčešće, njihova jedina podrška je porodica, ali, budući da mladi sve više napuštaju ruralne oblasti u potrazi za poslom, i ovaj oslonac slabi i oni ostaju sami. Vlada je usvojila mere za jačanje njihove zdravstvene zaštite, a neke NVO pružaju usluge kućne nege starim osobama na selu.

7. Starije nezaposlene osobe (starije od 45 godina). Slično kao i domaćinstva bez zaposlenog člana i ova grupa je suočena sa konjunktornom isključenošću, često kombinovanom sa strukturnim nasleđem neefikasnih socijalističkih preduzeća koja su ugašena ili privatizovana nakon 2000. Neke od ovih osoba su prihvatile otpremnine iz svojih preduzeća. Program UNDP 'Otpremninom do posla' je efektno pokazao da se otpremnine mogu iskoristiti za unapređenje položaja na tržištu rada. Kroz ovaj projekat u periodu od 2007. do 2009. godine obezbeđena je podrška za ponovno zapošljavanje 1.947 otpuštenih radnika, na taj način što im je omogućeno da novac od otpremnine ulože u neku već postojeću kompaniju ili da otpočnu sopstveni posao. Projekat je povećao verovatnoću zaposlenosti korisnika za 44 odsto; korisnici su tokom dvogodišnjeg projektnog ciklusa zaradili kroz plate više od 3,5 miliona evra; a 90 odsto njih su u vreme izrade ocena učinaka i dalje bili zaposleni u preduzećima koja su sami pokrenuli, ili u već postojećim kompanijama. Projekat je obezbedio povraćaj od najmanje 182 odsto u odnosu na uloženi 2,4 miliona evra (*Evaluacija projekta 'Otpremninom do posla'*, 2010).

²⁸ Seoska deca ostvaruju za oko 10 procentnih poena lošije rezultate nego gradska deca na testovima iz srpskog i matematike (Ivić, 2009)

Osim što je definisala model privatizacije preduzeća koji garantuje socijalni program za zaposlene koji ostaju bez posla, država kroz mere NSZ daje i podršku poslodavcima koji prime na posao osobu stariju od 45 godina. Ipak, većina onih koji su preuzeli otpremninu je taj novac uložio u potrošnju. Mnogima od njih nedostaju znanje i veštine za uspešnu integraciju u nova preduzeća, a povremeno se suočavaju i sa diskriminacijom od strane poslodavaca.

- 8. Žene koje su pomažući članovi na porodičnim gazdinstvima.** Pomažući članovi domaćinstva čine 37% od ukupnog broja zaposlenih u poljoprivredi ili 19% od ukupnog broja zaposlenih. Izrazitu većinu ove kategorije koja predstavlja neplaćenu radnu snagu čine žene (74%, Babović, Vuković, 2008). Ove žene bi mogle biti tretirane i kao podgrupa inače veoma socijalno isključenih sitnih poljoprivrednika. Međutim, one trpe najgore posledice isključenosti u ovakvim porodicama, jer ne samo da su siromašne, nego su i podređene tradicionalističkim vrednostima, rade prekovremeno bez nadoknade, i nemaju gotovo nikakav uticaj na odluke i distribuciju prihoda u porodici, uz to da su retko vlasnici zemlje koja se obrađuje.
- UNDP je uradio istraživanje ekonomskog i socijalnog položaja ove grupe, ali za sada se ne primenjuje nikakva specifična mera podrške za njih.

- 9. Osobe sa invaliditetom.** Prilično velika grupa sa smanjenim sposobnostima koja trpi posledice specifične isključenosti i kojoj je neophodna podrška za aktivno uključivanje u društvo. Mnoge OSI su sposobne za samostalan i aktivan život uz određenu podršku, kao što je prilagođeno radno mesto, omogućen pristup na javnim mestima, specifični sadržaji ili pomagala za kulturnu participaciju. Ipak, 69% ovih osoba je neaktivno, a 20% nezaposleno.

Definisane su mnoge mere za podršku uključivanju OSI. Najvažnija takva mera verovatno je Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom koji stvara zakonski okvir za jedini pravi oblik socijalnog preduzeća u Srbiji. Međutim, još mnogo toga treba učiniti u Srbiji na povećanju vidljivosti OSI i solidarnosti sa njima. Od prijavljenih kod NSZ programima za podršku zapošljavanju obuhvaćeno tek 4.664 OSI, a od jula do septembra 2010. posao su na ovaj način pronašle 82 osobe sa invaliditetom.

- 10. Seksualne manjine.** Još jedna grupa koja trpi specifičnu isključenost. Ljudi koji nemaju heteroseksualnu orijentaciju, kojih ima u bilo kojem segmentu stanovništva i shodno tome trpe sve ostale oblike isključenosti kao i drugi ljudi, imaju posebno naglašen problem kulturne i političke diskriminacije. Iz razloga socijalne prikrivenosti o ovoj grupi ne postoje pouzdani statistički podaci.
- Učinjena su unapređenja nekih zakona kako bi se podržalo njihovo socijalno uključivanje, ali još uvek je čest slučaj da oni imaju velike teškoće u ostvarivanju nekih

standardnih ljudskih prava. Ovo je, pored OSI i Roma, još jedna grupa čiju vidljivost treba povećati, kao što treba podizati svest većinskog stanovništva o njihovom identitetu i pravima.

Socijalna isključenost gore pomenutih građana i grupa je rezultat dejstva različitih pokretača. Ovi pokretači mogu biti razvrstani u polja ekonomije, politike, socijalnog pod sistema i kulturnog pod sistema. U svakom od ovih polja, međutim, može se napraviti razlika između istorijskih i tekućih pokretača, kao i između makro, meco i mikro nivoa.

1. Pokretači u ekonomskoj oblasti. U suštini to su osnovni pokretači ekonomskog razvoja. Održivi rast BDP, investicije, preduzetništvo, zaposlenost, kao i otvaranje privrede i pridruživanje međunarodnim tržištima i organizacijama čine opšte uslove za ekonomski prosperitet svakog građanina. Kombinacija strukturnih faktora iz prethodnih sistema (pre II svetskog rata i iz socijalizma) još uvek ima uticaj na ishode razvoja i u kombinaciji sa razornom ekonomskom politikom u Miloševićevo vreme proizvodi veliki zaostatak u stabilizaciji trenda ekonomskog rasta. Direktno posledice toga su nizak nivo BDP i visoka nezaposlenost. Osim toga, pozitivni rezultati ekonomske transformacije se ne raspoređuju ravnomerno po regionima Srbije, što stvara nejednakosti na meco nivou. Konačno, pokretači ekonomske isključenosti mogu biti pronađeni i na mikro nivou, npr. u neravnopravnoj raspodeli unutar domaćinstva.

2. Pokretači u političkoj oblasti. Politička liberalizacija i snažno građansko društvo daju osnovu za održiv razvoj inkluzivnog društva. Zapravo, pošto postoji veliki rizik da razvojne ekonomske procese 'zarobi' i zloupotrebi nova (stara) elita, snaga institucija, posebno pravne države, kao i građanskih organizacija i pokreta imaju najmanje jednaku ulogu u razvojnim procesima kao ekonomske performanse. Na žalost, ovi akteri se formiraju sporo i nekonzistentno u post-socijalističkoj Srbiji. Nakon političkih promena od 2000. godine bilo je previše političkih kompromisa sa starim režimom i mnogo nefunkcionalnosti zakonodavstva koje su rasipale dragocenu socijalnu energiju potrebnu za povećanje društvene kohezije. Ovo je direktno uticalo na rast netolerancije i nasilja u društvu i ugrozilo generalno poverenje koje je potrebno za uspostavljanje novih oblika solidarnosti. U ovom trenutku smo još uvek pod pritiskom teških posledica ovih procesa, kako u formi nestabilnosti političkih institucija, tako i u sporoj decentralizaciji i u političkoj nezainteresovanosti i građanskoj pasivnosti građana.

3. Pokretači u socijalnoj oblasti. Ovde je pažnja prvenstveno usmerena na institucije. Srbiji koja ima jako tradicionalističko i paternalističko nasleđe bila je potrebna stabilna i transparentna institucionalna postavka da bi ustanovila novi *modus operandi*. Međutim, tek od skoro su vidljivi znaci kretanja u tom pravcu. Najveći deo protekle decenije je potrošen na vraćanje poverenja građana u institucije i izgradnju novih institucio-

nalnih mehanizama nakon potpunog raspada tokom 1990-ih. Uzimanje evropskog institucionalnog poretka za uzor bi moglo biti dobar podsticaj za Srbiju, ako bi se adekvatno prilagodilo realnom okruženju. Za sada, još uvek ima mnogo dokaza o lošem funkcionisanju institucija iskazanom kroz diskriminativno postupanje i nepouzdanu zaštitu osnovnih ljudskih prava. Prevazilaženje ovih prepreka je od ključne važnosti za vraćanje poverenja u institucije. Narastajući problem predstavlja neefikasnost institucija iskazana kroz gomilanje zakonskih i strateških dokumenata koji nisu praćeni odgovarajućim aktivnostima i finansiranjem.

4. Pokretači u obalsti kulture. Promene u ovoj oblasti su obično najsporije i najteže je njima upravljati. Osnovni oblici pokretača isključivanja u ovoj oblasti su preovlađujuća politička kultura i dominantni vrednosni obrasci. Prethodno predloženi nalazi su ukazali da u ovoj oblasti još uvek ima mnogo teškoća koje treba prevazići. Upadljivo prisustvo autoritarističkih i ekstremističkih vrednosti u post-konfliktnom periodu, kao i lukrativni i populistički etos u političkoj kulturi imaju za ishod rastuću netoleranciju, nedostatak solidarnosti i politički pasivizam. Na ovo još treba dodati snažnu redistributivnu vrednosnu orijentaciju u ekonomskoj sferi koja ograničava obuhvat akcije brojnih aktera koji sebe vide kao ‘gubitnike tranzicije’.

Prethodno pomenuti pokretači se ponekad spajaju u kombinaciju koja proizvodi razorne efekte na transformaciju ka društvu veće uključenosti. Pošto Srbija kroz post-socijalističku transformaciju prolazi sa značajnim zakašnjenjem, rizik od nepravedne raspodele troškova i dobitaka transformacije je još više istaknut. To je situacija u kojoj bi država trebalo da igra ključnu ulogu u obezbeđivanju socijalne pravde, pre svega kroz izgradnju pravne države, ali i kroz kreiranje mera politike i jačanje institucija socijalne zaštite kako bi se umanjili negativni efekti restrukturiranja privrede. Ova uloga države u oba oblika je, međutim, bila ugrožena iz dva glavna razloga. Kašnjenje u procesima transformacije je bilo toliko dugo da su rizici transformacije postali toliko visoki da bi mogli da blokiraju bilo kakvo radikalno rešenje kojim bi nova elita pokušala da ubrza reforme. Ovo je, s druge strane, praćeno nametnutim populističkim kompromisima koji su proizveli visoke redistributivne troškove i umanjili efikasnost alokacije budžeta. U prvom navratu je ovo očito umanjilo siromaštvo mnogih građana, ali je na duži rok činilo šanse za otvaranje novih radnih mesta manjim i skupljim i tako (iznova) usporavalo transformaciju čitavog sistema. Sve ovo ima posledice na jačanje institucionalnih kapaciteta za poboljšanje socijalne uključenosti, kao i na izmenu dominantnog vrednosnog obrasca u pravcu tolerantnog i solidarnog društva.

POGLAVLJE 8: Zaključne preporuke

Pošto su osnovane ili modernizovane najvažnije ustanove i definisane i usvojene mnoge mere politika potrebne za unapređenje socijalnog uključivanja građana i društvenih grupa, sada je više potrebno učiniti na uklanjanju najopštijih pokretača isključivanja opisanih u prethodnim poglavljima i posledično na jačanju institucionalnih praksi i doslednom sprovođenju zakona. Naše preporuke su klasifikovane u četiri oblasti u kojima su prepoznati izvori isključivanja i usmerene na opštiji nivo konstituisanja politika i strateških smernica, što je uslovljeno obimom i nivoom predočene analize.

8.1. Ekonomska uključenost

Humani razvoj moguće je ostvariti samo kroz inkluzivni razvoj. Ekonomski rast iz čijih procesa i efekata je isključen deo populacije ne predstavlja samo gubitak za pojedince i porodice koji ne ostvaruju dobitke iz tog rasta, već i gubitak za društvo koje u procesima ekonomskog razvoja ne koristi adekvatno ljudske resurse i time smanjuje šanse za održivi razvoj. Pitanje šta treba učiniti da se ovakav inkluzivni ekonomski rast za humani razvoj ostvari upućuje na analizu sledećih oblasti politika:

1. Čvršće povezivanje ekonomske i socijalne politike koje treba da obezbedi razvoj ljudskih resursa primeren razvojnim sektorima ekonomije, ali i da generiše rast u sektorima u kojima se ekonomski angažuju ranjive grupe (posebno u poljoprivredi ili drugim sektorima ruralne ekonomije).
2. Politike uravnoteženog regionalnog razvoja koje treba da smanje izražene razlike između metropole i unutrašnjosti, posebno regiona na geografskoj periferiji Srbije (istok, jug, zapad), urbanih i ruralnih područja.
3. Politike koje treba da obezbede povoljniji širi društveni kontekst u smislu otkanjanja različitih formi diskriminacije, stereotipa o pojedinim ugroženim grupama, razvoju kulture tolerancije, jednakih šansi i podsticanjem novih oblika solidarnosti.

Povezivanje ekonomske i socijalne politike

Socijalna politika i mere tržišta rada treba da budu utemeljene na empirijskim uvidima u stanje, pravične u smislu stvaranja jednakih šansi sa različite grupe, regione uz jasne dugoročne vizije. Ovaj strateški pravac uključuje niz specifičnih politika: obrazovanja (uključujući i kvalitetne programe doživotnog obrazovanja), zapošljavanja, razvoja socijalnih usluga u područjima u kojima nisu dostupna, podsticanja na preduzetništvo i razvoj sektora malih i srednjih preduzeća, unapređenje infrastrukture, približavanje finansijskih usluga, savremenih komunikacija, širokim grupama u stanovništvu i najširim područjima

u geografskom smislu. Pored toga strategije razvoja na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou treba da budu testirane ex-ante sa stanovišta efekata mera na uključenost marginalizovanih grupa, odnosno sa stanovišta potencijalnih rizika od stvaranja uslova za nove forme ekonomskog isključivanja ili pak reprodukcija postojećih. Da bi se ovo postiglo potrebno je obratiti pažnju na sledeće:

- Veoma je važno da se fiskalna politika oblikuje prema kriterijumima inkluzivnog razvoja, što znači da briga o socijalno isključenima u okviru ove politike ne sme biti svedena na pitanje socijalnih transfera, već na ekonomske i socijalne investicije koje podižu kapacitete ljudi, lokalnih zajednica za generisanje odgovarajućeg rasta.
- Potrebno je obezbediti lakši pristup finansijskom i fizičkom kapitalu kroz podsticanje tržišta nekretnina (posebno tržišta zakupa zemljišta u ruralnim oblastima), finansijskih tržišta i uslova pod kojima su dostupne finansijske usluge najširim grupama. Time bi se mogli podstaći procesi realokacije resursa i poboljšale šanse marginalizovanih grupa da se uključe u razvojne tokove.
- Širi obuhvat marginalizovanih grupa primerenije oblikovanim merama aktivnog zapošljavanja jedan je od najvažnijih preduslova podizanja humanih resursa isključenih sa tržišta rada ili marginalizovane radne snage pod rizikom od ekonomske isključenosti. Ovi programi treba da doprinesu boljoj strukturnoj usklađenosti ponude rada aktuelnoj tražnji, da podigne sposobnosti pronalaženja posla, podstakne proaktivno ponašanje u traženju zaposlenja i generalno podigne veštine od značaja za bolje pozicioniranje na tržištu rada.
- Potrebno je i direktno intervenirati u najizraženije oblike infrastrukturne deprivacije (dovršiti povezivanje svih domaćinstava na električnu energiju, obezbediti tekuću vodu) za šta se mogu aktivirati potencijali lokalne zajednice.

Politika uravnoteženog regionalnog razvoja

Da bi se podstakao inkluzivni razvoj na nivou celog društva, potrebno je formulisati i sprovesti politike koje osnažuju resurse i povećavaju razvojni potencijal (humani, infrastrukturni, ekonomski, organizacioni) oblasti koje nisu uspele da generišu odgovarajući rast i izađu iz začaranog kruga opadanja ekonomskih aktivnosti i depopulacije, kao što su ruralne sredine, mali gradovi i geografske oblasti na Jugu, Zapadu i Istoku Srbije. U ovom aspektu bilo bi potrebno usmeriti se na sledeće:

- Dodatno unaprediti delove strategije ruralnog razvoja koji se odnose na diversifikovanje ekonomije u ruralnim oblastima, uz naglasak na mere za unapređenje infrastrukturnih uslova i socijalnih usluga u seoskim sredinama. Lokalne vlasti moraju preuzeti deo ini-

cijative u ovom domenu i podsticati uspostavljanje lokalnog partnerstva; opštinskim agrarnim budžetima podsticati projekte diversifikacija lokalne/ruralne ekonomije.

- Potrebno je obezbediti efikasniji sistem transfera informacija o tržištima, novim tehnologijama, dostupnim programima u ruralnim sredinama, pa i čitavim okruzima koje karakteriše ekonomska isključenost i nerazvijenost.
- Potrebno je da lokalne samouprave u okviru razvojnih strategija i aktivnosti prilagode programe privlačenja investicija na način koji bi vodio investiranju u ruralna područja u cilju povećanja zapošljivosti ruralne populacije i diversifikacije ruralne ekonomije.

Politika anti diskriminacije i jednakih šansi

Iako je u ovoj oblasti najteže intervenisati s obzirom na to da se diskriminacijski obrasci mogu javljati na latentnom nivou, prikriveno ispod formalno pravičnih procedura, veoma je važno da se formulisanje politika odvija u skladu sa procenama efekata u oblasti diskriminacije različitih društvenih grupa. U tom smislu potrebno je zakone, politike razvoja, mere i programe oblikovati na način da pružaju jednake šanse za pristup različitim tržištima, institucijama, uslugama za najšire društvene grupe. Istovremeno potrebno je ojačati mehanizme nadzora i sankcionisanja diskriminativnih praksi, pre svega preko inspekcije rada i pravosudnog sistema koji su nadležni za penalizovanje diskriminacijskih praksi u zapošljavanju ili na radnom mestu.

- Potrebno je zabraniti i sankcionisati oglašavanje radnih mesta koje diskriminiše potencijalne kandidate prema polu, starosti, fizičkim, etničkim, verskim karakteristikama i seksualnoj orijentaciji.
- Potrebno je efikasno suzbijati neformalne oblike zaposlenosti u kojima su radnici izloženi različitim formama eksploatacije i lišeni ostvarivanja socijalnih prava iz rada, kao i zaštita na radnom mestu.
- Potrebno je generalno podsticati vrednosti tolerancije, poštovanja i uzajamne solidarnosti, koje su ugrožene dvodecenijskim ekonomskim i socijalnim krizama i promenama u kojima se društvene grupe doživljavaju međusobno primarno konkurentski i sa suprotstavljenim interesima u takmičenju za oskudne ekonomske resurse.

8.2 Politička uključenost

Da bi se postiglo veće učešće građana u političkom životu, potrebno je da postoji politička volja da se donesu i implementiraju strategije na različitim nivoima, a čiji cilj bi bilo uključivanje građana u kreiranje politika neposredno ili posredno putem organizacija civilnog društva.

1. Jačanje građanske političke participacije je moguće kroz:

- omogućavanje osnovnih političkih prava kao što je pravo glasa marginalizovanim grupama.

Rešavanje statusa dokumenata marginalizovanih grupa, kao što su izbeglice i Romi, i omogućavanje fizičkog pristupa licima sa invaliditetom je prvi korak u ostvarivanju većeg stepena participacije ranjivih grupa.

- uključivanje građana, bilo direktno (javne rasprave, paneli itd) bilo posredno preko civilnog sektora u kreiranje politika na lokalnom i nacionalnom nivou – aktivno informisanje građana, nasuprot sadašnjem pasivnom.

Pravo na pristup informacijama je sredstvo građana za kontrolu rada državnih organa između dva izborna ciklusa, te je podizanje svesti o ovom sredstvu neophodno. Paralelno edukovanje građana o njihovom interesu u uzimanju učešća u političkom životu zajednice, odnosno podizanje svesti o građanskoj odgovornosti i promociju participativne demokratije najbolje može da se ostvari u saradnji sa civilnim sektorom.

Aktivno informisanje građana bi trebalo da se sprovodi na prvom mestu putem Interneta, kao sredstva informisanja sa širokim dometom i niskim troškovima, ali i kroz korišćenje mesnih kancelarija, javnih sastanaka sa građanima i putem službe za odnose sa javnošću. Takođe, potrebno je ostvariti partnerski odnos sa nevladinim sektorom koji ima kapacitete za informisanje građana. Posebna pažnja u informisanju građana se mora posvetiti grupama koje su, po pravilu, isključene iz zajednice, u čemu je partnerstvo sa NVO preduslov za uspeh. Pored toga, potrebno je inovirati načine informisanja građana korišćenjem novih metoda, kao što su fokus grupe, građanski paneli i forumi.

Omožavanje aktivnijeg dijaloga je još jedan preduslov veće demokratske participacije građana u lokalnom životu zajednice, kao i uvođenje podele odgovornosti kroz uključivanje građana u proces donošenja odluka na lokalnom nivou. Da bi se to postiglo, potrebno je unaprediti pravni i politički okvir za neposredno učešće građana u javnom životu, tj. Zakon o lokalnoj samoupravi i Zakon o referendumu i narodnoj inicijativi.

Otvorenost lokalnih samouprava je prvi preduslov za ostvarivanje značajnije participacije građana. Posle donošenja Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, potrebno je dalje unapređivati ovaj okvir i praksu njegovog sprovođenja.

- omogućavanje autonomnog i transparentnog rada regulatornih tela uz omogućavanje mehanizama sankcionisanja kršenja procedura.

Unapređenje autonomije i obezbeđivanje resursa regulatornim telima je veoma važan korak u jačanju vladavine prava. Poštovanje procedura, transparentnost i javnost rada državnih organa i sankcionisanje svake nepravilnosti je neophodno kako bi se povratilo poverenje građana u institucije.

Posebno se ističe potreba za usvajanjem zakonskog okvira koji bi jasnije definisao i zaštitio one informacije i podatke koji ne mogu biti dostupni javnosti. To je od posebne važnosti, jer nedefinisanost ovih informacija pruža prostor za manipulaciju i izgovore za uskraćivanje uvida u tražene informacije. Kancelarija poverenika za pristup informacijama ukazuje na potrebu aktiviranja mehanizama prinudnog dobijanja informacija u slučaju otpora izvršenju odluka poverenika koje su u skladu sa Zakonom.

- podelu Srbije/lokalnih zajednica na više izbornih jedinica kako bi se omogućilo glasanje za ličnost, a ne partijske liste.

Ovo bi omogućilo bolju reprezentativnost regiona Srbije i veće poverenje građana u adekvatnu zastupljenost njihovih interesa u parlamentu kao najznačajnijem predstavničkom organu. Kao što je pokazala *Anketa o socijalnoj isključenosti*, izbor pravih ljudi u parlament se smatra veoma značajnim. Pored toga, potrebno je izmeniti postojeći lokalni izborni sistem kako bi odbornici ravnomernije predstavljali teritorijalne celine i posebne zajednice u skupštinama gradova i opština, kao i unaprediti položaj mesne zajednice kao primarne interesne zajednice od značaja za građane na lokalnom nivou.

- Jačanje uloge civilnog sektora.

Da bi civilni sektor mogao autonomno da deluje, potrebno je ojačati njegove izvore finansiranja. Uvođenje olakšica za dobrovoljna davanja bi olakšalo prikupljanje sredstava i omogućilo veći angažman građana kroz civilni sektor. Pored toga, unapređenje uticaja trećeg sektora na kreiranje politika se treba sprovesti putem boljeg umrežavanja postojećih NVO, veću angažovanost i unapređenje rada NVO, aktivan pritisak na vlast i poboljšanje imidža u medijima.

Poboljšanje imidža NVO sektora je moguće postići edukacijom građana o ulozi i značaju sektora. Potrebno je održavati što je moguće više direktan kontakt sa građanima putem tribina, okruglih stolova, kao i unapređivati saradnju sa lokalnim vlastima i ljudima od uticaja i bolje reagovati na potrebe građana (Građanske inicijative, 2005:56).

2. Unapređenje međunarodnih odnosa i članstvo u institucijama kao faktor uspostavljanja konsolidovane demokratije i eliminisanja političke isključenosti u Srbiji

Srbija je u aprilu 2008. potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju Evropskoj uniji. Napredak u sprovođenju prirota Nacionalne strategije se prati kroz Unapređeni

stalni dijalog, a najveći naglasak se i dalje stavlja na poboljšanje saradnje sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju.

- Povećati efikasnost u korišćenju Instrumenta za predpristupnu pomoć (IPA) Evropske komisije

Kroz prioritete EU definisane u programu Instrumenta za pretpristupnu pomoć, kao i putem drugih sporazuma sa zemljama kandidatima, Evropska unija deluje na kreiranje politike u smeru prihvatanja osnovnih načela na kojima EU počiva i prilagođavanja domaćih strategija i prioriteta.

Srbija već nekoliko godina koristi ova sredstva kroz programe koje nadzire Delegacija Evropske komisije. Prioritete u sprovođenju ovih programa imaju jačanje demokratskih institucija, reforme državne uprave, jačanje vladavine prava, borba protiv korupcije, ljudska prava i zaštita manjina (Kancelarija za pridruživanje EU, 2008:5). Značajan faktor u uspešnom korišćenju IPA fondova predstavlja iskustvo i znanje organizacija civilnog društva. Kancelarija za pridruživanje EU je potpisala 2005. Memorandum o saradnji u procesu evropskih integracija sa organizacijama civilnog društva naznačavajući njihovu ulogu u širenju evropskih ideja i vrednosti (Građanske inicijative, 2009:41). Civilno društvo može da igra važnu ulogu u procesu evropskih integracija, preko mobilizacije građana za evropske vrednosti, promovisanje prednosti evropskih integracija, itd. po ugledu na druga društva EU. Zbog toga je važno da država obezbedi mehanizme za podršku organizacijama civilnog sektora u predfinansiranju i kofinansiranju na programima Evropske komisije.

- Dalje unapređivati članstvo u međunarodnim telima i saradnju sa međunarodnim institucijama i organizacijama

Potrebno je napomenuti da nije samo Evropska unija „faktor pritiska“ na domaćoj političkoj sceni, iako se može reći da je najznačajniji. Međunarodna tela kao što je Međunarodni monetarni fond deluju na kreiranje politika u Srbiji, prvenstveno zbog svoje uloge poverioca prema državi. Takođe, druge međunarodne organizacije, kao što su Ujedinjene nacije i njene agencije (UNDP, UNICEF), ili agencije za razvoj pojedinih država (kao što su USAID, DFID) svojim delovanjem vrše pritisak na institucije sistema u pravcu prilagođavanja politika modelu konsolidovane demokratije, prvenstveno kroz izmenu i prilagođavanje zakonskih okvira.

Na kraju, programi stranih donatorskih organizacija utiču na aktivnosti u okviru civilnog sektora, određujući prioritete u skladu sa svojim ciljevima. Na ovaj način donatori u većoj ili manjoj meri usmeravaju političku participaciju u zemlji.

8.3. Socijalna uključenost

1. Zdravstvene usluge

Da bi se unapredilo zdravlje nacije i zdravstvena zaštita treba . Takođe, udaljene geografske lokacije treba da budu bolje integrisane u sistem zdravstvene zaštite, a diskriminativne prakse u pružanju zdravstvenih usluga moraju biti smanjene.

- Uraditi *istraživanje razloga i modaliteta izbegavanja zdravstvenog osiguranja*, pogotovo među nezaposlenima.
- *Ojačati kapacitete zdravstvenih ustanova u ruralnim oblastima* da pruže usluge lokalnom stanovništvu, posebno starima; uskladiti javni prevoz u ruralnim oblastima sa pozicijom zdravstvenih ustanova; razviti saradnju sa timovima za pomoć u kući (Centri za socijalni rad i NVO).
- *Boriti se protiv diskriminativnih praksi u pružanju zdravstvenih usluga*, pogotovo prema Romima, IRL, seksualnim manjinama, prvenstveno kroz podršku anti diskriminativnim vrednostima među zaposlenima i povećanjem znanja korisnika o njihovim pravima i mogućnostima postupanja protiv diskriminacije (preko NVO, zaštitnika prava građana, redovnih sudova, itd.).
- *Nastaviti promotivne aktivnosti usmerene na prelaz sa kurativne na preventivnu zdravstvenu zaštitu*, kako putem medijske kampanje, tako i putem obuka za ciljne grupe (učenici, studenti, stari Romi) i kreatora javnog mnjenja (novinari, nastavnici, socijalni radnici, NVO aktivisti, itd.).

2. Obrazovanje

Unapređenje obrazovanja usmereno na je neophodno da bi se unapredilo znanje stanovništva i podigla kompetitivnost na tržištu rada.

- *Aktivnosti usmerene na borbu protiv nasilja i trgovine drogama u školama.*
 - Jačanje saradnje između škola i lokalne policije da bi se škole učinile bezbednim mestima.
 - Intenzivirati promotivnu kampanju za uvećanje tolerancije i smanjenje upotrebe droga u školama. Ova kampanja treba da bude organizovana i na generalnom nivou (masovni mediji) i kroz specijalne programe u školama (radionice, kulturni događaji, sportski događaji, itd.)

- *Podržati reformu kurikuluma i unapređenje nastavnog procesa kroz kontinuiranu obuku nastavnika.* Naglasak na stvaranje funkcionalnog znanja i poboljšanje rezultata na PISA testu treba nastaviti, zajedno sa usavršavanjem nastavnika u tom pravcu. Programe srednjih škola treba pažljivo razmotriti u svrhu boljeg usklađivanja sa realnošću na tržištu rada i obezbeđivanja odgovarajućeg znanja za realistična zanimanja.
- *Uvećani obuhvat obaveznim obrazovanjem i smanjena stopa napuštanja osnovnog i srednjeg obrazovanja treba da omoguće održiv humani razvoj.*
 - Uvećan obuhvat obaveznim obrazovanjem i smanjeno napuštanje osnovnog obrazovanja među romskom decom treba da budu glavno oruđe za uvećanje humanog razvoja u ovoj etničkoj grupi. Ovo treba postići ekonomskim, institucionalnim i kulturnim osnaživanjem. Što se tiče ekonomskog osnaživanja, romskoj deci treba obezbediti adekvatnu odeću, prevoz i školsku opremu i pribor. Što se tiče institucionalnog osnaživanja, treba omogućiti više predškolskih ustanova i programa, više programa na romskom jeziku i više nastavnika Roma. Što se tiče kulturnog osnaživanja, roditelji romske dece treba da budu obučeni o korisnosti i neophodnosti obrazovanja za njihovu decu, posebno za devojčice. Sa druge strane, treba podržati širenje tolerancije prema etničkim manjinama među nastavnicima i učenicima kroz praktične aktivnosti.
 - Smanjiti napuštanje srednjeg obrazovanja među decom u ruralnim oblastima. Trend porasta napuštanja srednjih škola treba sprečiti kroz snižavanje troškova školovanja (prevoz, smeštaj i sl.) i kroz kampanje podizanja svesti među učenicima u ruralnim osnovnim školama i među širom seoskom populacijom. Da bi se ovo učinilo, treba podržati i građanske organizacije na selu.

3. Socijalna zaštita

Unapređenja u socijalnoj zaštiti treba da pomognu marginalizovanim grupama da se bolje uključe u zajednicu, ali mogu u isto vreme podići nivo društvene solidarnosti van institucionalnog domena.

- *Podržati dalju decentralizaciju usluga socijalne zaštite* da bi se poboljšala efikasnost programa na osnovu neposrednog poznavanja situacije i da bi se bolje koristili ljudski i finansijski resursi. Ovo takođe podrazumeva bolju intersektosku saradnju.
- *Podržati uključivanje NVO u pružanje usluga* da bi se uvećali resursi i prenosilo znanje i uspešna iskustva već razvijena u NVO sektoru tokom dugogodišnje saradnje sa međunarodnim organizacijama.

- *Unaprediti efikasnost lokalnog budžetiranja usluga socijalne zaštite* kroz prioritizaciju najhitnijih potreba ranjivog stanovništva, poboljšano targetiranje i uspješnije kobinovanje različitih izvora finansiranja. Takođe, treba povećati transparentnost lokalnih budžeta.

4. Lokalne zajednice i institucije

Poboljšanje u lokalnom upravljanju je važno za izgradnju inkluzivne zajednice. Pametno planiranje, aktivna implementacija i vešto finansijsko upravljanje mogu da obezbede povoljne uslove za humani razvoj i da kompenzuju neke slabe tačke položaja marginalizovanih grupa i pojedinaca u lokalnoj zajednici.

- *Ojačati kapacitete za primenu i upravljanje lokalnim strategijama i akcionim planovima* na polju socijalnih usluga da bi se uvećala efikasnost planiranih aktivnosti.
- *Podržati lokalno akciono i budžetsko planiranje za inkluzivni razvoj* na način da se baci više svetla na multidimenzionalnost održivog razvoja i da se prepoznaju najbolje mogućnosti i najveće pretnje.
- *Podržati saradnju između lokalnih samouprava i organizacija građanskog društva* da bi se proširila resurska osnova i akcione alternative.

Izgradnja socijalnog kapitala treba da doprinese stabilnom funkcionisanju institucija i na taj način stvori širi okvir za održivi humani razvoj.

- *Promovisati društvene vrednosti poverenja, solidarnosti i tolerancije* prema manjinskim grupama kroz konkretne primere pojedinačnih aktivnosti, mreže organizacija i korporativnu socijalnu odgovornost.
- *Podržati osnivanje i funkcionalnost organizacija građanskog društva* da bi se konkurisalo sporim i neefikasnim institucionalnim procedurama i da bi se građanima ponudili alternativni kanali socijalnog uključivanja.

8.4. Kulturna uključenost

Prethodna analiza ukazuje na dva pravca delovanja u Srbiji kada je u pitanju kulturna isključenost. Potrebno je:

1. Unaprediti implementaciju postojećih propisa, kao i bolje razraditi propise.

Da bi se poboljšala implementacija propisa, potrebno je uspostaviti efikasnu komunikaciju među različitim akterima koji mogu da doprinesu unapređenju uključenosti ugroženih društvenih grupa i pojedinaca.

Prvenstveno je potrebno unapređivanje saradnje udruženja civilnog društva koja se bave ugroženim grupama i suzbijanjem diskriminacije i vladinog sektora, ali i uspostavljanje bolje komunikacije unutar same državne administracije, što je sada slaba tačka.

Borba protiv isključenosti zahteva stalno delovanje velikog broja pojedinaca i institucija. Posebno je važno uključivanje udruženja isključenih kategorija stanovništva ili udruženja koja se bore za njihova prava. Organizacije civilnog društva imaju značajnu ulogu u suzbijanju predrasuda prema pripadnicima isključenih grupa, te je potrebno obezbediti im otvoren pristup kreiranju politika i aktivnosti usmerenih na smanjenje isključenosti.

2. Unaprediti informisanje i eliminisati strah i predrasude koje građani gaje prema drugačijim od sebe.

Stvaranje multikulturalnog društva u Srbiji bi trebalo da se fokusira na najveći faktor isključenosti – neznanje. Upoznavanje pripadnika jedne kulture s kulturom drugih, doprinosi uklanjanju predrasuda i integraciji manjinskog stanovništva u zajednicu. Afirmisanje multikulturalizma u Srbiji zahteva jasno definisanu nacionalnu strategiju i mere za njeno sprovođenje od vrha do dna institucionalne hijerarhije.

Iskazani stavovi ukazuju na veliku potrebu za edukativnim programima usmerenim ka opštoj populaciji i državnim institucijama kako bi se poboljšao nivo informisanosti i smanjio nivo predrasuda s jedne strane, a s druge strane programe treba usmeriti i ka ugroženim grupama, kako bi im se ukazalo na zakonske mogućnosti i načine ostvarivanja prava.

U tom smislu je partnerstvo dela civilnog sektora koje se bavi isključenim grupama i državnih ustanova izuzetno značajan.

Imenovanje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti je bilo samo prvi i važan korak koji treba učiniti u uspostavljanju jedinstvenog nadzornog organa kada je u pitanju sprovođenje Zakona protiv diskriminacije. Po Zakonu, Poverenik ima mogućnosti obaveštavanja javnosti o slučajevima diskriminacije, a može da nastupa i prema sudu u dogovoru sa oštećenom stranom, što će znatno doprineti unapređenju informisanosti o diskriminaciji. Povereniku je potrebno obezbediti finansijska sredstva, osposobljavanje kadrova i organizacione strukture kako bi njegova rad tekao bez problema sa kojima su se suočavala druga regulatorna tela.

REFERENCE

Analiza izveštaja o radu Centara za socijalni rad u Srbiji za 2008. godinu, (2009) Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu.

Analiza početnog stanja u oblasti institucionalnih kapaciteta za sprovođenje antidiskriminacionog zakonodavstva u Srbiji, (2009), Beograd: UNDP, Ministarstvo rada i socijalne politike

Anketa o radnoj snazi – izvestaj za 2008, Beograd: Republički zavod za statistiku

Anketa o radnoj snazi – april 2009, Beograd: Republički zavod za statistiku

Antić, P. Romi i pravo na zdravstvenu zaštitu u Srbiji, <http://www.mrc.org.rs/?sta=publikacije&jezik=sr>

Antonić, S. (1993) *Demokratija u Srbiji - stvarno i moguće*, u: Antoniće, S., Jovanović, M. i Marinković, D. *Srbija između populizma i demokratije*. Beograd: Institut za političke studije.

Antonić, S., Jovanović, M. i Marinković, D. (1993) *Srbija između populizma i demokratije*. Beograd: Institut za političke studije.

Antonić, Stranačko poistovećivanje: Slučaj Srbije (2005) *Sociološki pregled*, vol. 39, br. 2, str. 123-150

Arandarenko i dr. (2008) *Reforme u Srbiji: dostignuća i izazovi*. Beograd: CLDS.

Arandarenko, M i Golicin, P (2007) Serbia, in Deacon, B. and Stubbs, P. (eds) *Social Policy and International Interventions in South East Europe*, Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.

Arandarenko, M, Krstic, G. (2008) *Analiza uticaja politike zaposljavanja i aktivnih mera zaposljavanja u Republici Srbiji, 2003-2007. godine*, Beograd.

Arandarenko, M, Nojković, A. (2007) *Pregled tržišta rada u Srbiji*, Mimeo.

Arandarenko, M. (1995) *Srbija devedesetih: prvobitna akumulacija ili politički kapitalizam? Srpska politička misao*, no. 4.

Arandarenko, M. (2000) "Ekonomska stvarnost Srbije" Lazić, M. (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić (335-372)

Atlagić, *Partijska identifikacija kao determinanta izborne motivacije* (2007), FPN, Beograd

- Babović, M. (2007) *Položaj žene na tržištu rada*, UNDP, Beograd.
- Babović, M. (2009) *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*, ISIFF, Beograd.
- Babović, M, Cvejić, S, Rakić, D. (2007) *Position of Refugees in the Labour Market and their Inclusion in Active Labour Market Policies* Grupa 484, Beograd
- Babović, M, Vuković, O. (2008) *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednih domaćinstva*. UNDP, SeConS.
- Bakić, J. (2008), *Razvoj tumačenja procesa nestajanja Jugoslavije*: doktorska disertacija, Beograd: Filozofski fakultet
- Bašić, G. Crnjanski, K. (2006), *Politička participacija i kulturna autonomija nacionalnih manjina u Srbiji*, Beograd: Centar za istraživanje etniciteta
- Beetham, *Parlament i demokratija u 21. veku* (2008), UNDP, Beograd
- Blagojević, M. (2002) «Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000: urodnjavanje cene haosa», u Bolčić, S, Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ISIFF, Beograd: 293-314.
- Bolčić, S. (1994) *Tegobe prelaska u preduzetničko društvo*, Beograd: ISIFF
- Civilno društvo i nevladin sektor* (2002), Palgo, Beograd
- Compendium of Cultural Policies and Trends in Europe*, 11th edition 2010, Country profile Serbia, <http://www.culturalpolicies.net/web/profiles-download.php?pcid=1410>
- Cvejić, S. (2002) “Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji: siva ekonomija u Srbiji 90-ih”, Bolčić S, Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISIFF
- Cvejić, S, Babović, M. (2000) “*Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji*”, izveštaj iz istraživanja, Beograd: CPA
- Cvejić, S, Babović, M. (2008) *LSMS IDPs report*, Beograd: UNHCR
- Cvejić, S, et al. (2010) *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*, UNDP, Belgrade.
- Deacon, B. and Stubbs, P. (2007) Transnationalism and the making of social policy in South East Europe, in Deacon, B. and Stubbs, P. (eds) *Social Policy and International Interventions in South East Europe*, Cheltenham, Nothampton: Edward Elgar.
- Deacon, B. and Stubbs, P. (eds) (2007) *Social Policy and International Interventions in South East Europe*, Cheltenham, Nothampton: Edward Elgar.
- De Haan, Jakob and Jan-Egbert Sturm. 2000. On the relationship between economic freedom and economic growth. *European Journal of Political Economy* 16: 215-241.

Dimić, Lj. (1996), *Kulturna politika kraljevine Jugoslavije 1918-1941 I*, Beograd: Stubovi kulture

Dinkić, M. (1996) *Ekonomija destrukcije. Velika pljačka naroda*. Beograd: Stubovi kulture.

Diskriminacija u Srbiji – Šuplji džepovi za drugačije, http://www.vibilia.rs/srpski/izve-staj/0508/Diskriminacija%20u%20Srbiji_Suplji%20djepovi%20za%20drugacije.pdf

Đukic-Dojčinović, V. (2002), *Kulturna politika Srbije 1989/2001*, Beograd: Zaprokul

Esping-Andersen, G. (1990) *Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, Cambridge.

European Commission (2008) *Social Protection and Social Inclusion in the Republic of Serbia*, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit E2.

European Commission (2010a) *Europe 2020: A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARRO-SO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>

European Commission (2010b) *Serbia 2010 Progress Report*.

Evaluacija projekta 'Otpremninom do posla', (2010), UNDP i Vlada Republike Srbije.

Gidens, E. (1998) *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.

Goati, *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990 do 2000* (2000), Con-teco, Bar

Golubović, Anđelković, *Institucionalni mehanizmi saradnje vlade i civilnog društva: uporedna iskustva i preporuke za Srbiju*

Golubović, Z. (2006), *Čovek i njegov svet*, Beograd: Plato

Golubovic, Z. (2008), The Role of Culture in the Post-Modern World, *Synthesis Philosophica* 45 (1)

Grupa 484 (2005) *Povratak iz Zapadne Evrope*, Beograd.

Guillen, M. F, Collins, R, England, P, Meyer, M. (eds) (2002) *The New Economic Sociology: Developments in an Emerging Field*, Russel Sage Foundation, New York.

HDR 2004: Cultural liberty in today's diverse world, UNDP, <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2004/>

HDR 2010: The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development, UNDP, <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2010/>

Higley, J. and Lengyel, G. (2000). *Elites After State Socialism*. Boston: Rowman & Littlefield.

Ilić, R, Babović, M. i Cvejić, S. (2007) *Položaj Roma na tržištu rada u Šumadijskom okrugu*, Kragujevac: Romski informativni centar.

Ilić, S. *Zakonsko regulisanje položaja nacionalnih manjina u Srbiji i njegova implementacija*, http://www.21osmeh.net/Zakonsko_regulisanje_polozaja_NM.pdf

Informator Centra za prava manjina, br.7, <http://www.mrc.org.rs/?sta=publikacije&jezik=sr>

Informisanje na jezicima manjina (2007), FOS, Beograd

International Monetary Fund (2010) *IMF Country Report No. 10/308*

Ivić, I. (2009) Problemi obrazovanja seoskog stanovništva u Srbiji. Rad predstavljen na skupu 'Obrazovanje seoskog stanovništva', SANU.

Izveštaj o napretku Srbije za 2008 (2008) Kancelarija za pridruživanje EU, Beograd

Izveštaj o napretku Srbije za 2009, (2009) Evropska komisija, Brisel

Izveštaj o razvoju Srbije 2009, (2010) Republički zavod za razvoj.

Izveštaj o sprovođenju Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja za 2008.godinu (2008) Poverenik za informacije od javnog značaja, Beograd

Javno mnjenje o diskriminaciji i nejednakosti u Srbiji, (2009), Strategic marketing <http://www.stopdiskriminaciji.org/publikacije>

Jelinčić (ur), *Evropeizacija Srbije: Ljudska prava, prava manjina i inkluzija Roma* (2007), FOS, Beograd

Jelinčić (ur), *Evropeizacija Srbije: Monitoring procesa evropeizacije društvenog, ekonomskog, političkog i pravnog prostora Srbije* (2006), FOS, Beograd

Korak ka građanima, CESID

Krstić, G. (2009) "Prvi milenijumski cilj razvoja" u *Napredak u realizaciji Milenijumskih ciljeva razvoja u Republici Srbiji*, Beograd: UNDP.

Krstić, G. (2008), Poverty Profile in Serbia, 2002–2007 in: *Living Standard Measurement Survey Serbia 2002–2007*, Republic Statistical Office and the World Bank

Krstić, G. i dr. (1998) *Analiza sive ekonomije u SR Jugoslaviji sa procenama za 1997. i preporukama za njenu legalizaciju*. Beograd: Ekonomski institut - izveštaj.

Kymlicka, W. (1995), *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*, Oxford: Clarendon Press

Kymlicka, W. (2004) *Cultural responsive policies*, Background paper for HDR 2004, <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2004/papers/>

Lazić, M. (ur.) (1994a) *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd

- Lazić, M. (ur.) (1994b) *Sistem i slom. Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*, Filip Višnjić, Beograd
- Lazić, M. (ur.) (2000) *Račji hod*. Filip Višnjić, Beograd
- Lazić, M. (2000) Serbia: The Adaptive Reconstruction of Elites, in Higley, J. and Lengyel, G. (eds.) *Elites After State Socialism*. Boston: Rowman & Littlefield.
- Lazic, M. (2005) *Promene i otpori*, Filip Višnjić, Beograd
- Lazic, M, Cvejic, S. (2005) 'Stratificational Changes in Serbian Society: A Case of Blocked Post-Socialist Transformation' in Milic, A. (ed.) *Transformation & Strategies*, IS-IFF, Belgrade.
- Lazić, M. and Cvejić, S. (2007). 'Class and Values in Post-Socialist Transformation in Serbia', *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3.
- Lendvai, N. (2007) Europeanization of social policy? Prospects and challenges for South East Europe, in Deacon, B. and Stubbs, P. (eds) *Social Policy and International Interventions in South East Europe*, Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
- Lutovac, Z. (ur) (2006), *Politička participacija i kulturna autonomija nacionalnih manjina u Srbiji*, Centar za istraživanje etniciteta, Fridrich Ebert Stiftung, Beograd
- Lutovac, Z., (ur) (2006), *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije* Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd
- Lutovac, Z. (ur.) (2007), *Birači i apstinenti u Srbiji*, IDN, Beograd
- Mack, J, Lansley S. (1985) *Poor Britain*. London: George Allen&Unwin.
- Marlier, E, Atkinson, A.B, Cantillon, B, Nolan, B. (2007) *The EU and Social Inclusion*, The Policy Press, Bristol.
- Matković, G, Mijatović, B, (2010) *An Analysis of the Effects of the Proposed Tax Changes on Poverty and Vulnerable Groups*. Beograd: CLDS.
- Matković, G, Mijatović, B, Petrović, M. (2010) *Uticaj krize na tržište radne snage i životni standard u Srbiji*, CLDS, Beograd. (*Impact of Crisis on Labour Market and Living Standard in Serbia*).
- Mijatović, B. (ur.) (2008) *Reforme u Srbiji: dostignuća i izazovi*, CLDS, Beograd
- Milić, A. (2004) "Transformacija porodice i domaćinstva – zastoj i strategija preživljavanja" u Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISIFF, 317-347
- Milivojević, Civilno društvo Srbije potisnuto tokom 1990-ih – u potrazi za legitimitetom, prepoznatljivom ulogom i priznatim uticajem tokom 2000-ih, *CIVICUS Indeks civilnog društva – Izveštaj za Srbiju* (2006), CRNPS, Argument, Beograd

-
- Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja RS (2008) *Politika zapošljavanja omladine i akcioni plan*, Beograd.
- Ministarstvo finansija RS (2008) *Bilten javnih finansija – decembar 2008*, Beograd.
- Ministarstvo finansija RS (2009) *Bilten javnih finansija – jul 2009*, Beograd.
- Mrkšić, D. (1994). “Dualizacija ekonomije i stratifikaciona struktura”, u M.Lazić, ur. *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjic
- Napredak u realizaciji Milenijumskih ciljeva razvoja u Republici Srbiji* (2009), Beograd: UNDP.
- Neposredno učesće građana u javnom životu na lokalnom nivou* (2006), SKOG, Beograd
- Nikolin, S. (ur) *Treći sektor u Srbiji – status i perspektive*, (2001) Beograd: NGO Policy Group
- NVO sektor u Srbiji* (2005), Gradjanske inicijative, Beograd
- OKO izbora 17* (2008), CESID, Beograd
- Opštine u Srbiji, 2005*. Beograd: RZS.
- Opštine u Srbiji, 2009*. Beograd: RZS.
- Orlović, S. (2008) *Politički život Srbije*, Službeni glasnik, Beograd
- Paunović, (2007) *Budućnost civilnog društva*, Centar za razvoj civilnog društva, Beograd
- Pavlović, D. i S. Antonić (2007) *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji nakon 2000.*, Službeni glasnik, Beograd
- Payne, A. (2006) *Key Debates in New Political Economy*, Routledge, London.
- Pešić, J. (2004), *Retradicionalizacija društva Srbije s kraja osamdesetih i početka devedesetih*: diplomski rad, Beograd: Filozofski fakultet
- Petrović, M. (2004) *Sociologija stanovanja: Stambena politika: Izazovi i mogućnosti*, Beograd: ISI FF.
- Petrović, M. (2006) *Pristupačno stanovanje pod zakup*, rad saopšten na skupu: *Ka novoj nacionalnoj stambenoj politici Srbije*, Beograd: UN Habitat.
- Petrović, M. (2009) *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: ISI FF.
- Političke podele u Srbiji u kontekstu civilnog društva* (2005), CESID, Beograd
- Praćenje socijalne uključenosti u Srbiji* (2010). RZS i SIPRU.
- Primena Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja*, (2006), FOS, Beograd

Promocija debate o socijalnoj uključenosti u Srbiji – izveštaj iz akcionog istraživanja, (2010), Beograd: SeConS

Prvi godišnji izveštaj Fonda za zapošljavanje mladih (2010), UNDP i Vlada Republike Srbije.

Razvoj osetljivosti u primarnoj zdravstvenoj zaštiti za rodne razlike i marginalizovane grupe, (2008), Grupa 484, http://www.grupa484.org.rs/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=62&Itemid=116

Redovan godišnji izveštaj ombudsmana 2008

Santiago, C, Gardener, E.P.M, Molyneux, P. (2005) *Financial exclusion*, Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Sarma, M. (2008) *Index of Financial Inclusion*, Working paper no. 215, Indian Council for Research on International Economic Relations.

Satarić, N, i Rašević, M. (2007). *Vaninstitucionalna zaštita starijih ljudi u Srbiji*. Beograd: Amity.

Snaga različitosti, (2005), UNDP, http://www.undp.org.rs/index.cfm?event=public_publications&cp=5

Staniszki, J. (1991). *The Dynamics of The Breakthrough in Eastern Europe. The Polish Experience*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Statistički godišnjak Jugoslavije 1991. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Statistički godišnjak Jugoslavije za 1999, Beograd: Savezni zavod za statistiku

Statistički godišnjak Jugoslavije za 2000, Beograd: Savezni zavod za statistiku

Statistički godišnjak Jugoslavije za 2002, Beograd: Savezni zavod za statistiku

Statistički godišnjak Srbije 1991. Beograd: Republički zavod za statistiku.

Statistički godišnjak Srbije za 1998., Beograd: Republički zavod za statistiku

Stojiljković, *Partijski sistem Srbije* (2005), Službeni glasnik, Beograd

Studija o životnom standardu. Srbija 2002-2007. (2008) Beograd: Republički zavod za statistiku.

Svetska banka (2006) *Dokument o socijalnoj pomoći i dečijoj zaštiti u Srbiji*, izveštaj br. 35954 – YU.

Sztompka, P. (2003), *Trust: A Sociological Theory*, Cambridge: Cambridge University Press

Štulhofer, A. (2000) *Nevidljiva ruka tranzicije. Oglеди iz ekonomske sociologije*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.

Thorat, U. (2007) *Financial inclusion – the Indian experience*, speech at the HMT-DFID Financial Inclusion Conference 2007, London, 19 June 2007.

Učešće građana i građanki u procesu izrade i primene zakona i drugih instrumenata javnih politika (2009), Građanske inicijative, Beograd

UNDP (1990) *Human Development Report*, Oxford University Press, New York.

UNDP (2008) *Human Development Report Serbia 2008. Regional Cooperation*. Belgrade.

UNDP, SeConS (2009) *Mapiranje šansi za zapošljavanje interno raseljenih lica*, dostupno na <http://www.undp.org.rs/index.cfm?event=public.publicationsDetails&revid=4DF27519-C93C-3E02-B4FAAB7FDD2C89BE>

UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13179&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

Ustav Republike Srbije, http://www.slistbeograd.rs/documents/ustav_republike_srbije_lat.pdf

Veber, M. (1976) *Privreda i društvo*. Beograd: Prosveta.

Verske slobode u Srbiji, (2009), CRCDD, http://cdcs.org.rs/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=13&Itemid=60

Vlada RS (2005) *Strategija razvoja socijalne zaštite*, Beograd.

Vlada RS (2007) *Strategija regionalnog razvoja Srbije za period od 2007. do 2012. godine*, Beograd.

Vlada RS (2009a) *Strategija reintegracije povratnika po sporazumima o readmisiji*, Sluzbeni glasnik RS 15/09.

Vlada RS (2009b) *Praćenje društvene uključenosti u Srbiji*.

Vujadinović, D. (2003), Model kulturne politike Srbije: Osnovne makro pretpostavke i smernice razvoja, u *Ključna pitanja tranzicije u kulturi*, Beograd: Zaprakul

Vuković, Đ, (2007) Specifičnosti izborne apstinencije u Srbiji, u Lutovac, Z. (ur.), *Birači i apstinenti u Srbiji*, IDN, Beograd

World Bank, Country Data Report for Serbia, 1996-2008, <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/c246.pdf>

World economic forum (2010) *The Global Competitiveness Report*, dostupno na adresi <http://www.weforum.org/documents/GCR10/index.html>

Zabrana diskriminacije i zaštita manjina, (2009), Beograd: Beogradski centar za ljudska prava

Zakon o zabrani diskriminacije, <http://www.parlament.gov.rs/content/lat/akta/zakoni.asp>

PRILOZI

PRILOG 1

Neki pokazatelji razvoja u Srbiji

Tabela I:

Indikatori ekonomskog razvoja Srbije od 2001. do 2009.

Indikator razvoja	Jedinica	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
BDP (PKM)	1000 \$	4,04	5,463	6,293	7,547	8,499	9,22	10,815	12,070	-
BDP (PKM), po glavi stanovn.	EU27=100	21	26	26	29	32	33	34	36	-
Rast BDP u %	Realni rast	5,6	3,9	2,4	8,3	5,6	5,2	6,9	5,5	-3,0
Zaposlenost	Stopa	50,3	48,6	47,6	53,4	51,0	49,8	51,5	53,3	50,0
Nezaposlenost	Stopa	12,2	13,3	14,6	18,5	20,8	20,9	18,1	14,0	17,4
Produktivnost rada, u % BDP SKM po zaposl.	(EU27=100)	-	39	40	44	48	52	56	58	59
Strane direktne investicije (SDI)	% BDP-a	1,4	3,1	6,9	4,1	6,1	14,1	6,2	5,3	4,4
Inflacija (od decembra do decembra)	Stopa rasta	40,7	14,8	7,8	13,7	17,7	6,6	10,1	6,8	6,6
Spoljni dug	% BDP-a	98,3	67,2	62,3	54,3	64,2	63,3	60,2	64,5	74,1
Budžetski višak/deficit	% BDP-a	-0,5	-2,6	-2,7	0,7	1,0	-1,6	-1,9	-2,5	-4,1
Rezerve NBS	Mlrd EUR	1,33	2,19	2,84	3,12	4,94	9,08	9,64	8,16	10,6
Nejednakost u raspodeli prihoda	Gini koeficijent	-	0,29	0,35	0,33	0,34	0,32	0,32	0,30	0,30*
Siromaštvo (APD, za 2002 LSMS)	Stopa	-	14,0	-	-	-	8,8	8,3	6,1	6,9

Izvori: Izveštaj o razvoju Srbije, 2010, za siromaštvo RZS

* Praćenje socijalne uključenosti u Srbiji, 2010

Tabela II:
Struktura bruto dodate vrednosti Srbije od 2001. do 2009.

%	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
Poljoprivreda	16,3	15,7	14,5	15,9	14,4	13,6	11,7	12,0	12,6
Industrija	25,8	25,0	23,8	23,5	22,6	22,3	21,9	21,0	18,9
Prerađivačka ind.	20,2	19,5	18,1	18,2	17,4	17,3	17,0	16,3	14,1
Građevinarstvo	3,9	3,6	3,9	3,8	3,7	3,7	3,9	3,8	3,2
Usluge	57,0	58,6	60,2	59,3	62,0	63,2	65,4	66,2	68,6
Trgovina na veliko i malo	7,5	8,5	9,4	10,2	11,9	12,3	13,9	14,0	13,1
Hoteli i restorani	1,1	1,1	1,1	1,0	0,9	0,8	0,8	0,8	0,7
Saobraćaj i telekomunikacije	8,3	8,5	9,2	9,8	11,6	14,1	15,9	16,9	18,5
Finansijsko posredovanje	4,0	3,9	3,7	3,7	3,9	4,2	4,5	4,8	5,2
Poslovi sa nekretninama	16,4	16,6	16,8	15,8	15,6	15,3	14,7	14,7	15,3
Ostale usluge	19,7	20,0	20,0	18,9	18,1	16,6	15,6	15,1	15,7
UKUPNO	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Izveštaj o razvoju Srbije, 2010

Tabela III:
Učešća pojedinih sektora privrede u ukupnoj sektorskoj zaposlenosti u Srbiji od 2001. do 2009.

%	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
Prerađivačka industrija	35,3	33,8	32,6	30,6	29,8	28,6	27,4	25,9	24,3
Poljoprivreda	4,9	4,8	4,6	4,4	4,1	3,9	3,8	3,4	3,2
Saobraćaj	7,2	7,4	7,4	7,5	7,5	7,5	7,6	7,6	7,6
Trgovina	11,8	12,1	12,5	13,2	13,3	13,5	13,7	14,0	13,8
Nekretnine	3,2	3,3	3,4	3,7	4,1	4,6	4,7	5,2	5,7
Finansije	2,4	1,9	1,9	1,8	1,9	2,0	2,2	2,3	2,6
Zdravstvo	9,3	9,7	10,1	10,4	10,7	10,7	11,0	11,2	11,6
Obrazovanje	6,8	7,6	7,9	8,3	8,3	8,5	9,0	9,3	9,7

Izvor: Izveštaj o razvoju Srbije, 2010

Tabela IV:**Vrednost godišnjih EBRD tranzicionih indikatora za Srbiju od 2001. do 2009.**

EBRD indikator	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
Liberalizacija cena	4,0↑	4,0	4,0	4,0	4,0	4,0	4,0	4,0	4,0
Trgovina i spoljno-trgovinska razmena	2,7↑	3,0↑	3,0	3,0	3,3↑	3,3	3,3	3,7↑	4,0↑
Privatizacija malih preduzeća	3,0	3,0	3,0	3,3↑	3,3	3,7↑	3,7	3,7	3,7
Privatizacija velikih preduzeća	1,0	2,0↑	2,3↑	2,3	2,7↑	2,7	2,7	2,7	2,7
Restrukturiranje preduzeća	1,0	2,0↑	2,0	2,0	2,3↑	2,3	2,3	2,3	2,3
Politika konkurentnosti	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,7↑	2,0↑	2,0	2,0
Reforma bankarskog sektora	1,0	2,3↑	2,3	2,3	2,7↑	2,7	2,7	3,0↑	3,0
Reforma nebankarskih finansijskih institucija	1,0	1,7↑	2,0↑	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0
Infrastrukturne reforme	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,3↑	2,3
Srednja vrednost indikatora	1,86	2,33	2,40	2,43	2,59	2,71	2,74	2,86	2,89

Izvor: Izveštaj o razvoju Srbije, 2010

Tabela V

Najkritičnije oblasti Srbije prema Globalnom izveštaju konkurentnosti WEF za 2009/2010

	stub	rang
Teret državne regulative	1	129
Zaštita interesa malih akcionara	1	128
Efikasnost prava u rešavanju sporova	1	124
Uspešnost državnih korporacija	1	120
Kvalitete ukupne infrastrukture	2	122
Kvalitet puteva	2	117
Stopa nacionalne štednje	3	123
Obuka zaposlenih	5	120
Razmere tržišne dominacije	6	131
Efikasnost antimonopolske politike	6	130
Snaga lokalne konkurencije	6	120
Odliv mozgova	7	132
Oslanjanje na profesionalno upravljanje	7	118
Uvođenje nove tehnologije u preduzećima	9	125

Izvor: Izveštaj o razvoju Srbije, 2010

PRILOG 2

HDI za 2010. godinu

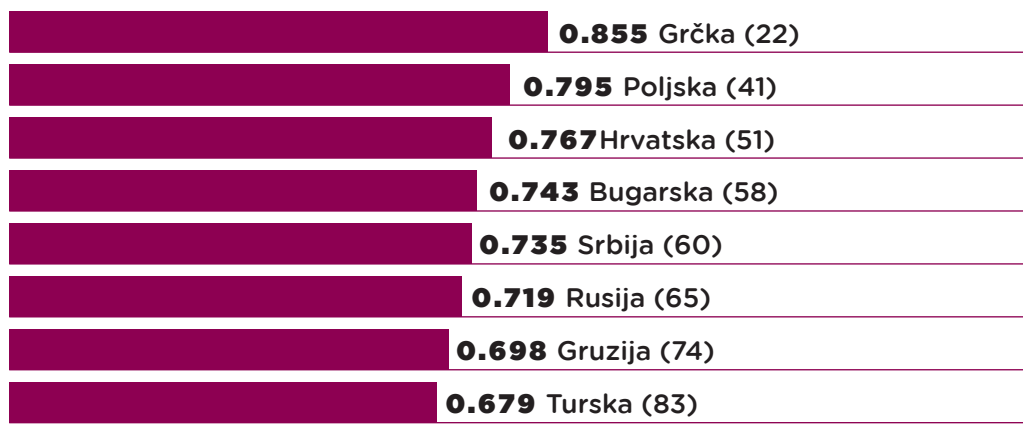
U ovom prilogu su izneti osnovni podaci o vrednosti indeksa humanog razvoja (HDI) izračunatog po novoj metodologiji i njegovih osnovnih komponenti. Takođe je prikazan trend kretanja vrednosti indeksa u poslednjih 20 godina. Osim toga, prikazani su još neki podaci iz jubilarnog globalnog izveštaja o humanom razvoju, oni podaci koji su relevantni za temu nacionalnog izveštaja o humanom razvoju za 2010. godinu, a to je socijalna uključenost.

Podaci su prikazani uporedno za nekoliko izabranih zemalja, kako bi se sagledala pozicija Srbije po različitim indikatorima u realnom okruženju. Odabrane su dve zemlje iz grupe veoma visokog humanog razvoja: Grčka kao balkanska zemlja sa kojom Srbija ima intenzivnu ekonomsku saradnju i Poljska kao zemlja bivšeg socijalizma koja, slično Srbiji, ima veliko učešće poljoprivrednog sektora u BDP i zaposlenosti. Iz grupe kojoj pripada Srbija, grupe sa visokim humanim razvojem, odabrane su dve susedne zemlje, Hrvatska, kao zemlja sa veoma sličnim istorijskim iskustvom i političkom pozicijom i Bugarska, kao zemlja bivšeg socijalizma na sličnom stepenu razvoja koja je već ušla u EU. Dalje, u prikazima se nalazi i Rusija, kao bivši centar realnog socijalizma i evropska ekonomska sila i Gruzija, koja je odabrana kao zemlja drugačije privredne strukture i kao predstavnik kavkaskih država. Konačno, tu je i Turska koja je sve češće prepoznata kao važna regionalna ekonomija i sa kojom Srbija ima sve intenzivnije političke odnose.

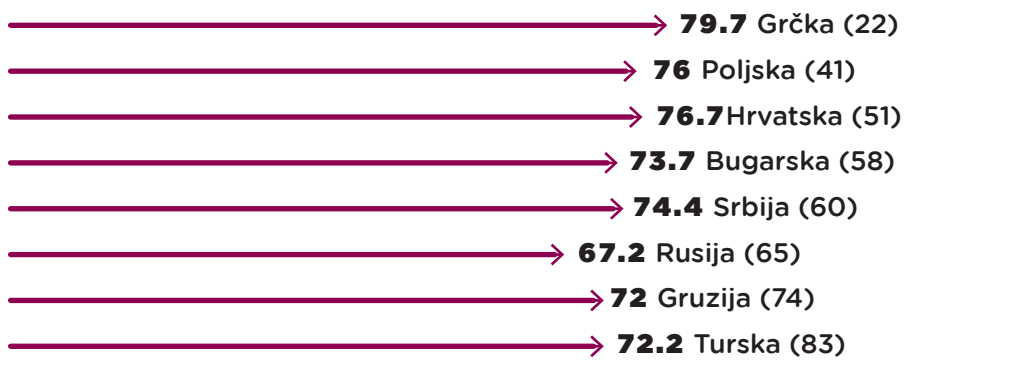
Iz izloženih podataka se može videti da je ključni zaostatak Srbije na ekonomskom planu i da će znatnije povećanje BND lako dovesti do približavanja granici veoma visokog humanog razvoja. Ipak, vidi se iz analize indikatora za ostale zemlje da će napredak u obrazovanju biti neophodan da bi se ušlo u najvišu kategoriju. Ostale tabele daju detaljniju sliku o stanju ekonomskih nejednakosti, rodni nejednakosti i faktora demokratskog osnaživanja. Iz ovih podataka se vidi da Srbija deli sudbinu većine zemalja u okruženju. Svetski izveštaj o humanom razvoju sadrži obilje podataka koji dopunjuju sliku o ispunjenosti uslova za uspešniji humani razvoj, a oni potvrđuju da su Srbiji neophodne dodatne institucionalne reforme i povećanje konkurentnosti privrede kako bi mogla da napravi značajan iskorak u humanom razvoju.

Globalni izveštaj se može naći na adresi <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2010/>

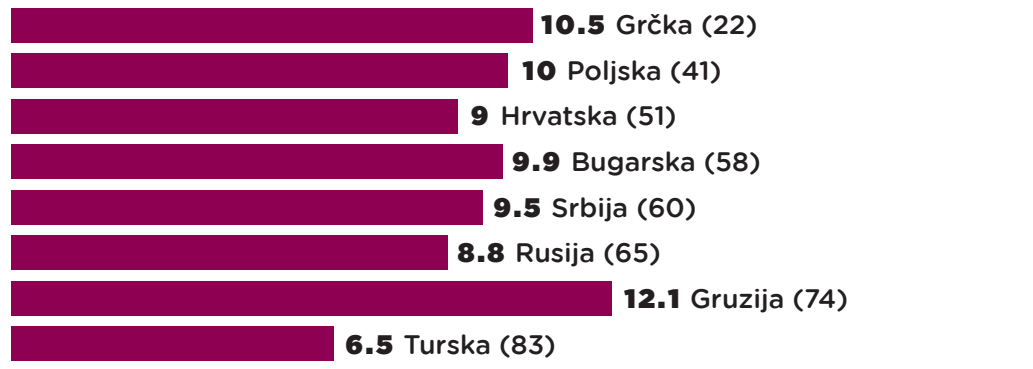
HDI Vrednost

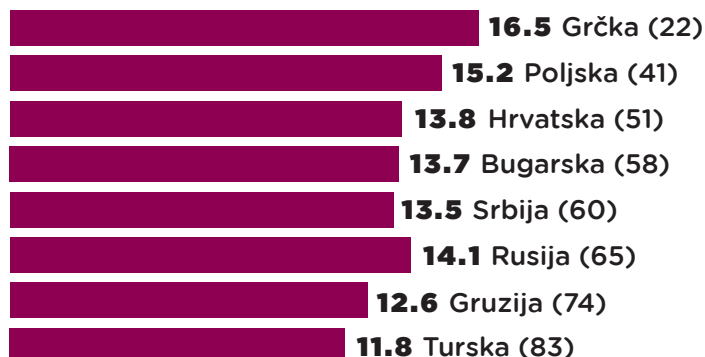
Očekivano trajanje života na rođenju

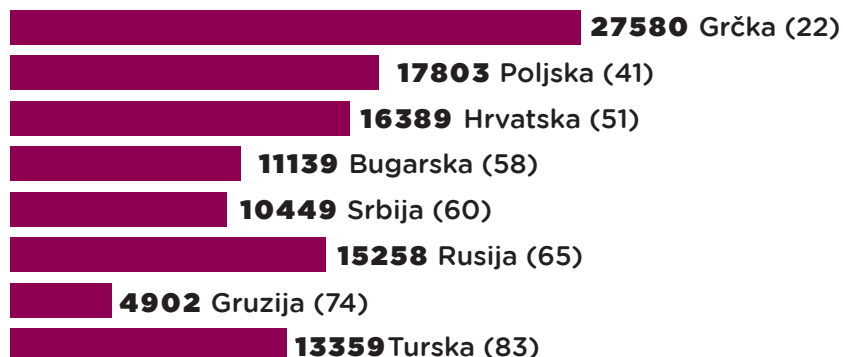
Prosečan broj godina školovanja

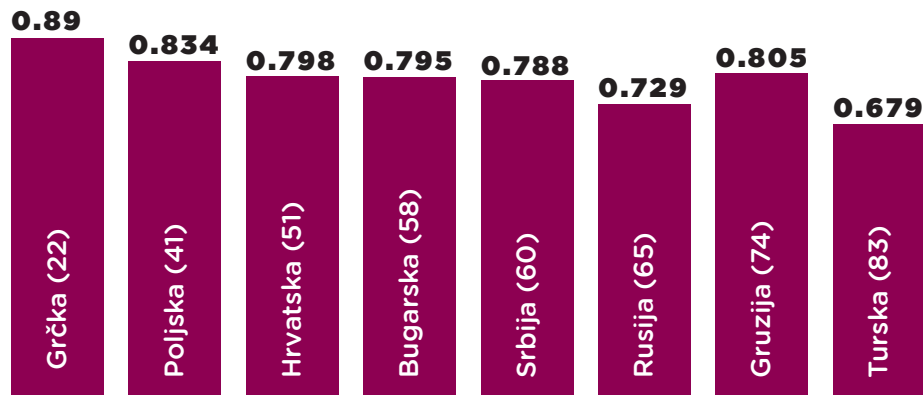
Očekivano trajanje školovanja

Bruto nacionalni dohodak (BND) po glavi SKM 2008\$

Bezprihodna vrednost HDI

Indeks humanog razvoja (HDI) i njegove komponente, 2010

Država (rang)	HDI vrednost	Očekivano trajanje života na rođenju	Prosečan broj godina školovanja	Očekivano trajanje školovanja	Bruto nacionalni dohodak (BND) po glavi SKM 2008\$	Bezprihodna vrednost HDI
Grčka (22)	0,855	79,7	10,5	16,5	27.580	0,890
Poljska (41)	0,795	76,0	10,0	15,2	17.803	0,834
Hrvatska (51)	0,767	76,7	9,0	13,8	16.389	0,798
Bugarska (58)	0,743	73,7	9,9	13,7	11.139	0,795
Srbija (60)	0,735	74,4	9,5	13,5	10.449	0,788
Rusija (65)	0,719	67,2	8,8	14,1	15.258	0,729
Gruzija (74)	0,698	72,0	12,1	12,6	4.902	0,805
Turska (83)	0,679	72,2	6,5	11,8	13.359	0,679

Trend promene HDI vrednosti, 1990-2010

Država (rang)	1990	1995	2000	2005	2010	Promena HDI ranga 2005-2010
Grčka (22)	0,753	0,761	0,784	0,839	0,855	3
Poljska (41)	0,683	0,710	0,753	0,775	0,795	3
Hrvatska (51)	-	0,690	0,720	0,752	0,767	-2
Bugarska (58)	0,678	0,678	0,693	0,724	0,743	-1
Srbija (60)	-	-	-	0,791	0,735	-1
Rusija (65)	0,692	0,644	0,662	0,693	0,719	3
Gruzija (74)	-	-	-	0,679	0,698	-3
Turska (83)	0,552	0,583	0,629	0,656	0,679	-1

Indeks humanog razvoja prilagođen nejednakosti

Država (rang)	HDI vrednost	HDI prilagođen nejednakosti			
		Vrednost	Ukupni gubitak (%)	Promena ranga	Gini koeficijent
Grčka (22)	0,855	0,768	10,2	-2	34,3
Poljska (41)	0,795	0,709	10,8	1	34,9
Hrvatska (51)	0,767	0,650	15,3	-2	29,0
Bugarska (58)	0,743	0,659	11,3	5	29,2
Srbija (60)	0,735	0,656	10,8	6	28,2
Rusija (65)	0,719	0,636	11,5	7	43,7
Gruzija (74)	0,698	0,579	17,0	5	40,8
Turska (83)	0,679	0,518	23,6	1	41,2

Indeks rodne nejednakosti

Država (rang)	Indeks rodne nejednakosti	Stopa smrtnosti na porođ.	Broj mesta u parlamentu (%)	Osobe sa najmanje srednjim obrazovanjem (% starih 25 i više)		Stopa učešća u radnoj snazi (%)	
				žene	muškarci	žene	muškarci
Grčka (22)	0,317	3	14,7	64,4	72,0	55,4	79,0
Poljska (41)	0,325	8	18,0	79,7	83,9	56,9	71,0
Hrvatska (51)	0,345	7	20,9	57,4	72,3	58,9	71,7
Bugarska (58)	0,399	11	21,7	69,1	70,6	63,4	73,8
Srbija (60)	0,395**	14	21,6	61,7	70,7	54,8*	71,1*
Rusija (65)	0,442	28	11,5	90,6	71,3	68,7	76,3
Gruzija (74)	0,597	66	6,0	89,7	92,7	59,8	77,4
Turska (83)	0,621	44	9,1	27,1	46,8	26,9	74,6

* Praćenje socijalne uključenosti u Srbiji

** Procena autora na osnovu navedenih podataka o stopi učešća u radnoj snazi

Oснаživanje

Država (rang)	Zadovoljstvo slobodom izbora (% zadovoljnih)		Političke slobode (demokracija, skor 0-2)	Kršenje ljudskih prava (skor 1-5)	Žrtve korupcije (% ljudi u situaciji podmičivanja prošle godine)	Demokratska decentralizacija (skor 0-2)	Politička angažovanost (% ljudi koji su se obratili javnim predstavnicima)
	Ukupno	Žene	2008	2008	2008	2008	2008
Grčka (22)	43	39	2	3	15	2	16
Poljska (41)	74	68	2	1	8	2	5
Hrvatska (51)	62	48	2	1	-	-	19
Bugarska (58)	48	45	2	2	-	2	14
Srbija (60)	42	37	2	-	-	-	12
Rusija (65)	50	51	1	4	21	-	13
Gruzija (74)	43	40	2	3	2	-	23
Turska (83)	38	46	2	3	13	2	12

Percepcija individualnog blagostanja i sreće, 2006-2009

Država (rang)	Ukupno zadovoljstvo životom (0-najmanje, 10-najviše)		Zadovoljstvo ličnim dimenzijama blagostanja			Indeks negativnih iskustava (0-najviše negativno, 100-najmanje negativno)
	Ukupno	Žene	Posao (% zaposlenih koji su zadovoljni)	Lično zdravlje (% zadovolj)	Životni standard (% zadovolj.)	
Grčka (22)	6,8	6,8	80	82	57	23
Poljska (41)	6,5	6,6	82	72	67	20
Hrvatska (51)	6,0	-	78	77	48	28
Bugarska (58)	4,4	-	73	67	29	20
Srbija (60)	5,6	-	73	73	35	28
Rusija (65)	5,9	5,9	74	56	36	16
Gruzija (74)	4,3	4,3	63	50	22	22
Turska (83)	5,5	5,5	71	76	44	28

PRILOG 3.

UNDP Anketa o socijalnoj uključenosti

U okviru regionalnog projekta 'Humani razvoj i socijalna uključenost 2009. u zemljama Centralne i Istočne Evrope i bivšim sovjetskim republikama', Regionalni centar UNDP sa sedištem u Bratislavi je organizovao i anketno istraživanje u 6 država: Kazahstanu, Makedoniji, Moldaviji, Srbiji, Tadžikistanu i Ukrajini²⁹.

Istraživanja su realizovana po ujednačenoj metodologiji kako bi se omogućila maksimalna uporedivost podataka. Anketni upitnik je bio gotovo identičan u svim zemljama, sa minimalnim prilagođavanjem nekih pitanja i skala nacionalnim specifičnostima. Osim opštih podataka o domaćinstvu i anketiranoj osobi upitnik je sadržao pitanja koja su merila stanje socijalne uključenosti u četiri oblasti predviđene teorijsko-istraživačkim okvirom: ekonomskoj, političkoj, socijalnoj i kulturnoj. Nacionalni timovi koji su radili na izradi izveštaja o humanom razvoju su imali slobodu da dodaju nekoliko pitanja kojima bi potpunije prikazali stanje socijalne uključenosti u svojim zemljama.

Anketiranje je sprovedeno na nacionalno reprezentativnim uzorcima veličine 2.700 domaćinstava. U Srbiji je osnovni uzorak bio 2.400 domaćinstava, a dodata su još dva poduzorka veličine po 300 jedinica, za interno raseljena lica i Rome, kako bi se dobio dovoljan broj domaćinstava iz ove dve grupe za koje je od ranije poznato da su izložene jačoj socijalnoj isključenosti nego ostalo stanovništvo Srbije. Anketiranje je obavila agencija Mediana Adria iz Beograda. Osnovni uzorak je biran na osnovu popisnih krugova, dodatni poduzorak IRL sa spiska Komisarijata za izbeglice i IRL, a dodatni poduzorak Roma u saradnji sa Sekretarijatom za romsku nacionalnu strategiju.

Baze podataka iz ankete i fajlovi sa opisom varijabli su dostupni za javnu upotrebu na web portalu UNDP <http://europeandcis.undp.org/poverty/show/DEAD2A6F-F203-1EE9-B97DD75685658B6A>

²⁹ Bilo je predviđeno anketiranje i u Uzbekistanu koji je deo istog projekta, ali do realizacije nije došlo u predviđenom vremenu.

PRILOG 4. Izveštaj sa fokusiranih grupnih diskusija

Ciljevi i metodologija

Pored merenja i opisivanja rasprostranjenosti različitih oblika socijalne isključenosti iz ekonomskog, socijalnog, političkog i kulturnog života, jedan od glavnih ciljeva izveštaja o humanom razvoju u Srbiji za 2009. godinu bio je da se uoče forme i mehanizmi socijalnog isključivanja. Anketno istraživanje na velikom, nacionalno reprezentativnom uzorku daje uvid u rasprostranjenost ovih formi i delovanje ovih mehanizama za veliki broj društvenih grupa (mladi, ruralno stanovništvo, nezaposleni itd.). Posebnim 'ojačavanjem' uzorak je pripremljen tako da u broju dovoljnom za osnovni opis pokrije dve velike grupe koje standardno nisu adekvatno zastupljene u nacionalnim uzorcima za anketno istraživanje, a to su Romi i interno raseljena lica (IRL). No, naravno, kako pojedinci nose mnoštvo socijalnih, kulturnih, fizičkih i drugih odlika koje mogu biti osnova za konstituisanje, izdvajanje, a u ekstremnim slučajevima čak i diskriminaciju i socijalno isključivanje posebnih društvenih grupa, odlučeno je da se nekoliko takvih grupa izuči kvalitativnim putem, organizovanjem fokusiranih grupnih diskusija (FGD).

Kriterijum za izbor ovih grupa, osim nedovoljne zastupljenosti ili nedovoljne vidljivosti u uzorku za anketno istraživanje, što je onemogućavalo njihovu zasebnu analizu, bila je i relativna veličina grupe (broj osoba na nivou Srbije), stepen prepoznate isključenosti (broj isključenih unutar grupe, mogućnost prevazilaženja isključenosti) i simbolički značaj isključenosti date grupe za razvoj zajednice, posebno za jačanje solidarnosti i socijalne kohezije. Sledeći ove kriterijume, odlučili smo se za fokusiranu diskusiju o socijalnoj uključenosti sa sledeće 4 grupe:

- 1. Osobe sa invaliditetom (OSI).** Prvi problem je da se tačan broj ovakvih osoba u Srbiji ne zna. Procene govore o broju od 800.000, što bi činilo više od 10% stanovništva. Naša pažnja je bila usmerena na osobe sa težim oblicima invaliditeta, a procena je da ih svakako nema manje nego članova nekih drugih grupa koje su jasno prepoznate i za analizu izdvojene kao posebno socijalno isključene (npr. IRL kojih ima oko 200.000). Brojna istraživanja su pokazala da većina OSI živi u veoma teškim uslovima i da su isključene iz mnogih oblika društvenog života. Sa problemima se susreću već u pristupu obrazovanju, zdravstvenim uslugama, socijalnoj zaštiti, a potom u zapošljavanju i ekonomskom osamostaljivanju. Posebno je bolna činjenica da im je često onemogućeno slobodno kretanje zbog neprilagođenosti urbanističkih i građevinskih rešenja i nemara kojim se stvaraju fizičke prepreke njihovom kretanju. Upravo zbog toga afirmacija

prava OSI ima veliki simbolički značaj za jačanje vidljivosti svih socijalno isključenih osoba i za povećanje solidarnosti u zajednici.

2. Seksualne manjine. Ovo je grupa koju bi velik nacionalni uzorak mogao da obuhvati u dovoljnom broju, ali je zbog visoke stope prikrivanja seksualnog opredeljenja teško istraživačkim instrumentom (upitnikom) izdvojiti pripadnike ove grupe za posebnu analizu. I ovde procene govore o mogućih 10% u odnosu na stanovništvo starije od 15 godina. Prema skromnim dostupnim izvorima informacija za pripadnike ove grupe se ne bi moglo reći da su vidno ugroženi u pogledu osnovnih dimenzija socijalne uključenosti (finansijski položaj, pristup obrazovanju i zdravstvenim uslugama, učešće na tržištu rada), ali postoje brojni izveštaji o njihovoj diskriminaciji od strane okruženja, kako pojedinaca, tako i institucija, u slučajevima javnog deklarisanja seksualne orijentacije ili sumnje na homoseksualnu orijentaciju. Ovo su okolnosti koje ograničavaju njihovu punu uključenost u zajednicu i ugrožavaju slobodan razvoj njihovih ljudskih potencijala. Zbog toga problemi diskriminacije seksualnih manjina, kao i njihova veća vidljivost i bolje socijalno uključivanje imaju velik simbolički značaj za jačanje tolerancije u društvu i rast socijalne kohezije.

3. Dugoročno nezaposlene mlade osobe. Ovo je društvena grupa koja je u žiži stručnog i političkog interesovanja u celoj Evropi, jer broj mladih koji su dugoročno nezaposleni (više od dve godine u kontinuitetu) raste iz godine u godinu i ima sve veće relativno učešće među nezaposlenima. U Srbiji je relativno učešće ove grupe posebno veliko. Stopa nezaposlenosti među mladima (15-24 godine) je preko 40%, dva i po puta veća od nacionalne stope (vidi deo o ekonomskoj isključenosti u nacionalnom izveštaju o humanom razvoju), a među njima je više od pola dugoročno nezaposlenih. Ako se uzme u obzir da ovaj problem prvenstveno pogađa one bez kvalifikacija ili sa završenom osnovnom, pa čak i sa završenom srednjom školom, jasno je da socijalna isključenost ove društvene kategorije ima složen mehanizam delovanja i da je čitav niz faktora aktivan u definisanju njihovog socijalnog položaja. Na ovaj način ne samo da se ugrožava humani razvoj velikog broja mladih u Srbiji, nego se, posredno, ugrožava ukupan razvoj u Srbiji.

4. Bivši zatvorenici. Glavni razlog zbog kojeg smo želeli da istražimo ovu društvenu grupu je činjenica da se o načinu (re)integracije osoba koje su odslužile zatvorsku kaznu veoma malo zna. Postoje određene aktivnosti koje su usmerene ka osobama koje su trenutno na odsluženju kazne, ali se malo zna o tome kako teče socijalno uključivanje onih koji iznova traže svoje mesto u društvu. Kakve su im kvalifikacije i radne sposobnosti, u kojoj meri i na koji način se usmeravaju na tržište rada, kakav im je pristup socijalnim uslugama, da li se suočavaju sa diskriminacijom, u kojoj meri su izloženi riziku ponovljenog prestupa?

Tri od četiri navedene fokusirane grupne diskusije su obavljene tokom maja 2010. godine u prostorijama Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Beogradu. U okupljanju učesnika su značajno pomogli mnogi pojedinci, organizacije i ustanove³⁰. Na žalost, okupljanje grupe bivših zatvorenika nije uspeo ni posle više od mesec dana upornih pokušaja i kontakata sa udruženjima za zaštitu građanskih prava, upravicima zatvora i predstavnicima Uprave za izvršenje krivičnih sankcija. Usled toga, odlučeno je da se pokuša sa organizovanjem grupne diskusije sa osobama na trenutnom odsluženju kazne koji su povratnici, odnosno imaju iskustva sa boravkom na slobodi nakon odsluženja prethodne kazne. Ova diskusija je održana polovinom juna 2010.

Nastojali smo da grupe budu raznovrsne po nizu faktora koji bi mogli imati značaj za objašnjenje mehanizama socijalnog uključivanja njihovih pripadnika (rod, starost, mesto stanovanja, stepen obrazovanja i sl.). Sve FGD su obavljene u dobroj atmosferi, sa značajnim doprinosom učesnika.

Vodič za FGD je pripremljen tako da pokriva 4 osnovne oblasti socijalnog isključivanja koje su uključene i u anketni upitnik, što omogućuje elementarnu uporedivost podataka dobijenih anketom i FGD. Diskusija je prilagođena specifičnostima socijalnog položaja ovh grupa, tako da su detaljnije diskutovani oni aspekti njihovog društvenog života u kojima smo očekivali snažnije pokretače isključenosti. Kod OSI to je ekonomski položaj, kretanje u prostoru i fizički pristup objektima i uslugama, pristup različitim socijalnim uslugama. Sa pripadnicima seksualnih manjina smo više razgovarali o osnovnim ljudskim i građanskim pravima i slobodi izražavanja kulturnih osobnosti, a sa mladim nezaposlenim osobama o položaju na tržištu rada, pristupu merama podrške na tržištu rada i pristupu uslugama obrazovanja. U razgovoru sa zatvorenicima je, takođe, više naglašen aspekt ekonomske, ali i socijalne isključenosti.

Rezultati analize

1. Mehanizmi i ishodi socijalne isključenosti osoba sa invaliditetom

U ovoj FGD su učestvovalе 3 slepe i jedna slabovidna osoba i 2 osobe obbolele od paraplegije. Ove osobe su različitiog pola, sa srednjim i visokim obrazovanjem i različite starosti (sredovečne i starije osobe). Neki od njih žive u porodicama i imaju decu, neki su samci ili razvedeni. Bitno je napomenuti da su svi učesnici/e FGD ujedno i aktivni članovi svojih

³⁰ Zahvaljujemo se: Udruženju paraplegičara i kvadruplegičara „Dunav“, Savezu paraplegičara i kvadruplegičara Srbije, Gradskoj organizaciji slepih Beograda, Labris-u i Gayten-u iz Beograda, Dugi iz Šapca, Nacionalnoj službi za zapošljavanje, Savezu nezaposlenih Beograda, Odboru za ljudska prava iz Valjeva, Organizaciji ApsArt iz Beograda, Upravi za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije, Kazneno popravnom zavodu u Valjevu, Kazneno popravnom zavodu u Zabeli, Jeleni Tadžić, Ivani Čirković, Milki Damjanović, Irmi Lutovac i Nataši Ivanović.

udruženja, što je omogućilo da o problemima socijalnog uključivanja OSI razgovaramo i kroz njihova lična iskustva i iz ugla organizacija.

U slučaju OSI, diskusija je pokazala da ove osobe žive u vrlo teškim uslovima, vrlo često na društvenoj margini. Posebno su pogođene osobe kojima je potrebna celodnevna asistencija. Problemi počinju od slabe vidljivosti problema u integraciji OSI i sa njom povezane niske svesti o njihovim potrebama. Na ovaj način problem počinje da se generiše već od ulaska u sistem obrazovanja, nakon toga se multiplicira prilikom pokušaja ulaska na tržište rada, a kulminira siromaštvom i nemogućnošću zadovoljenja potreba za adekvatnim medicinskim pomagalima i normalan svakodnevni život. Učesnici diskusije su konstatovali da postoji značajan broj aktivnosti na unapređenju njihovog položaja i vidljivosti njihovih životnih potreba i teškoća, ali da su rezultati još uvek skromni.

2. Mehanizmi i ishodi socijalne isključenosti pripadnika seksualnih manjina

U ovoj FGD je učestvovalo 11 osoba, lezbejki, homoseksualaca i transseksualnih osoba, uključujući dve heteroseksualne aktivistkinje organizacije za zaštitu prava seksualnih manjina. Ovo su bile osobe različite starosti i obrazovanja, radnog statusa i socijalnog porekla. Nekoliko osoba je iz manjeg grada, a jedna poreklom sa sela. Neki/e od učesnika/ca su takođe aktivisti/kinje organizacija kojima pripadaju.

U slučaju ove društvene grupe ključni problem proizilazi iz netolerancije na drugačije seksualno opredeljenje i na njoj zasnovane diskriminacije na radnom mestu, u socijalnim uslugama ili u široj zajednici. Ovo često za ishod ima teškoće u školovanju i zapošljavanju i posledično u ekonomskom položaju. Učesnici diskusije prepoznaju nova zakonska rešenja i mogućnost udruživanja kao instrumente za unapređenje svoje socijalne uključenosti, ali im je potrebna dodatna podrška za konstituisanje samostalne akcije u tom pravcu.

3. Mehanizmi i ishodi socijalne isključenosti nezaposlenih mladih osoba

U ovoj FGD je učestvovalo 10 mladih nezaposlenih osoba, različitog pola i stepena obrazovanja iz Beograda i još tri manja obližnja grada. Iako je naše nastojanje bilo da okupimo osobe koje striktno odgovaraju definiciji dugoročne nezaposlenosti, a to znači da nisu obavljale nikakav posao kontinuirano bar 24 meseca, početak razgovora je otkrio da je većina njih radila nekakav posao u tom periodu. To su, međutim, bili kratkoročni i uglavnom neformalni poslovi, tako da oni svi sebe smatraju nezaposlenima.

Iz diskusije se moglo zaključiti da je mehanizam ekonomskog isključivanja mladih nezaposlenih osoba složen. On je tesno povezan i sa mehanizmom isključivanja na ostalim poljima i podrazumeva i tešku ekonomsku situaciju u zemlji i diskriminatorno ponašanje poslodavaca i relativno loš kulturni kapital ovih osoba (slaba obrazovanost, nespремnost na dalje obrazovanje), kao i njihovu nespремnost da se odgovarajućom socijalnom i političkom akcijom bore za svoja prava i, konačno, ograničeni doseg mera podrške NSZ. U tom smislu, čini se i da jedino delovanje na sve ove pokretače ekonomske isključenosti može dovesti do zapošljavanja i popravljanja ekonomskog položaja mladih nezaposlenih osoba.

4. Mehanizmi i ishodi socijalne isključenosti bivših zatvorenika

Fokusirana grupna diskusija sa zatvorenicima-povratnicima je održana u kazneno popravnom zavodu Zabela. Republička uprava za izvršenje zavodskih sankcija i uprava zavoda Zabela su pružile punu podršku u organizovanju diskusije, a zatvorenici su se za učesće u diskusiji prijavili dobrovoljno. Razgovor je protekao u otvorenoj atmosferi. U diskusiji je učestvovalo 11 zatvorenika povratnika na izdržavanje kazne različitog stepena. Svi učesnici su bili muškarci, sa nižim stepenom obrazovanja. Većina učesnika ima završenu samo osnovnu školu, dok nekolicina ima završenu školu za radnička zanimanja.

Iz diskusije se moglo zaključiti da se zatvorenici po izlasku na slobodu suočavaju sa određenom vrstom stigme koja im onemogućava uključivanje u zajednicu i da je često i sami reprodukuju obnavljajući sopstvenu potkulturu. U pokušaju uspešnijeg uključivanja u zajednicu se pribegava strategijama skrivanja prošlosti ili se planira odlazak u inostranstvo, gde se vidi šansa za novi početak. Novi početak je više ideal nego realni plan - ispitanici ne prepoznaju institucionalizovane mere podrške koje bi im pomogle u prvim mesecima nakon izlaska iz zatvora, u periodu koji je najteži za prilagođavanje i čini se da se tu nalazi najveći prostor za unapređenje njihovog socijalnog uključivanja. Najveći problem jeste nemogućnost uključenja na tržište rada, što i sami ispitanici prepoznaju kao izvor drugih problema, ali ova specifična kategorija isključenih građana često ima problem i sa osnovnom komunikacijom sa širom zajednicom i institucijama i potrebna joj je podrška u elementarnom socijalnom funkcionisanju.

5. Zaključni nalazi

Rezultati analize govore da smo kroz održane fokusirane grupne diskusije prepoznali četiri društvene grupe u Srbiji kod kojih deluju specifični mehanizmi i faktori socijalnog isključivanja.

Kod OSI je situacija vrlo složena, jer je za mnoge od njih potrebno podizanje standarda na više različitih polja da bi se samostalno i aktivno uključili u društveni život: omogućavanje fizičkog pristupa javnim mestima i radnom mestu, obezbeđivanje posebnih uslova na radnom mestu, finansijska podrška i pojačana socijalna zaštita i konačno, ali ne i najmanje važno, podizanje stepena solidarnosti u široj zajednici. Zapravo, čini se da je ovo poslednje neophodan okvir za ostvarenje svega ostalog i da zbog toga treba stavljati još veći naglasak na vidljivost potreba OSI i sistematsku edukaciju o njihovim pravima i potrebama u školama i u ustanovama koje im pružaju usluge. Konačno, budući da da je podrška OSI u navedenim oblastima već obuhvaćena odgovarajućim zakonskim rešenjima, naglasak bi trebalo staviti na kontrolu doslednosti sprovođenja ovih zakona.

Kod mladih nezaposlenih osoba mehanizam isključivanja je složen, ali lociran pre svega na ekonomskom planu. Ovaj složeni mehanizam zahteva simultani pristup na makro, mezo i mikro planu. No, budući da je poboljšanje performansi privrede i prevazilaženje svetske ekonomske krize dugoročan proces, te da mere stimulacije poslodavcima da zapošljavaju mlade nezaposlene, kao i mere za podsticanje aktivnog traženja posla i poboljšanje kvali-

fikovanosti mladih već postoje, čini se da je najvažnije još intenzivnije raditi na boljem povezivanju tražnje i ponude na tržištu rada, kao i na praćenju dosledne primene postojećih propisa u oblasti rada i zapošljavanja. Jedna od mera podsticaja aktivnom rešavanju problema bi moglo biti i oslobađanje od školarine za one koji su lošeg materijalnog položaja, a želeli bi da studiraju.

Pripadnici seksualnih manjina u velikoj meri dele sudbinu ostalih građana. Glavni agens njihovog socijalnog isključivanja je nepoštovanje ljudskih prava, odnosno diskriminacija po seksualnoj osnovi u zapošljavanju, školovanju, lečenju... Novi zakon o zabrani diskriminacije stvara mogućnosti za popravljavanje njihovog položaja, tako da bi pažnju trebalo usmeriti na doslednost i ažurnost u primeni tog zakona, na povećanje vidljivosti ovih grupa i njihovih prava, kao i na jačanje njihovog organizacionog i akcionog kapaciteta.

Kada su u pitanju bivši zatvorenici, mehanizam isključivanja se zasniva na niskom obrazovanju, devaluaciji pozitivnih normi, stigmatizaciji i diskriminaciji. Posledično, ovim građanima se onemogućuje uključivanje na tržište rada, čime se inicira jaka socijalna isključenost. Pripadnici ove grupe nailaze na nerazumevanje i odsustvo podrške institucija, pa je potrebno koordinisanim aktivnostima uvezati institucije na koje su bivši zatvorenici upućeni i omogućiti im informisanje o mogućnostima za uspešniju reintegraciju. Takođe, potrebno je ukloniti prepreke za uključivanje na tržište rada zasnovane na stigmatizaciji i tretirati ih kao ravnopravne građane pred svim institucijama.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.42:141.7(497.11)"2011"
364-787:316.344.7(497.11)"2010"

ЦВЕЈИЋ, Слободан, 1965-
Studija o humanom razvoju - Srbija 2010 :
izvori i ishodi socijalnog isključivanja /
Slobodan Cvejić, Marija Babović, Gazela
Pudar. - 1. izd. - Beograd : UNDP Srbija,
2011 (Beograd : Benussi Design). - 160 str. :
graf. prikazi, tabele ; 25 cm

Tiraž 200. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija: str.
133-140.

ISBN 978-86-7728-159-5
1. Бабовић, Марија, 1963- [аутор] 2. Пудар,
Газела, 1982- [аутор]
а) Хумани развој - Истраживање - Србија -
2010 б) Маргиналне друштвене групе -
Социјална интеграција - Србија - 2010
COBISS.SR-ID 187104524